

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN
KENTSEL MEKÂNDA VE TARLADAKİ
GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ
Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Mihriban ŞENGÜL **Ayşegül ARSLAN**

MALATYA 2018

T.C.
İnönü Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı

**MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN
KENTSEL MEKÂNDA VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ
Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme**

Ayşegül ARSLAN

Danışman: Prof. Dr. Mihriban ŞENGÜL

(Eylül 2018, Malatya)

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN
KENTSEL MEKÂNDAKİ VE TARLADAKİ
GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ
Şanhurfa Örneğinde Bir İnceleme

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mihriban ŞENGÜL

HAZIRLAYAN
Ayşegül ARSLAN

Jürimiz 14.09.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Sosyolojik Bilimler ve Kamu Yönetimi Anabilim, Kültür ve Sanat Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.
Sanatlar

Jüri Üyelerinin Adı Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Mihriban ŞENGÜL
2. Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ERGİL İNAN
3. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Karim SEVİNC

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda

uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../2018

Ayşegül ARSLAN

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN KENTSEL MEKÂNDA VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ: Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yardıma başvurulmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlanmış olduğum bütün yapıtların hem metin içerisinde hem de kaynakçada yöntemine uygun bir şekilde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ayşegül ARSLAN

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmış olan bu çalışma, her ne kadar bitmiş gibi görünse de gündelik yaşamın “sıradanlığı” içinde mevsimlik tarım işçisi emekçi kadınların yaşamda var olma mücadelesi devam edecektir. Bu tez çalışması bir bakıma gündelik yaşamda mevsimlik tarım işçisi emekçi kadınların kentsel mekânda ve tarlada var olma mücadelesinin bir bölümüne ışık tutmaya çalışmanın bir ürünüdür.

Bu tez çalışması, pek çok kişinin oldukça kıymetli katkıları ve destekleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Öncelikle saha araştırması boyunca bana vakitlerini ayıran, benimle yaşama ve yaşamaya dair tüm deneyimlerini açık yüreklilikle paylaşan, tarifi imkânsız bir deneyim yaşatan tüm kadınlara çok teşekkür ederim. Ayrıca Hayati Harrani Mahallesi, Osmanlı Mahallesi ve Sırrın Mahallesi’nde yürütülen saha araştırmasının başlangıcında mahalleleri tanımamda ve mahallelerde çevre oluşturmama yardımcı olan her üç mahallenin muhtarlarına; Hayati Harrani Mahallesi’nde desteklerini esirgemeyen Hümevit BİLBAY ve ailesine, Osmanlı Mahallesi’nde bana büyük bir sabırla eşlik eden İsa’ya ve küçük arkadaşım Elif’e, Sırrın Mahallesi’nde temas ettiğim tüm mahalle sakinlerine teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşamın tüm zorluklarıyla fedakârlığı ve sabırla hâlâ mücadele eden annem Fehime ARSLAN’a; babam Vahit ARSLAN ve kardeşlerim Yasin ARSLAN ve Ömer Faruk ARSLAN’a; yaşamımın zorlu ve oldukça kasvetli anlarının birinde “*Yaşam, özneler ve nesnelere üzerine yaşanacak kadar basit bir süreç değil.*” cümlesini kurarak sadece o an için değil, her zaman her koşulda yanımda varlığını hissettiğim, bu cümlesini hatırlayarak ayağa kalktığım, sevgili arkadaşım ve dostum Furkan HANCIOĞLU’na; umutlarıma ve endişelerime ortak olan çocukluk arkadaşım Fatma ÖZTÜRK’e ve sevgili arkadaşlarım Burcu GÖKATALAY’a, Koray ALBULUT’a, Sinan OL’a, Tuba KARLIK’a; “umudumu dürten, umutsuzluğumu yatıştıran”, yaşamındaki tüm zorlukların üstüne, kendimi en çekilmez bulduğum anlar dâhil olmak üzere her duygu durumumda bana katlanan ve yanımda olan sevgili Moduk Sinan SERCAN’a; tavsiyeleri ve tecrübeleriyle desteğini esirgemeyen ayrıca kütüphanesinden faydalanma olanağı tanıyan Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Reşit SEVINÇ’e çok teşekkürler...

Yol göstericiliği, desteği ve bana karşı göstermiş olduğu sabırla bugün bu aşamaya gelmemde en büyük payı olan değerli öğretmenim ve tez danışmanım Prof. Dr. Mihriban ŞENGÜL’e... Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca kimi zaman içinden çıkamadığım ve üstesinden gelmekte zorlandığım koşullara ve karşılaştığım durumlara

karşı farklı pencereler açmamı sağladığı için; yeni bir şeye başlamanın, öğrenmenin, dayanışmanın ve paylaşmanın verdiği heyecanı kısacası insanı yaşama bağlayan tutamaklar inşa etmenin yollarını gösterdiği için; bu tezi yazma sürecinde yaşadığım kafa karışıklığıyla mücadele etmeme yardımcı olduğu için; zaman zaman kaybettiğim motivasyonu yeniden kazandırdığı için; en önemlisi öğrencisi olduğum için her zaman kendimi şanslı hissettirdiği ve yaşamın ilerleyen süreçlerinde de şanslı hissettireceği için sonsuz teşekkürler...

Ayşegül ARSLAN
Malatya, Eylül 2018

ÖZET

Gündelik yaşamı ve mekânı toplumsal olarak örgütleyen egemen toplumsal ilişkiler toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal pratiklerini ve deneyimlerini belirlemektedir. Gündelik yaşam ve mekân arasındaki bu ilişkisellik, toplumsal ilişkiler sisteminin mekânsal bütünlüğü içerisinde gerçekleşmektedir. Birbirlerinden farklı fiziksel yapılardaki toplumsal mekânlarda toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin benzer şekillerde örgütlenmesi gündelik yaşam ilişkilerinin mekânsal bağlamda sürekliliğini sağlamaktadır.

Mevsimlik tarım işçisi kadınlar, gündelik yaşam pratiklerini kentsel mekânı ve tarlayı benzer şekillerde örgütleyen toplumsal sınıf ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hiyerarşik zemininde deneyimlemektedir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine ilişkin sorumlulukları gündelik yaşam deneyimleri arasında benzerliklerini örgütleyen toplumsal yapı içinde gerçekleşmektedir. Bu tez çalışmasında, Şanlıurfa'da mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Gündelik Yaşam, Mekân, Mevsimlik Tarım İşçiliği, Şanlıurfa.

ABSTRACT

The dominant social relations that organize everyday life and space as a social organization determine the everyday-spatial practices and experiences of social actors. This dialectical relationship between everyday life and space is realized in the spatial determine of the social relations system. The organization of social class and gender inequalities in social spaces in different physical structures of each other in similar ways enable the continuity of everyday life relations in the spatial context. Therefore women seasonal agriculture workers experience the practice of everyday life on the hierarchic basis of social class and traditional patriarchal gender relations basis of social class and traditional patriarchal gender relations organizing urban space and plantation in similar ways. In this context responsibilities of seasonal agricultural workers for their production and reproduction activities in urban space and plantation are realized within the social system organizing similarities between everyday life experiences. In this thesis study, everyday life experiences in urban space and plantation of women seasonal agricultural workers has analysed in Şanlıurfa.

Keywords: Women, Everyday Life, Space, Seasonal Agricultural Workers, Şanlıurfa.

**MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN
KENTSEL MEKÂNDA VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ**
Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme

Ayşegül ARSLAN

İÇİNDEKİLER

Onay Sayfası.....	i
Bildirim.....	ii
Onur Sözü.....	iii
Önsöz.....	iv
Özet ve Anahtar Kelimeler.....	vi
Abstract and Keywords.....	vii
İçindekiler.....	viii
Çizelgeler Dizelgesi.....	x
Şekiller Dizelgesi.....	xi
Haritalar ve Fotoğraflar Dizelgesi.....	xii
Kısaltmalar Dizelgesi.....	xiii
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, HİPOTEZLERİ VE YÖNTEMİ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
1.2. Araştırmanın Hipotezleri ve Yöntemi.....	7
1.3. Bilgi Derleme ve İşleme Teknikleri.....	14
1.4. Kavram Tanımları.....	17
1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası.....	18
2. TOPLUMSAL İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE GÜNDELİK YAŞAM VE MEKÂN.....	20
2.1. Gündelik Yaşam: “ <i>Toplumsal Olanın ve Bir Günün Hikâyesi</i> ”.....	20
2.2. Toplumsal Bir Ürün Olarak Mekân.....	28
2.3. Gündelik Yaşam ve Mekân İlişkisi.....	34
2.4. Mekân Bağlamında Gündelik Yaşamdaki Toplumsal İlişkiler.....	41
2.4.1. Sınıfsal Eşitsizliğe Dayalı Gündelik Yaşam Deneyimleri.....	41
2.4.2. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Dayalı Gündelik Yaşam Deneyimleri.....	49
2.5. Farklı Toplumsal Mekânlarda Gündelik Yaşamın Süreklilik İlişkisine Teorik Yaklaşım.....	57
3. TÜRKİYE’DE KIRSAL DÖNÜŞÜM EKSENİNDE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLİĞİ VE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLAR.....	65
3.1. Tarihsel ve Sosyo-Ekonomik Bir Olgu Olarak Mevsimlik Tarım İşçiliği.....	66
3.2. Türkiye’de Kırsal Alanda Toplumsal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçiliği.....	73
3.2.1. Kırsal Alanda Toplumsal Dönüşümün Ayak Sesleri: 1948-1965 Dönemi.....	74
3.2.2. Geleneksel Üretim İlişkilerinin Çözülmesi: 1965-1980 Dönemi.....	82
3.2.3. Tarımda Üretim İlişkilerinin Yeniden Şekillenmesi: 1980 ve Sonrası Dönem.....	88
3.3. Mevsimlik Tarım İşçisi Havuzu Olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi: Ortakçılıktan Mevsimlik Tarım İşçiliğine.....	97
3.4. “ <i>Mecburlar Ordusu</i> ”: Türkiye’de Köylülerin Kentleşmesi Bağlamında Mevsimlik Tarım İşçileri.....	105
3.5. Mevsimlik Tarım İşlerinde Kadın Emegi.....	114

4. ŞANLIURFA'DA MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN KENTTEKİ VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ ARASINDAKİ SÜREKLİLİK İLİŞKİSİ	121
4.1. Araştırma Sahasının Tasarımı ve Araştırmanın Uygulanması.....	121
4.2. Şanlıurfa'nın Toplumsal ve Ekonomik Yapısı Bağlamında Mevsimlik Tarım İşçiliği.....	127
4.3. Şanlıurfa'da Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Kadın Emeği.....	137
4.4. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin Ekonomik ve Toplumsal Yapıları.....	142
4.4.1. Hayati Harrani Mahallesi.....	142
4.4.2. Osmanlı Mahallesi.....	150
4.4.3. Sırrın Mahallesi.....	156
4.5. Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Kentsel Mekândaki ve Tarladaki Gündelik Yaşamlarının Analizi.....	163
4.5.1. Kentsel Mekândaki Toplumsal İlişkiler Bağlamında Kadınların Gündelik Yaşam Deneyimleri.....	163
4.5.1.1. Gündelik Yaşamın İşleyişi Açısından Kadınların Toplumsal Hiyerarşi İçindeki Konumları.....	164
4.5.1.2. Kadınların Gündelik Yaşamın Zorunlu İşlevlerinin Üretimindeki Sorumlulukları.....	169
4.5.1.3. Gündelik Yaşamda Kadınların Karar Alma Süreçlerine ve Kamusal Alana Katılım Durumları.....	172
4.5.1.4. Kadınların Gündelik Yaşamın Sınırları İçinde Alternatif (Bağımsız) Geçinme Olanakları.....	176
4.5.2. Tarladaki Toplumsal İlişkiler Bağlamında Gündelik Yaşam Deneyimleri.....	180
4.5.2.1. Tarladaki Gündelik Yaşamın İşleyişi Açısından Kadınların Toplumsal Hiyerarşi İçindeki Konumları.....	181
4.5.2.2. Kadınların Tarladaki Gündelik Yaşamın Zorunlu İşlevlerinin Üretimindeki Sorumlulukları.....	187
4.5.2.3. Tarladaki Gündelik Yaşamda Kadınların Karar Alma Süreçlerine ve Kamusal Alana Katılım Durumları.....	193
4.5.2.4. Kadınların Tarladaki Gündelik Yaşamın Sınırları İçinde Alternatif (Bağımsız) Geçinme Olanakları.....	196
4.6. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallerindeki Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Gündelik Yaşam Deneyimleri Üzerine Bir Tartışma.....	200
5. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	206
EK. 1: GÖRÜŞME YAPILAN KAYNAK KİŞİLER LİSTESİ	212
EK. 2: MAHALLE HARİTALARI	214
EK. 3: GÖRÜŞME SORULARI	217
KAYNAKÇA	220

ÇİZELGELER DİZELGESİ

Çizelge. 1: Gündelik Yaşamda Mekânların Cinsiyete Dayalı İkili Ayrırımları.....	55
Çizelge. 2: GAP Bölgesi'nde İllere Göre Toprak Mülkiyeti Yapısı.....	100
Çizelge. 3: Coğrafi Bölgelerin Kentleşme Düzeyleri (%).....	110
Çizelge. 4: Türkiye'de Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Kadınların Yıllara Göre Durumu.....	119
Çizelge. 5: Türkiye'de Topraksız Aile Oranı.....	130
Çizelge. 6: 1962-1969 Yılları Arasında Topraksız Aile Oranlarının En Yüksek Olduğu Kentler.....	130
Çizelge. 7: 1969 Yılında Urfa'da Ortakçı-Kiracı ve Tarım İşçileri.....	131
Çizelge. 8: GAP İlleri Nüfus Artış Hızları.....	134
Çizelge. 9: 1991 Tarım Sayımına Göre GAP Bölgesi'ndeki İllerde Mevsimlik İşçiliğine Katılan Köylerin Sayısı	135
Çizelge. 10: Hayati Harrani Mahallesi'nin 2007-2017 Yılları Arasındaki Nüfusu.....	143
Çizelge. 11: Osmanlı Mahallesi'nin 2007-2017 Yılları Arasındaki Nüfusu.....	151
Çizelge. 12: Sırrın Mahallesi'nin 2007-2017 Yılları Arasındaki Nüfusu.....	157

ŞEKİLLER DİZELGESİ

Şekil. 1. Beden ve Mekân Deneyimlenmesi.....	38
Şekil. 2. Türkiye’de Kırsal Alanlarda Yaşanan Toplumsal Dönüşüm ve Kırsal Toplumsal Yapıdaki İlişki Biçimlerinin Değişimi.....	86
Şekil. 3: Kırsal Dönüşümden Sonra Kırsal Alanda Yeni Üretim İlişkileri.....	94
Şekil. 4: Ortakçılıktan Tarımda Ücretli İşçiliğe Doğru Değişim.....	102
Şekil. 5: Mevsimlik Tarım İşçilerinin Kendi İçindeki Hiyerarşik İlişkilerinde Konumları.....	184

HARİTALAR VE FOTOĞRAFLAR DİZELGESİ

Harita. 1: Hayati Harrani Mahallesi.....	214
Harita. 2: Osmanlı Mahallesi.....	215
Harita. 3: Sırrın Mahallesi.....	216
Fotoğraf. 1: Hayati Harrani Mahallesi'nden Bir Görüntü.....	149
Fotoğraf. 2: Osmanlı Mahallesi'nden Ankara-Polatlı'ya Giden Bir Tarım İşçisi Ailesi.....	152
Fotoğraf. 3: Osmanlı Mahallesi'ndeki Çok Katlı Gecekondular.....	153
Fotoğraf. 4: Osmanlı Mahallesi'ndeki Gecekondular ve “Yap-Sat” Konutlar.....	154
Fotoğraf. 5: Sırrın Mahallesi'nde Temizlenen İsoTLarın Kurutulması.....	160
Fotoğraf. 6: Sırrın Mahallesi'nde 9. Şah Muhammed Etkinliği.....	162
Fotoğraf. 7: Osmanlı Mahallesi'ndeki Kadınların Yöre Dışına Yaptıkları Hazırlık...	171

KISALTMALAR DİZELGESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSO	: Diyarbakır Sanayi Odası
FAO	: Food and Agriculture Organization of The United Nations (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü)
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
G.B.K.İ	: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
ILO	: International Labour Office (Uluslararası Çalışma Örgütü)
IUF	: International Union of Food, Agricultural, Hotel, Restaurant, Catering, Tobacco and Allied Workers Associations (Uluslararası Gıda, Otel, Lokanta, Yemek Hizmeti, Tütün ve Bağlantılı İşçiler Sendikası)
MİGA	: Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı
OMI	: Office Des Migrations Internationales (Uluslararası Göç Ofisi)
SAWP	: Seasonal Agricultural Workers Programme (Mevsimlik Tarım İşçileri Programı)
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı
TMMOB	: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TOKİ	: Toplu Konut İdaresi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
akt.	: aktaran
der.	: derleyen
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesaire

**MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN
KENTSEL MEKÂNDA VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ
Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme**

Ayşegül ARSLAN

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, HİPOTEZLERİ VE YÖNTEMİ

Gündelik yaşam, bir bütün olarak toplumsal yaşamın yeniden üretimine ilişkin süreçleri içeren toplumsal ilişkilerin hiyerarşik, çelişkili yapısına yönelik çatışmaların, uzlaşmaların ve stratejilerin geliştirildiği bir alandır. Gündelik yaşamın mekânsal pratikler yoluyla deneyimlendiği “mekân” ise toplumsal yapı dinamiklerinin (yeniden) üretildiği bir yerdir. Toplumsal ilişkilerin mekânda ve gündelik yaşamda örgütlenme süreçleri, toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal deneyimlerini ve pratiklerini belirlemektedir. Dolayısıyla toplumsal aktörlerin mekânda deneyimledikleri gündelik yaşam pratikleri egemen toplumsal yapının hiyerarşik yapısıyla ilgilidir.

Yukarıda kısaca özetlenmeye çalışıldığı üzere bu tez çalışmasında, mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânı ve tarlayı benzer şekillerde örgütleyen toplumsal ilişkilerin bir bütün olarak gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerini belirleyen süreçler incelenmiştir. Tez çalışmasının bu bölümünde araştırmanın konusu, amacı, hipotezleri, araştırmanın hazırlanmasında izlenecek yöntem, bilgi derleme işleme teknikleri ile araştırmada sık kullanılan kavramların tanımlarına yer verilmiştir.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Gündelik yaşam, toplumsal yaşamı üreten etkinlikler ve bu etkinlikleri yeniden üreten ilişki ağlarını oluşturarak toplumsal yaşamın her gün belirli koşullarda kesintisiz olarak yaşandığı bir zaman dilimidir. Gündelik yaşamı üreten toplumsal örgütlenme biçimlerini yapılandırılan dinamikler en somut biçimiyle “toplumsal bir ürün olan mekân”, (Lefebvre, 2016b) içerek deneyimlenmektedir. Bir bakıma mekân, toplumsal eşitsizlikleri ve ayrışmaları barındırdığı gibi bu eşitsizlik ve ayrışmaların gündelik yaşam pratikleri üzerinde de durmaksızın yeniden üretilmeye devam ettiği bir alandır. Dolayısıyla gündelik yaşamın diyalektik yapısı çözümlendiğinde mekân çözümlenmesi de ortaya çıkmaktadır. Mekân ile gündelik yaşam arasındaki bu ilişkisellik, bir bütün

olarak toplumsal yaşamın üretim ve yeniden üretilmesi süreçlerini oluşturan toplumsal ilişki biçimlerini görme olanağını sağlamaktadır.

Gündelik yaşamı çözümlenmeye çalışmak yaratıcı etkinliğin yani üretimin incelenmesi, bizleri *yeniden üretimin* çözümlenmesine, yani nesnelere ve yapıları üreten etkinliklerin kendilerini yeniden kuran ilişkilere yeniden başladıkları, bu ilişkileri yeniden ele aldıkları ya da tam tersine kademeli değişiklikler veya sıçrayışlarla dönüştükleri koşulların çözümlenmesine götürür. Bu bağlamda gündelik yaşam sadece ekonomiye üretim ve mülkiyet ilişkilerine indirgenmeyen ilişkiler, bireylerle gruplar arasındaki ilişkilerin bütünü olarak toplumsal olana vurgu yapan bir kavramdır (Lefebvre, 2015c; Lefebvre, 2016a: 29). Bu tanımlama bizleri gündelik yaşamın sadece özel durumlardan ya da genel sıradanlıklardan oluştuğu fikrinden uzaklaştırır. Gündelik yaşamın, toplumsal yaşamın kısmi gerçekliği olması ve bir bütün olarak toplumsal yaşamı oluşturan tüm etkinlikleri ve süreçleri kapsamaması onun mekânsal bağlamda nasıl örgütlendiğini ve mekânsal pratiklere nasıl yansıdığını inceleme gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Gündelik yaşam, gündelik edimlerin birbirine eklemlendiği; üretime bağlı bir toplumsal bir zamanda ve mekânda meydana gelen bir alandır. Gündelik yaşam, toplumsal ilişkiler içerisinde yer alan gündelik edimler kümesini; özellikle de bunların birbirine bağlanmasını, bir küme oluşturmasını belirtmektedir. Gündelik yaşam, geniş anlamda üretimin somut sorunlarının dile getirildiği mekânı belirtir. Aynı zamanda toplumsal tahakküm ilişkilerinin yeniden üretimini içerir ve kapsar (Lefebvre, 2015c: 8-9, 32). Bu genel çerçeveye Lefebvre'ci gündelik yaşam ve mekân analizi bizlere toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin mekânsal bir varlıkları olduğu için toplumsal varlıkları olduğunu; kendilerini mekâna yansıttıklarını, mekânı üretirken ürettikleri mekâna dâhil olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla gündelik pratik -bir bireyin gündelik pratiği, belirli ve tikel bir toplumsal faaliyetinki- bir bütün olarak toplumsal ilişkiler sonucu ortaya çıkmaktadır çünkü gündelik pratiğe toplumsal pratiklerin içinden bakıldığında parçanın içindeki bütünlüğü ifade ettiği görülmektedir (Lefebvre, 2016b; Lefebvre, 2015a: 63). Bu bütünlük gündelik yaşam deneyimlerinin rasyonel biçimde düzenlenip denetim altına alındığı mekân ile gündelik pratikler, edimler ve deneyimler için bir çerçeve oluşturmaktadır.

Harvey'in (2014: 242) Bourdieu'dan aktardığına göre zamansal biçimlerin ve mekânsal yapıların yalnızca grubun dünyayı temsil biçimini değil, kendisini de bu temsile

göre düzenleyen grubun kendisini de yapılandırır. Bu nedenle “her şeyin bir zamanı ve mekânı olduğu” yolundaki sağduyuya dayalı anlayış, mekânlara ve zamanlara toplumsal anlamlar vererek toplumsal düzeni taklit eden bir dizi reçeteye dönüşür. Başka bir ifadeyle, karmaşık ve hiyerarşik bir biçimde örgütlenen mekân içinde gerçekleştirilen gündelik-mekânsal her deneyim ve her pratik yeni bir anlamlandırma süreciyle aydınlatılıp açığa çıkarılabilir. Dolayısıyla mekânın toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle farklılaşmış yapısında gündelik yaşamın maddi ve maddi olmayan pratiklerini etkileyen dinamikleri örgütleyen toplumsal ilişki ağları ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal mekânın, toplumsal üretim ve yeniden-üretim ilişkilerini dolayısıyla hiyerarşikleşmiş toplumsal rejimleri içermesi mekânın sadece nesnel ve maddi ilişkilerin sürdüğü bir alan olmaktan öteye götürmektedir. Toplumsal mekân, gündelik yaşama içkin olan bireysel ihtiyaçların ve toplum olma deneyiminin sınıfsal ve diğer maddi pratiklere bağlı olarak üretilip gerçekleştirildiği bir yerdir. Toplumsal aktörlerin gündelik yaşam deneyimleri ile günlük zaman sınırları içerisinde birbirleriyle olan etkileşimleri toplumsal yaşamdaki konumlarına göre deneyimlenmektedir. Toplumsal yaşamdaki konum maddi olduğu kadar kültürel nitelikler gösteren, toplumu farklı düzeylerde veya katmanlarda yapılandıran toplumsal ilişkilerin eşitsiz yapısıyla ilgilidir. Dolayısıyla gündelik yaşamın toplumsal olarak örgütlenmesini, bir bütün olarak toplumsal örgütlenme biçimlerini yeniden üreten eşitsizlikler ve ayrışmaları en somut biçimiyle mekân üzerinden gözlemek mümkündür. Mekânı üreten toplumsal örgütlenme biçimleri ve onları yeniden üreten dinamikler, gündelik yaşam pratiklerinde doğrudan ve dolaylı olarak görülmektedir. Bu bağlamda toplumsal yaşamda gündelik pratikler ve deneyimler, toplumsal ilişkilerin yaşandığı zaman ve mekâna içkin dinamiklerine göre farklılaşır ya da aynılaştır.

Hiyerarşik cinsiyet mimarisinde gündelik yaşam, kadınlar üzerinde tüm ağırlığını hissettirmektedir. Kadınlar gündelik yaşamın içinde hem öznedirler hem de onun nesnesidirler. Bu nedenle kadınların gündelik yaşam deneyimleri birçok açıdan kavranması gereken bir süreçtir. Toplumsal yaşamdaki sınıflar ve cinsiyetler arasındaki hiyerarşik ilişkilerin belirlediği sınırlar içinde yer alan kadınlar, emek gücünün yeniden-üretim sürecinin ağırlığını gündelik yaşamda taşımaktadır (Lefebvre, 2015: 103; Lefebvre, 2015b: 20, 146; Lefebvre, 2016a: 87). Böylece gündelik yaşamın üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini örgütleyen hiyerarşik toplumsal ilişkileri içermesi kadınlara

bu faaliyetlerin üretimi ve yeniden üretimi işlevlerini ağırlıklı olarak yüklemektedir. Bu bakımdan kadınların gündelik yaşamın olağan akışına nasıl dâhil oldukları ve bu olağanlık içinde üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki emeklerinin görünmez niteliğine karşın var olma biçimleri önemlidir.

Gündelik yaşamın mekânsal bağlamda toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinden üretimi (yeniden) kadınların toplumsal yaşamdaki gündelik-mekânsal pratiklerini belirlemekte ve biçimlendirmektedir. Dolayısıyla kadınların toplumsal konumları, gündelik yaşam pratiklerini ve deneyimleri ile mekândaki toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin karmaşık yapısına ilişkin ipuçları verir. Buradan hareketle birbirlerinden fiziksel olarak farklı olan fakat benzer toplumsal örgütlenme süreçlerinden geçen mekânlarda kadınların gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini belirleyen toplumsal dinamikler benzerlik taşıyarak sürdürülmektedir. Konuya Türkiye örneği üzerinden yaklaştığımızda, yukarıda ele alınan ilişkilerin bariz bir şekilde görüldüğü örneklerden birinin de mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik-mekânsal deneyimleri ve pratikleri olduğu görülmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve kırsal alandaki (tarla) gündelik yaşamlarında toplumsal konumlarını belirleyen toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hiyerarşik yapısı kadınların toplumsal yaşamda “nasıl ve hangi koşullarda yaşadıkları”nı irdelemek için önemli bir temel oluşturmaktadır. Bu temele varmak için mevsimlik tarım işçiliğindeki emek arzının nasıl fazlaştığını, bu emek arzında kadın emeği önemli bir noktadır.

Mevsimlik tarım işçiliğini ortaya çıkaran dinamikleri, Türkiye’de tarımsal üretim ilişkilerinin geçirdiği kırsal dönüşüm süreciyle ele almak gerekmektedir. Tarımda geleneksel üretim ve emek ilişkilerinde meydana gelen dönüşüm bir yandan büyük toprak sahiplerinin ve geçimlik üretim yapan küçük toprak sahiplerinin meta üreticisi olarak kapitalist üretim ilişkileriyle bütünleşme sürecini meydana getirmiştir¹. Öte yandan ticari tarımın yapıldığı bölgelerin genişlemesi sonucunda tarımda mevsimlik ücretli işçi talebini arttırmıştır. Böylece Türkiye tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin hızlı bir gelişme sürecine girmesi kırsal toplumsal sınıflar arasında artan eşitsiz güç ilişkilerinin farklı bir boyutta yeniden üretilmesine, belirli kesimin topraksızlaşmasına ve köylü hanelerindeki

¹ Türkiye’de coğrafi bölgelerin farklı mülkiyet ve emek yapısına sahip olması kırsal dönüşüm sürecinin her bölge tarafından farklı süreçlerde deneyimlenmesine neden olmuştur. Bu bakımdan her coğrafi bölge tarımsal üretim ve yeniden üretim süreçlerinde egemen olan toplumsal yapılarına göre kırsal dönüşüm sürecini kısa, orta ve uzun vadede deneyimlemiştir (Akşit, 1999; Keyder ve Yenal, 2015; Yıldırım, 2015).

ücretsiz emeğin ücretli emeğe dönüşmesine yol açmıştır. Tarımda egemen geleneksel üretim ve emek ilişkilerinde meydana gelen dönüşüm süreçleri içinde toprağı olmayan ya da mevcut toprağıyla geçinme imkânı kalmayan köylüler için tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işçi olarak çalışmaktan başka alternatif kalmamıştır. Bununla birlikte Türkiye’de tarımının geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesi ve yeniden yapılanmasıyla açığa çıkan nüfus ve işgücünün mekânsal hareketliliği hız kazanmış; kırsal alanlar ve kentsel mekânlar arasında geçici ve kalıcı göçler başlamıştır.

Tütengil’e (1977: 167) göre tarımsal dönüşümün hız kazandığı dönemde gerçekleşen mevsimlik göçlere bağlı olarak köylü işçi tipinden sonra kentsel mekânlarda sürekli yerleşmeye dayalı “ne köylü, ne kentli” yeni bir kuşak ortaya çıkarmıştır. Kırsal alanlardan kentsel mekâna iş aramak maksadıyla yer değiştirenlerin hareketliliği göç olgusundan farklı özellikler göstermektedir. Mevsimlik tarım işçilerinin bu hareketleri toplumsal hareketliliğin yönünü tersine çevirmektedir. Kentsel mekândan kırsal alana çalışmaya gitmek yani kentin yeni sakinlerinin tekrar kırsal alanda çalışması temel göç dinamiğinin tersi bir görüntü oluşturmaktadır (Tar ve Çelik, 2016: 49). Kentsel mekândan tarım işçiliği yapmak için geçici olarak yer değiştirenler kent yaşamıyla bütünleşmeyi değil, kırsal alandaki dönüşüm öncesindeki toplumsal yapıyı muhafaza etme eğilimindedir. Bunun sonucunda kadınlar, kentsel mekânda ve tarlada bir yandan geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hâkim olduğu çalışma ilişkileri diğer yandan da köylerden kente taşınan aşiret ve akrabalık bağları ile örülmüş değer yargıları ve ahlak kuralları arasında sıkışıp kalmaktadır. Dolayısıyla kadınların kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerini belirleyen gelenek, görenek ve inanç yapılarıyla beslenerek yeniden üretilen ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri, mevsimlik tarım işçiliği üzerinden daha da güçlenmektedir. Mevsimlik tarım işçiliği yaparak geçimlerini sağlayan ailelerin yoksullukla başa çıkmak için kullandıkları en önemli araç olan kadınların emeğidir. Bu emek, bir yandan işveren tarafından ucuz emek gücü kaynağı olarak görülürken diğer yandan da mevsimlik tarım işçiliği yapan aileler için “karşılıksız ve ücretsiz emek” olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan mevsimlik tarım işçisi kadınların emek güçleri üzerindeki kontrolün ailedeki erkeklere ait olması kadınların üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin sürekliliği sağlamaları için çeşitli baskı biçimlerinin yoğunlaşmasına neden olmaktadır.

Mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam pratiklerinin birçok aşaması hanenin reisi olan erkekler tarafından belirlenmektedir. Bu bağlamda kentsel mekânda ve tarlada kadınlara yüklenen toplumsal rollerin üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumlulukları değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin iç içe geçmiş olduğu mevsimlik tarım işçiliğini (Tar ve Çelik, 2016) yapan kadınların yaşam dünyalarını sadece tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetleri bağlamında sınırlandırmak bu faaliyetleri doğuran temel dinamiklerin farklı mekânlarda süreklilik ilişkisi taşıdığına üzerine örtmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların öznelliklerini belirleyen toplumsal ilişkilerin farklı mekânlarda yeniden üretilmesiyle gündelik yaşam pratikleri, toplumsal sınıf dâhil olmak üzere diğer tüm ezilme pratiklerinin (yeniden üretim faaliyetlerini aksatmadan tarımsal üretime katılma zorunluluğu, geniş aile yapıları içindeki güç ilişkilerinin dinamik yönleri ve emek güçleri üzerindeki denetim mekanizmaları) yarattığı sarmalda deneyimlenmektedir. Kadınların sürekli olarak ikamet ettikleri yer olan kentsel mekânda hâlihazırda var olan toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri tarladaki toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile buluştuğunda bu hiyerarşik yapı gündelik yaşamlarında daha fazla derinleşmektedir. Bu bağlamda kentsel mekânı ve tarlayı toplumsal olarak örgütleyen benzer toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam pratiklerini ve deneyimlerini örgütleyen süreçlerin iç içe geçerek yeniden üretildiği bir yapı karşımıza çıkmaktadır.

Tarımsal üretimin metalaşmasıyla geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin dönüşümü sonucunda kırsal alanlardan kent periferine yerleşen ve Şanlıurfa kent merkezinde kendilerine uygun iş bulamayan az topraklı ve topraksız köylülerin enformel sektörlerde çalışmaktan ve mevsimlik tarım işçiliği yapmaktan başka seçenekleri kalmamıştır². Bu durum ilk başta tarımsal yapının çözülüşünü akla getirirse de kentin özgün tarihsel ve sosyo-ekonomik yapısı ile ilgilidir. Dolayısıyla kent merkezinde mevsimlik tarım işçi yapan kitlelerin köydeki akrabalık, aynı köyden olmak gibi birincil ilişkilerini ve köydeki gündelik yaşam ilişkilerinin neredeyse benzerini sürdürmekte olduğu görülmektedir. Kent periferinde oluşan gecekonduların en temel özelliği (büyük

² Şeker'in (1986: 102) araştırmasına göre mevsimlik tarım işçilerinin % 65'i, eskiden ortakçılık yaptığını ve ortakçılık yapan bu grubun % 77'si, toprak sahibinin zorlaması ile bu işlerini bırakmak zorunda kaldıklarını söylemişlerdir.

çoğunlukla) kendi kırsalından gelen göçle oluşmuş olmasıdır. Mahalleler ve sokaklar aynı ilçeden ya da aynı köyden gelenlerden oluşturulmaktadır (Can, 2007: 294). Böylece Şanlıurfa'da kent periferindeki mahallelerin toplumsal ve mekânsal örgütlenmesi köyde egemen olan toplumsal ilişkilerin aynısını koruyup gündelik yaşamlarını bu ilişkilerin sürekliliği üzerinden sürdürüldüğünü göstermektedir³. Mevsimlik tarım işçiliği hareketliliği ile tarlanın mekânsal olarak örgütlenmesi ise kentte egemen olan toplumsal ilişkilerin tarlaya taşınarak yeniden üretilmesiyle gerçekleşmektedir.

Bu tez çalışması, mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet konumları ile kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşamları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu tez çalışmasında, mevsimlik tarım işçisi kadınların benzer toplumsal ilişkiler tarafından üretilen kentsel mekânda ve tarladaki toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalı eşitsiz ilişkilerin gündelik yaşam pratikleri ve deneyimleri üzerine nasıl ve ne şekillerde yansıdığını irdelemek amaçlanmaktadır.

1.2. Araştırmanın Hipotezleri ve Yöntemi

Toplumsal ilişkilerin gündelik yaşamda ve mekânda örgütlenmesi gündelik yaşamda ve mekânda farklı şekillerde konumlanmış toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal pratikleri ve deneyimleri içinde saklıdır. Dolayısıyla egemen toplumsal ilişkilerin gündelik yaşam ve mekân üzerindeki belirleyiciliği toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal pratiklerini ve deneyimlerini ortaya çıkaran toplumsal yapı üzerinden gözlenmektedir. Gündelik yaşam ve mekân arasındaki bu ilişkisellik gündelik yaşamın mekânsal bağlamda nasıl örgütlendiğini, toplumsal yapıyı ve bu yapıya ilişkin dinamikleri belirleyen etmenleri ortaya çıkarmaktadır.

Gündelik yaşamın ve mekânın toplumsal olarak örgütlenmesi, her iki olguyu da toplumsal olarak örgütleyen toplumsal ilişkiler sistemiyle ilgilidir. Bu bağlamda gündelik yaşamı mekânsal olarak örgütleyen toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin farklı mekânlarda benzer şekillerde örgütlenmesi, kadınların gündelik-mekânsal

³ Can'ın (2007: 294) yaptığı araştırmaya göre Şanlıurfa'da kırdan kente göç süreci, 1970'li yıllarda başlayarak 1980'li yılların ortasından itibaren Atatürk Barajı inşaatı nedeniyle yapılan kamulaştırmalar nedeniyle artış göstermektedir. Şanlıurfa'da sadece kentin kırsalından göç edenlerin yaşadığı gecekondu mahallerinde yapılan araştırmada, kente göçün aileyle yapıldığı, kente gelenlerin genellikle kendi köylülerinin ve aynı aşiretten olan tanıdıklarının yanına yerleştiğini belirtilmiştir. Yine aynı çalışmada kırdan kente göç edenlerin ekonomik refleksler ve yaşamla kurulan ilişki düzeyinde köyden pek farklı bir boyutta olmadığını vurgulanmış; kırdan kente göç edenlerin kent yaşamına entegre olma durumlarının çok düşük olduğu ve daha çok var olan durumu sürdürmeye yönelik olduklarını belirtilmiştir.

pratiklerini ve deneyimlerini belirleyen toplumsal ilişkilerin benzer biçimlerde nasıl sürdürüldüğünü göstermektedir. Dolayısıyla fiziksel olarak birbirlerinden ayrı olan mekânların benzer toplumsal örgütlenme süreçlerinden geçmesi bu mekânlarda gündelik yaşam pratiklerinin ve deneyimlerinin de benzer şekillerde (yeniden) üretildiğini işaret etmektedir. Bu bağlamlardan yola çıkarak araştırma konusunun dayandığı hipotezlerden biri aşağıda belirtilmiştir:

Birinci hipoteze göre ***farklı mekânlarda benzer toplumsal ilişkiler sistemi içinde üretilen gündelik yaşam ilişkileri arasında süreklilik ilişkisi vardır.***

Mekân kavramı tek başına ele alınamaz; mekân, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin dayanağıdır. Toplumsal üretim ve yeniden-üretim ilişkileri “alanda” dolayısıyla üretilmiş bir toplumsal mekânda gerçekleşir; üretken ve üretici olan mekân, üretim ilişkilerine ve üretici güçlere dâhildir. Dolayısıyla toplumsal mekân, üretim aygıtı ile genişletilmiş yeniden-üretim, pratik anlamda “alanda” gerçekleştirdiği ilişkilerin yeniden-üretimine içine dâhil bir olgudur (Lefebvre, 2016b: 23). Her toplum bir mekân üretir, kendi mekânını üretir. Bu nedenle toplumsal bir ürün olan mekân mevcut haliyle, doğuşu ve biçimi içinde kendi zamanı ve gündelik yaşamın ritimleriyle birlikte kavranması gereken yeni bir incelemenin kaynağını oluşturur. Toplumsal mekân, toplumsal yeniden-üretim ilişkilerini yani ailenin özgül örgütlenmesiyle birlikte cinsiyetler, yaşlar arasındaki biyolojik-fizyolojik ilişkileri ve üretim ilişkilerini yani işbölümünü ve örgütlenmesini, dolayısıyla hiyerarşikleşmiş toplumsal işlevleri içerir. Mekânın toplumsal faaliyetlerin sonucu ve ürünü olması daima edimsel, senkronik ve bir bütün olarak gerçekleştiğini göstermektedir (Lefebvre, 2016b; Lefebvre, 2016b: 133). Mekânın toplumsal faaliyetlerin sonucu ve ürünü olması, edimsel bir nitelik taşıyarak toplumsal ve mekânsal olarak inşası sonucunda ortaya çıkan pratikler toplumsal ilişkilerin yeniden üretim süreçleriyle yakından ilgilidir. Böylece toplumsal aktörlerin mekânı kullanım biçimleri, gündelik yaşamdaki gündelik-mekânsal pratikler ve bu pratiklerin zaman içerisinde deneyimlenme süreci bizlere toplumsal yapıyı ve bu yapı içindeki ilişkileri anlamlandırmamızı sağlayacaktır. Lefebvre (2015c: 91-92), günümüzde gündelik yaşamın hem buyurgan hem de dayatan bir şema içerisinde değerlendirerek bir şemaya ve onun içinde gerçekleştirilen faktörlere dâhil olduğunu vurgulamaktadır:

a) *Homojenlik faktörleri*: Aynıya, denklige, tekrarlanana ve bunların düzenine yönelme ile homojenleştirici faktörler yani yerleşik yasa ve düzen; toplumsal bir ürün

olan mekânın sonsuzca bir bölünebilir bir görünürlüğe yayılması; ölçekte alınan mekân; zaman akışı ve gündelik yaşam içindeki gündelik-mekânsal pratikler; uyum içinde hareket eden yabancılaşmaların üst üste binmesi; genelleşmiş mübadele içinde toplumsal olarak somutlaşan, işaretlere indirgenmiş ve dejenere sembollere dek varan soyut tahakküm vs.

b) *Parçalanma faktörleri* (homojenliğin içinde): Zamanın ve mekânın, çalışmanın ve boş zamanın ufalanması, giderek daha da gelişen uzmanlaşmalar ile parçalanma faktörleri yani çok sayıda ayrılma, bölünme ve ayrışmalar (örneğin, özel ve kamusal, tasarlanmış ve yaşanmış vb.); getto oluşturacak denli özelleşmiş mekânlar; işbölümü; güvence altındaki emekçiler (statüler, sendikalar vb.) ile daha az güvence altında olan ya da korunmayan diğerleri arasındaki toplumsal ayrışma ve ayrılıklar.

c) *Hiyerarşikleşme faktörleri*: İşlevlere kadar nesnelere de kendini dayatan hiyerarşik düzen ile hiyerarşikleşme faktörleri yani en alttan en tepeye dek işlev, çalışma ve gelirlerin biçimli hiyerarşisi; yerlerin, “mülklerin”, birey ve gruplara verilen niteliklerin hiyerarşisi, düzeyleri üst üste, katmanlaşmış hiyerarşik morfoloji şeklindeki toplum; otorite kırıntılarından en yüksek güce dek, iktidara ve karar almalara “katılım” derecelerdir.

Lefebvre (2015c: 94), bu analizle egemen toplumsal ilişkilerin gündelik pratiklere olan etkisinin ana hatlarını çizmiştir. Bu ayrımla gündelik yaşamın sosyo-mekânsal örgütlenmesinin özünü Lefebvre’in mekânın diyalektik bir ilişki çerçevesince üç boyutlu bir biçimde deneyimlenmesi üzerinden değerlendirme girişimi gündelik-mekânsal pratiklerin okunması için bir zemin oluşturulabilir. *Yaşanan*, *algılanan* ve *tasarlanan* olmak üzere ortaya çıkan bu üç boyut üzerinden mekânlar, somut olarak gösterildikleri bir alan olmasının ötesine taşınarak, gündelik-mekânsal pratiklere dair ilişkilerin üzerinden bir potansiyel oluşturur. Bir toplumun yaşadığı mekânı kendi mekânını yaratır. *Yaşanan mekân*, mekâna eşlik eden imgeler ve semboller aracılığıyla mekânı kullananların mekânıdır. Mekân içinde ve aracılığıyla üretimi ve yeniden üretimi sağlayacak biçimde gerçekleşen fiziksel, maddi akış, aktarma ve etkileşimlerdir. *Algılanan mekân*, üretim ilişkilerine ve bu ilişkilerin dayattığı maddi pratikler hakkında konuşulmasına olanak tanıyan anlamlar, kodlar ve göstergelerdir. *Tasarlanan mekân* ise mekânsal pratikler için yeni anlam ya da olanaklar hayal eden zihinsel icatlardır (Harvey, 2014; Lefebvre, 2016b).

Homojen, parçalanmış ve hiyerarşikleşmiş bir şema içinde üretim ile yeniden-üretim ilişkilerinin iç içe geçtiği mekânın gündelik yaşama bağlılığı yaşanan, algılanan ve tasarlanan mekânlarda örgütlenen gündelik deneyimler ve pratikler arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır. Bu bakımdan mekândaki gündelik yaşam pratiklerinin toplumsal ilişkilerin eşitsiz yapısında nasıl örgütlendiği ve ne şekillerde deneyimlendiğini görmek mümkündür. Gündelik yaşam ve mekânın toplumsal olarak üretimini ve yeniden üretimini sağlayan egemen toplumsal ilişkilerin belirleyiciliğinin gündelik pratikleri üzerinden aynı şekilde ve aynı süreçlerden geçerek deneyimlendiğini söylemek güçtür. Bu bağlamda birbirine benzer toplumsal ilişkilerin örgütlenme yapısında toplumsal olarak üretilen farklı mekânlarda gündelik yaşam benzer biçimlerde örgütlenmektedir. Dolayısıyla benzer toplumsal örgütlenme süreçleri sonucunda üretilen farklı toplumsal mekânlarda toplumsal aktörlerin gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini belirleyen toplumsal ilişkilerin bir süreklilik ilişkisi taşıyarak yeniden üretildiği görmek gerekmektedir.

Araştırmanın ikinci hipotezine göre *kadınların “toplumsal sınıf” ve “toplumsal cinsiyet” rejimi içindeki eşitsiz konumları gündelik yaşam içindeki rollerini belirler.*

Kadınların gündelik yaşam deneyimlerini belirleyen dinamikler olan toplumsal sınıf ile toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yarattığı eşitsizlikler, toplumsal olarak inşa edilen “kadınlık deneyimi”ni belirlemektedir. Kadınların yaşam tarzlarını ve de gündelik-mekânsal deneyimlerini belirleyen toplumsal yaşam pratiklerinin bütünü, toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileri arasındaki güç ilişkileri aracılığıyla şekillenir. Fakat gündelik yaşamın sürekliliği, sıradanlığı ve alışlagelmişliği içinde toplumsal ilişkilerin sınıfsal ve cinsiyet eşitsiz yapısıyla ortaya çıkan farklılıkları ve eşitsizlikleri örten yapısı, bu ilişkilerin sabit ve değişmez olarak kavranmasına neden olmuştur.

Bir bütün olarak gündelik toplumsal yaşam sadece üretim ilişkilerini değil, yeniden üretim (tahakküm, iktidar) ilişkilerini ve (herhangi bir sınıfın ya da toplumsal tabakanın kendisi için, diğer sınıflar için, bütün toplum için) temsilleri(ni) de yeniden işin içine katar. Öte yandan sınıflardan başka diğer sınıflandırma biçimleri olan cinsiyetler arası ilişkiler ve eşitsizlikler gündelik yaşamın toplumsal örgütlenmesini içindeki konumlarını oluşturmaktadır (Lefebvre, 2015c). Lefebvre’e (2015b: 20, 146) göre kadınların gündelik yaşam içindeki konumları gündelik yaşamda örgütlenen toplumsal ilişkilerin eşitsiz

yapısını özetlemektedir. Dolayısıyla gündelik yaşamı eleştirel bir çözümleme girişimiyle ele almak kadınların gündelik yaşamdaki taktik ve stratejilerini ortaya çıkaracaktır.

Toplumsal aktörlerin yaşam tarzları, gündelik pratikleri ve deneyimleri arasında ilişkilerin nasıl oluştuğuna ilişkin çerçeve Bourdieu'nün *sermaye, alan ve habitus* kavramı üzerinden değerlendirilebilir. Bourdieu'nün (2006) ifadesiyle *bütünleşik yaşam tarzında*, yani insanların mekânlarla, pratiklerle ve deneyimlerle bir bütün oluşturan aşamaları ortaya çıkaran ve birleştiren bir köken vardır. *Toplumsal uzam olan alanda* kadınların *habitusları taşıdıkları sermaye biçimleri* üzerinden toplumsal olarak inşa edilen “kadınlık deneyimleri”⁴ bu tezde ele alınan “mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam deneyimleri”ni açıklamaya aracılık etmektedir.

Bourdieu'ya (akt. Wacquant, 2014: 205) göre toplumsal yaşam *ilişkisel* bir tarzda ele alınarak toplumsal gerçekliğin malzemesi ve dolayısıyla heterojenliğin ve eşitsizliğin temeli ilişkilerden meydana gelir. Toplumsal analizin esas nesnesini sıradan bireyler ya da gruplar değil, maddi ve simgesel bağlardan müteşekkil ağlar oluşturur. Bu ilişkiler iki ana biçim altında var olur. Birincisi, kişilerin işgal ettiği (kurumlar ya da “alanlar”) ve dışsal biçimde algıyı ve eylemi kısıtlayan nesnel konumlar dizileri şeklinde şekleşmiş olarak. İkincisi, yaşantılanan dünyayı içsel bir şekilde tecrübe edip etkin bir şekilde kurmamıza vasıta olan (katman katman eklenmesiyle “habitus”u oluşturan) zihinsel algı ve değerlendirme şemaları biçiminde bireylerin bedenlerinde tortulaşmış olarak. Bu bağlamda *habitus* yapılarla ve pratikler arasındaki sonsuz döngüde aracı bir rol üstlenmektedir. Ayrıca habitusun toplumsal yapının kişinin derinlerine yerleşmiş bir tortu olduğu; bu tortunun kişinin düşünce, alışkanlık ve eylemlerini yönlendirdiği; bireyin o an içinde bulunduğu sınıf, çevre, zaman ve kendi kişilik yapısı gibi unsurların da bu tortunun biçimlenmesinde etkisi olduğu görülmektedir (Yılmaz, 2007: 205).

Bourdieu'ya (2016) göre toplumsal uzamda her toplumsal sınıfın en temel şeyleri iki cinsiyete ve onların toplumsal olarak inşa edilen yatkınlıklarına ayırdığı yer ve

⁴ Toplumsal ilişkilerin eşitsiz yapısını, gündelik yaşamın toplumsal örgütlenmesi üzerinden incelemek için en önemli uğraklardan biri “deneyim”lerdir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin gündelik yaşam deneyimleri üzerindeki belirleyiciliği ele alabilmek açısından kadın ve erkeklerin özgün toplumsal deneyimlerin birbirinden farklı olduklarını ve eşit zeminde bulunmadıklarını vurgulamak gerekmektedir. Öte yandan gözden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta ise kadınların gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini belirleyen toplumsal ilişkiler içinde birbirleri arasında da cinsiyetler arası eşitsizliğin ve sınıfsal farkın farklı biçimlerde ve koşullarda deneyimlendiğidir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Bora, 2016; Özyeğin, 2005).

değerler ölçülebilir. Dolayısıyla toplumsal olarak inşa edilen cinsiyetler ve cinsiyetlere dayalı işbölümleri de farklı toplumsal sınıflar içindeki temsillerde gündelik yaşamda farklı deneyimler ve pratiklere bürünür. Toplumsal bir uzam yani *alan*, hem gerekliliği içinde bulunan eyleyicilerin güç alanı dâhilindeki konumlarına göre farklı amaçlar ve yöntemlerle çatıştıkları hem de alanın yapısının korunması ya da dönüştürülmesine katkıda buldukları bir mücadele yeridir. Dolayısıyla *alan*, toplumsal aktörlerin çok boyutlu toplumsal uzamdaki konumları ve konum alışlarını açıklamaya çalışan ilişkisel analizdir (Bourdieu, 2006: 50; Bourdieu, 2016a: 86; Karadağ, 2009: 200).

Toplumsal uzamın iki temel boyutu olan *sermayenin* hacmi ve yapısı, toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi etmenlerin pratiklere dayattığı belirlenimlere göre özgün biçimler ve değerler olarak ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal üretim ilişkilerindeki konumun ya da daha kesin olarak, maddi ve kültürel üretim araçlarını maddi sahiplenme yetilerinin (iktisadi sermaye) ve dolaylı ya da doğrudan, bu araçları simgesel sahiplenme yetilerinin (kültürel sermaye) farklı maddi göstergeleri aracılığıyla yakaladığı sınıfsal durum, kolektif sınıflandırmanın kendisine verdiği konum aracılığıyla idare eder. İktisadi ve toplumsal koşullar, kendi özgül biçimlerini cinsiyetin tüm niteliklerine dayatarak cinsiyet ile pratikler arasındaki bağıntıda görünür olan toplumsal uzam içindeki konumla ilişkilendirilen etkenlerin tüm yapısının etkililiğidir (Bourdieu, 2016a: 164, 196).

Benzer varoluş koşulları benzer habitusları ürettiğinden, benzer habitusların doğurduğu pratikler, varoluş koşullarında nesnel olarak ortaya çıkarlar. Bu demektir ki, koşullar sisteminin tüm yapısı, bu yapıda belli bir konum işgal eden herhangi bir koşulun deneyiminde gerçekleştiği gibi habitusun yatkinliklerinde da kaçınılmaz olarak kayıtlıdır. *Habitus* kavramı ise bir eyleyicinin pratiklerinin tümünü hem özdeş kalıpların uygulanmasını sistemli kılan hem de aynı zamanda başka bir yaşam tarzı oluşturan aynı zamanda hem bireyleri şekillendiren hem de bireylerin eylemleri tarafından şekillenen karşılıklılık durumudur. Bireyler, habitusları sayesinde farklı ihtimaller karşısında çözüm üretme yeteneği kazanır. Geçmiş, şimdi ve geleceğin kesiştiği habitus, diğer taraftan yaşam tarzlarının da mücadele alanıdır. Habitus, toplumsallaşmış bir öznelliktir. Habitus, doğal değil toplumsal bir deneyim olan ve bu yüzden de zaman, mekân ve iktidar ilişkilerinden bağımsız olmayan, toplumsal tahakküm ilişkilerinin bedenselleşmesi ile farklı pratik alanları içinde ortaya çıkan yatkinliklerdir (Bourdieu, 2016a: 116, 119-121; Bourdieu ve Wacquant, 2016; Yılmaz, 2007). Bu *yatkinlikler*, Bourdieu'nün de (2014;

2016) vurguladığı gibi toplumsal aktörlerin toplumsal uzam içindeki konumları iktisadi ve toplumsal koşullar üzerinden toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi özgül biçimlerle niteliklerini dayatmaktadır. Dolayısıyla toplumsal uzam içinde kadınların gündelik pratiklerini ve deneyimlerini diğer bir deyişle belirli bir yaşama tarzını niteleyen hiçbir pratik ya da özellik yoktur ki toplumsal olarak belirlenmiş bir toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi ayrıştırıcı değerlerden etkilenmesin ve bu yolla toplumsal bir konum ifade etmesin. Böylece *bedene işlenmiş zorunluluk olan habitusun* doğurduğu pratikler, kadınların toplumsal ilişkilerin eşitsiz biçimlerini gündelik yaşam pratiklerinde ve bu pratikleri belirleyen özgül toplumsal pratiklerde yeniden ve yeniden kurularak deneyimlenmektedir.

Yukarıda sunulan hipotezlerden hareketle bu tez çalışmasına konu olan Şanlıurfa’da kent periferinde konumlanmış ve sakinleri yaygın biçimde mevsimlik tarım işçiliği yapan Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde ikamet eden “mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam deneyimleri” hem toplumsal sınıf hem de cinsiyetler arasında eşitsiz kılınmış bir toplumsal yapı tarafından örgütlenmektedir. Öte yandan “toplumsal olan”a ait olan bütün ilişkilerin mekân içinde gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri üzerinden yeniden ve yeniden üretilmesi kadınların egemen toplumsal yapı içindeki hiyerarşik konumlarını anlamlandırmayı olanaklı kılmaktadır. Kentsel mekân ve tarladaki gündelik-mekânsal örgütlenme biçimleri toplumsal sınıf ve hiyerarşik cinsiyet mimarisine dayanan dinamiklerin yeniden üretildiği baskın ataerkil toplumsal ilişkilerinin değer ve ahlak yargıları tarafından şekillenmektedir. Kadınların kentsel mekânda ve tarladaki toplumsal konumları mekânda ve gündelik yaşamda toplumsal olarak örgütlenen toplumsal ilişkilerin benzer nitelikler taşıdığını ve bu niteliklerin bir süreklilik ilişkisini taşıdığını göstermektedir. Kadınların *toplumsal olarak üretilen alanda/mekânda* taşıdıkları sermaye türlerinin yapısına göre şekillenen *habitusları* üzerinden üretim ve yeniden üretim ilişkilerindeki konumları egemen toplumsal yapıyı oluşturan dinamikler üzerinden değerlendirilebilir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekândaki ve tarladaki toplumsal konumlanışı, bu mekânlara egemen olan toplumsal ilişkilerin eşitsiz yapısının gündelik-mekânsal deneyimlerini belirleyen mekanizmaların irdelenmesini ve çözümlenmesini sağlamaktadır.

1.3. Bilgi Derleme ve İşleme Teknikleri

Bu tez çalışması için öncelikli olarak basılı yayınlar ve elektronik ortamda literatür taraması yoluyla bilgi toplanmıştır. Bu çerçevede ulaşılan bilimsel makaleler, tezler, kitaplar, yasal ve kurumsal belgeler ile diğer yazılı kaynaklar incelenmiştir. Literatür taramasının yanı sıra saha araştırması ile nitel veri toplanmıştır. Saha araştırması sonucunda elde edilen veri ve bulgular etnografik araştırma yaklaşımlarından olan feminist kurumsal etnografi yaklaşımı⁵ üzerinden niteliksel çözümlene tekniklerinden olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Görüşmelerin seyrine göre ek olarak derinlemesine ve odak grup görüşme teknikleri de kullanılmıştır.

Şanlıurfa'da mevsimlik tarım işçiliğinin yoğun olarak yapılan merkez ilçesi Eyyübiye'ye bağlı Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde yapılan saha araştırması 2018 Nisan ve Mayıs tarihleri arasında; merkez ilçesi olan Haliliye'ye bağlı Sırrın Mahallesi'ndeki saha araştırması ise 2017 Ekim, 2018 Nisan tarihlerinde yapılmıştır. Bu tez çalışmasının saha araştırması kentsel mekânda yapılmış olup tarladaki gündelik yaşam ve kadın emeği ile ilgili bilgiler yine bu Mahallelerde yapılan görüşmeler ve ikincil bilgiler yoluyla elde edilip değerlendirilmiştir. Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde saha araştırmasının yapıldığı tarihler özellikle yöre dışına yapılan gezici ve geçici mevsimlik işçi hareketliliğinin en yoğun yaşandığı dönemdir. Sırrın Mahallesi'nde yapılan saha araştırmasının yapıldığı tarihler ise yöre dışına yapılan gezici ve geçici mevsimlik işçi hareketliliği dışında ağırlıklı olarak yöre içinde mevsimsel olarak yapılan ve mahalle içinde büyük hareketlilik yaratan isotların⁶ toplama, temizleme, kurutma ve öğütme işlemlerinin yapıldığı dönemdir.

Saha araştırması kapsamında Hayati Harrani Mahallesi'nden toplam 21 kişi; Osmanlı Mahallesi'nden 18 kişi ve Sırrın Mahallesi'nden ise 18 kişi ile görüşme yapılmıştır. Her üç mahallede de görüşme yapılan kişilere genellikle referans yolu kullanılarak ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra Mahallelerde yapılan görüşmeler kadınların, mahalle muhtarlarının, esnafın ve çocukların kısacası saha araştırması boyunca

⁵ Feminist kurumsal etnografi yaklaşımı, ampirik olmayı öngören ve “pratik” sahayı işaret eden bir etnografik yaklaşımdır. Özellikle Dorothy Smith çalışmalarının feminist kuram ve epistemoloji çerçevesinde inşa edilen feminist kurumsal etnografi yaklaşımı, feminist araştırma pratiğinin kadınları, gündelik gerçekliklerini oluşturan sosyal ilişkiler ve sosyal süreçlerin yorumlayıcısı olarak bir “kadın sosyolojisi” kurulmasına katılmaktadır (Smith, 1987; Stanley ve Wise, 1995; Birkalan-Gedik, 2009).

⁶ İso, Şanlıurfa ve yöresinde biber hasadının başlamasıyla biberin temizlenmesi, güneşte kurutulması ve öğütülmesi süreçleri sonucunda elde edilen kurutulmuş toz bibere verilen addır.

mahallelerde temas edilen kişilerin akrabalık, komşuluk ya da aynı aşiretten olmak gibi birincil ilişki ağlarını kullanarak bir sonraki kaynak kişilere aracılık etmesiyle rastlantısal olarak gerçekleşmiştir. Saha araştırmasının yapıldığı Mahallelerde görüşme yapılan bütün kadınlar ve bu kadınlara ulaşılmasına aracılık eden kişilere bu tez çalışmasının amacı ve konusu hakkında gerekli bilgilendirme yapılmıştır. Ayrıca görüşme yapılan kadınların yaşları ve medeni durumları dışında isimlerini açıklamak ya da açıklamamak kendi tercihlerine bırakılmıştır.

Saha araştırmasının yapıldığı dönemde bir yandan kadınların bir “araştırma nesnesi” olduklarına dair algıyı yıkmak öte yandan araştırmacı-araştırılan arasındaki hiyerarşik ilişkilerin ortaya çıkardığı eşitsiz yapının yaratacağı “sorguya çekiliyormuş hissi”ni bertaraf etmek için kadınlarla sadece araştırmaya kaynak oluşturacak ve değerlendirilecek bir ilişki kurulmamasına özen gösterilmiştir. Öte yandan Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde saha çalışmasına başlanmadan evvel mahalle muhtarlarından ve mahallerde uzun süre ikamet etmiş kişilerden mahallelerde mevsimlik işçilik hareketliliğinin yaşandığı dönemlerin öncesi ve sonrasına ilişkin ön bilgi toplanmıştır.

Saha araştırması eşlerinin, babalarının yanlarında çoğunlukla derin bir sessizlik içinde olan kadınların “*bana değil, kocama sor!*” dedikleri daha sonra fısıltıyla “*gel, öbür odaya geçelim orada konuşalım. Çilemizi yazarsın da belki bir şeyler değişir.*” dedikleri bir süreçle başlamıştır. Her üç mahallede her yaşta insanın gündelik yaşama dair içten, samimi hâlleri ve sohbetleri sonrasında konu mevsimlik tarım işçiliğine gelince özellikle Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi’nde yaşayan tarım işçileri, bugüne kadar tarlalarda ve mahallede yapılan araştırmalar sonucunda yaşamlarındaki yoksulluğa dair hiçbir şeyin değişmediğini ve değişmeyeceğini; mahallelere gelen akademisyenlerin, belediye yetkililerinin ve sivil toplum kuruluşlarının projelerini yaptıktan sonra bir daha gelmediklerini vurgulamışlardır. Öte yandan mevsimlik tarım işçiliği ile ilgili yapılan araştırmaların özellikle genel seçimlerin yaklaşması nedeniyle siyasi parti yetkililerinin ve adaylarının oy yoklaması için geldiklerini, seçimler sonuçlandıktan sonra kimsenin bir sonraki seçimlere kadar uğramadıklarını belirtmişlerdir.

Toplumsal örgütlenme süreçlerinin benzer biçimlerde deneyimlendiği Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi sakinlerinin çoğunluğunun geçmişi kırsal dönüşüm süreci öncesinde az topraklı ve topraksız köylülüğe dayanmaktadır. Kırsal

alandaki egemen tarımsal ilişkilerin çözülmesiyle kentsel mekâna göç edenlerin kentsel istihdam alanlarında yer alamamaları kentsel mekânda da ağırlıklı olarak yöre dışı ve yöre içi tarım işçiliğinin yeniden deneyimlenmesine neden olmuştur. Bu ilişkiyi ele almak ve kırdan kente göç dinamiğini belirleyen koşulları irdelemek için birinci ve ikinci kuşakta yer alan kadınlar ile görüşülmüştür. Böylelikle tarımsal üretim ilişkilerinin kırsal dönüşüm öncesi ve sonrasında toplumsal örgütlenme süreçlerini belirleyen ilişkilerin kadınlar üzerinde yarattığı etkiler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Öte yandan Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların tarladaki gündelik toplumsal yaşamın nasıl örgütlendiğini; çalışma yerlerinin, işçi-işveren arasındaki çalışma ilişkilerini belirleyen hiyerarşik toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiğini belirlemek amacıyla mahallelerde daimi olarak ikamet eden elçilik/çavuşluk⁷ yapan kişilerle görüşülmüştür. Yapılan bu görüşmelerde elçilik/çavuşluk ile işveren arasındaki çalışma ilişkilerini belirleyen mekanizma belirlenmeye çalışılmış ve bu mekanizmada mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların çalışma ilişkileri içindeki konumları belirlenmeye çalışılmıştır.

Kent periferinde konumlanmış ve kentte isot üretiminin çeşitli aşamalarının yoğun olarak yapıldığı Sırrın Mahallesi ise mevsimlik tarım işçiliğinin özgül bir boyutunun yaşandığı bir mahalledir. Mahalledeki kadınlar ağırlıklı olarak yöre dışında çalışmayıp yöre içinde "isot zamanı" olan her yılın ağustos-ekim ayları arasında kapı önlerinde, sokak aralarında ya da mahalleye oldukça yakın boş arsalarda kurulan çadırlarda isot fabrikaları ya da küçük atölyeler için isot temizleme, kurutma ve öğütme işlerini yapmaktadır. Öte yandan Mahallede daimi olarak ikamet eden mevsimlik gezici tarım işçi göçünün başladığı nisan-mayıs aylarından ağustos-eylül aylarında kadar yöre dışındaki tarımsal üretim faaliyetlerinde yer alan kadınların mahalleye döndüklerinde de isot üretiminin çeşitli basamaklarında yer aldıkları görülmüştür. Bu bağlamda Sırrın Mahallesi'nde hem yöre dışında mevsimlik tarım işçiliği yapan hem de kapı önlerinde ya da mahalleye yakın boş arsalarda kurulan çadırlarda isot temizleyen, ayıklayan, kurutan

⁷ Saha araştırmasına konu olan mahallelerde yapılan görüşmelerde işçiler ile işverenler arasındaki genel olarak enformel bağları kuran, iletişimi sağlayan ve tarladaki bağımlılık ilişkilerini yeniden üreten kişilerin elçi, çavuş ve dayıbaşı olarak adlandırıldığı; bu üç kavramın da birbiri yerine geçerek kullanıldığı görülmüştür. Fakat Sırrın Mahallesi'nde yapılan görüşmelerde ise yöre dışı mevsimlik tarım işçileri ile işverenler arasında aracılık yapan kişilere elçi ve çavuş; mahalle içinde isot üretim faaliyetlerinde yer alan işçiler ile işverenler arasında aracılık yapan kişilere ise "baş faal" denildiği gözlemlenmiştir.

kadınların gündelik-mekânsal pratiklerinin ve deneyimlerinin bu döngü içinde nasıl gerçekleştiği incelenmeye çalışılmıştır.

“Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Kentsel Mekânda ve Tarladaki Gündelik Yaşam Deneyimleri: Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme” adlı bu tez çalışmasında mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânı ve tarlayı örgütleyen toplumsal ilişkilerin eşitsiz yapısında inşa edilen toplumsal konumlarının kentte ve tarladaki gündelik-mekânsal pratiklerine ve deneyimlerine nasıl ve ne şekillerde yansıdığı incelenmeye çalışılmıştır. Öte yandan bu araştırma mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki gündelik yaşam döngüsünü görünür kılmayı; kadınlar açısından gündelik deneyimler ve pratikler üzerinden toplumsal yaşamda sistematik bir biçimde kabul görmüş ve “görmezden gelinen” kimi toplumsal gerçekliklerle sarmalanmış ilişki biçimlerinin nasıl işlediğini ve nasıl yeniden üretildiğini açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

1.4. Kavram Tanımları

Bu çalışmada sıklıkla kullanılan ve çalışmanın konusu açısından önem taşıyan kavramlar ve tanımları aşağıda sunulmuştur.

Gündelik Yaşam: Gündelik yaşam, gündelik edimlerin birbirine eklemlendiği; üretime bağlı bir toplumsal bir zamanda ve mekânda meydana gelen ve bu içeriğin sayesinde yeniden üretilen bir alandır (Lefebvre, 2015c: 8-9). Gündelik yaşam, temellerini ekonomik ve toplumsal yaşam için geniş ve güçlü bir anlam kazandıran üretim faktörü üzerinde inşa ederek bir yandan (toplumsal zaman ve mekân dâhil olmak üzere) yapıtlar yaratılmasını; öte yandan maddi üretimi, şeylerin imalini belirtmektedir. Tarihsel gelişim sürecinde sadece “insanın” biyolojik bir yeniden üretimini değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerin “yeniden üretimi”ni ifade etmektedir (Lefebvre, 2016a: 43-44).

Mekân: Fiziksel alan olmasının ötesinde toplumsal ve kültürel olarak inşa edilen; toplumsal olarak üretken ve üretici bir karaktere sahip olan mekân, toplumsal üretim ve yeniden-üretim ilişkilerinin gerçekleştiği, kendine özgü düzen ve düzensizliklerle şekillenen bir somut çelişkiyi ifade eden “alan”dır. Mekân, üretim aygıtının, üretim ilişkilerine ve üretici güçlere dâhil ekonomik ve toplumsal ilişkilerin dayanağı olan, gündelik yaşamın toplumsal olarak örgütlendiği, gündelik pratiklerin ve deneyimlerin gerçekleştiği karmaşık, dinamik bir sistemdir (Lefebvre, 2016b; Lefebvre, 2017).

Mevsimlik Tarım İşçiliği: İstihdam ve çalışma ilişkilerinin enformel olduğu; tarımsal üretimin herhangi bir aşamasında işin yapılacağı yerde ücret karşılığında sözleşmeli veya sözleşmesiz çalışan; tarımsal işgücü açığının karşılanmasına yönelik farklı bir bölgeden mevsimlere dayalı olarak başta tarımsal üretim olmak üzere birçok iktisadi faaliyet alanında gerçekleşen bir işçilik biçimidir (Çınar ve Lordoğlu, 2011: 420).

Ataerki: Ataerki/ataerkillik (patriyarka), erkeklerin iktidarı elinde tuttıkları bir toplumsal formasyonu ya da daha basitçe erkek iktidarınıdır (Delpy, 2015: 45). Ataerkilliğin dayandığı maddi temel erkeklerin kadınların emek gücü üzerindeki denetimleri olarak ortaya çıkmaktadır. Erkekler, bu denetimi kadınların kimi temel öneme sahip üretken kaynaklara (örneğin, kapitalist toplumlarda geçimi sağlayacak kadar ücret getiren işler) ulaşmalarını önleyerek ve kadınların cinselliklerini kısıtlayarak sürdürmektedir (Hartmann, 2008: 174). Ataerkillik kavramı ayrıca yararlı bir biçimde maddi temeli olan ve hiyerarşik olsa da erkekler arasında onların kadınlara egemen olmalarını sağlayan karşılıklı bağımlılık ve dayanışma ilişkisi kuran ya da yaratan erkekler arası toplumsal ilişkiler dizisidir (Bourdieu, 2016b: 38).

Toplumsal Cinsiyet: Toplumsal cinsiyet (gender) kavramı, cinsiyetler arasındaki toplumsal ilişkileri düzenleyen, kadınlara ve erkeklere ilişkin uygun rollerin tamamen toplumsal olarak üretildiğini ifade eden bir toplumsal kategori olup “erkek” ve “kadın” cinsiyetlerine karşılık gelen “erkeklik” ve “kadınlık” olarak belirlenen normlar ve davranış kalıpları olarak tanımlanabilir (Scott, 2007; Oakley, 1972). Ayrıca toplumsal cinsiyet kavramı biyolojik temelli olduğu düşünülen cinsiyetin (sex) toplumsal bütünü tümü itibarıyla her iki cinsiyete farklı (bölünmüş, ayrılmış ve genellikle hiyerarşik) işlevler atfetmesidir. Toplumsal cinsiyetin ikiye bölünmesi, normal ve normlaştırılmış biçimi heteroseksüellik olarak gerçekleşen ikiye bölünmüş cinsiyetle uyumlu olmak zorundadır. Toplumlar bu cinsiyetler arası farklılaşmaya kültürel olarak dişiye, onu toplumsal bir kadına dönüştürecek bir “kadın” toplumsal cinsiyeti dayatmakta; erkeğe ise, onu toplumsal bir erkeğe dönüştürecek “erkek” toplumsal cinsiyeti uygulamaktadır (Claude Mathieu, 2015: 76, 78).

1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası

Bu tez çalışması beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, “ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, HİPOTEZLERİ VE YÖNTEMİ”nin yanı sıra

bilgi işleme ve derleme teknikleri, kavram tanımları ve araştırmanın sunuş sırası verilmiştir.

“TOPLUMSAL İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE GÜNDELİK YAŞAM VE MEKÂN” başlıklı ikinci bölümde, gündelik yaşam ile mekân arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarabilmek için gündelik yaşam ile mekân olguları başlı başına ele alınmıştır. Bu bağlamda toplumsal bir ürün olan mekânda gündelik yaşam deneyimlerini belirleyen toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileri irdelenmiştir.

Araştırmanın “TÜRKİYE’DE KIRSAL DÖNÜŞÜM EKSENİNDE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLİĞİ VE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLAR” başlıklı üçüncü bölümünde tarihsel süreç içerisinde mevsimlik tarım işçiliği emeği ele alınarak, Türkiye’de kırsal dönüşüm süreci ile mevsimlik tarım işçiliği arasındaki ilişkisellik için bir dönemleme girişimde bulunulmuştur. Çalışmanın bu bölümünde kırsal dönüşüm sürecinde kentlileşen köylüler ele alınarak kentsel mekânda mevsimlik tarım işçiliği ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin özgül toplumsal yapısında arasındaki ilişki değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçeve içerisinde mevsimlik tarım işçiliğinde yoğun olarak kullanılan kadın emeğinin boyutları incelenmeye çalışılmıştır.

“ŞANLIURFA’DA MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN KENTTEKİ VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ ARASINDAKİ SÜREKLİLİK İLİŞKİSİ” başlığını taşıyan dördüncü bölümde, öncelikle tezin saha kısmını oluşturan Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin ekonomik ve toplumsal yapıları bağlamında araştırma sahasının tasarımı ve uygulanma süreci ele alınmıştır. Saha kısmının çerçevesinin daha net anlaşılabilmesi için Şanlıurfa’nın ekonomik ve toplumsal yapısı bağlamında mevsimlik tarım işçiliği ve mevsimlik tarım işçiliğinde kadın emeği incelenmiştir. Bu bakımdan mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal konumları üzerinden kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam pratiklerini örgütleyen toplumsal ilişkiler sisteminin sürekliliği değerlendirilmiştir.

Araştırmanın “GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ” başlıklı beşinci bölümünde, Hayati Harrani Mahallesi, Osmanlı Mahallesi ve Sırrın Mahallesi’nde yürütülen saha araştırmasında elde edilen bilgi ve bulgular ışığında mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal konumları üzerinden kentsel mekânda ve tarladaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerini belirleyen egemen toplumsal ilişkiler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. TOPLUMSAL İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE GÜNDELİK YAŞAM VE MEKÂN

Mekân, heterojen ve karmaşık yapısıyla birbirlerinden farklı toplumsal örgütlenme biçimleri çerçevesinde somut olarak gündelik yaşam pratiklerinin gerçekleştiği alandır. Birbirinden farklı bir şekilde konumlan(dırıl)mış toplumsal aktörlerin mekânsal pratiklerinin ve deneyimlerinin bir bütün olarak ortaya çıktığı gündelik yaşam, toplumsal ilişkiler doğrultusunda gelişen etkileşim ağlarının gerçekleştiği bir alandır. Dolayısıyla “toplumsal” a dayalı her ilişki biçimi ve bu ilişkilerin dinamik yönleri gündelik yaşam pratiklerinin ve deneyimlerinin mekânda ve mekânsal olarak yaratımında ortaya çıkmaktadır. Böylece gündelik yaşamın mekândaki örgütlenmesi, mekânsal bir bütün olarak toplumsal yapının varlığını tanımlamayı mümkün kılmaktadır.

Toplumsal örgütlenme süreçlerin yapılacak olan her vurgu bir bakıma mekân ve gündelik yaşam ile ilgili görüngülere bir bütün olarak bakılarak bu iki kavram arasındaki diyalektik ilişkinin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla gündelik yaşamın gerçekleştiği, toplumsal olanı ilgilendiren toplumsal bir ürün olan mekânda yapılan toplumsal ilişkilerin dinamik süreçlerini açıklamak gerekmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, gündelik yaşam ve mekân olguları ile bu olgular arasındaki ilişkisellik toplumsal aktörlerin gündelik mekânsal deneyimlerini ve pratiklerini belirleyen toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerinden okunmaya çalışılmıştır.

2.1. Gündelik Yaşam: “*Toplumsal Olanın ve Bir Günün Hikâyesi*”

Gündelik yaşam, belli bir sıradanlık ve akıcılık yönüyle yaşanan her anı oluşturarak sadece belirli bir zaman dilimi içindeki akıcılığıyla değil, aynı zamanda geçmişin yani toplumsal olanın ve tarihin parçası olan bir olgudur. Dolayısıyla “gündelik olan” sadece insanların belli davranışlarının, alışkanlıklarının ve sıradanlıklarının gerçekleştiği; alışlagelmiş yönü bakımından sorgulanmadan kabul edilen, göz ardı edilen bir alan değildir. Toplumsal aktörlerin doğal ve toplumsal olan dünya ile diyalektik bir ilişkiye girdiği ve kendi içinde tutarlı bir bilinç edindikleri bir yerdir.

İnsan varoluşunu tanımlayan etkenlerin ve süreçlerin oluşturduğu gündelik yaşam faaliyetlerin, yapıların, ürünlerin üretildiği ve anlamlandırıldığı bir alandır. Gündelik yaşam, tam da bu nedenle toplumsal “gerçekliklerin” açıklanması için önemli bir uğraktır. Bu nedenle gündelik yaşamın içinde barındırdığı çelişkiler ve çatışmalı ilişkiler ağı

içerisinde homojen bir nitelik taşımadığı anlaşıldığında toplumsal var oluşun da kendine içkin süreçlerinin anlaşılmasının önünü açılır.

Gündelik yaşam ekonomik, sosyolojik ve psikolojik olarak kavranması gereken özel nesnelere ve alanları içermektedir. Bu bağlamda gündelik yaşam, temel bireysel ilişkilerin ve ihtiyaçların üretildiği; üretime ve kültüre dayalı etkinlikler içerisinde yer alan ve bunlar arasındaki çelişkilerin doğduğu yer olarak toplumsal sınıflar, cinsiyetler, kültürler, kuşaklar ve gruplar arasındaki mücadelelerin yeridir (Lefebvre, 2016a; De Certeau, 2008). Gündelik yaşam başlı başına bir kavram olarak ele alındığında, toplumsal yaşamın önemli bir kısmını oluşturan, her gün kesintisiz bir şekilde yaşanan ve belirli koşullarla tekrarlanan bir zaman dilimini işaret etmektedir. Bu bakımdan gündelik yaşam, toplumsal yaşamı üreten etkinlikler ve bu etkinlikleri yeniden üreten ilişkiler ağı olarak tanımlanabilir.

İnsan, belirli bir eylemi gerçekleştirirken bu eylemleri düşünceleriyle, duygularıyla sınayan, bilgi biriktiren ve değerlendiren bir varlık olduğuna göre, anlamlandırmayı, değerlendirmeyi, çözümlenmeyi, deneyimi ve yerleşmiş ilişkileri “gündelik olan”ın dışında tutmak olanaklı olmayacaktır (Şahin ve Balta, 2001: 186). Gündelik yaşam, kendini insanlar tarafından yorumlanan bir gerçeklik olarak sunar ve insanlara kendini, tutarlı bir dünya olarak öznel bakımdan anlamlı bir şekilde takdim eder. Dolayısıyla gündelik yaşamın dünyası sadece öznel bakımdan yaşamlarının anlamlı tavırları içerisinde bulunan sıradan toplum üyeleri tarafından bir gerçeklik olarak kabul edilmek değildir. O, öyle bir dünyadır ki onların düşünce ve eylemleri içinde meydana gelmekte ve onlar tarafından bir gerçek olarak muhafaza edilmektedir (Berger ve Luckman, 2003: 43). Wolin’in (1984) Heller’den aktardığı gibi gündelik yaşam tek başına anlaşılmasız ve toplumsal dünya içinde insan yaşamının önemli yapılarını ayrıntılarıyla açıklayan ontolojik bir kavramdır. Gündelik yaşamı çözümlerken çok geniş bir sosyo-tarihsel gelişmelerle ilişkilendirmek gereklidir. Bu bağlamda Gardiner’in de Heller’den aktardığı (2016: 182) üzere gündelik yaşamın tarihsel olarak inşa edilmiş pratikler ve diğer yapılar, kurumlar ve pratiklerle karmaşık bir biçimde ilişkili ve bunlar tarafından dolaylanmış öznellik biçimlerinin bir bileşimi olarak kavramsallaşması gerekmektedir. Gündelik yaşamın bu yapısını bireylerin bir yapıyı, sistemi ve kurumu kullanım biçimlerine yani belirli toplumsal süreçlere dair geliştirdikleri “içeriden bakışa” ve bunun sonucunda buldukları iradi ve yaratıcı eylemlere; insanların kendilerini ve dünyalarını anlamak

için düşünömsel bir şekilde kullandıkları sembolik ve öznelerarası anlamları oluşturmaktadır. Aynı zamanda gündelik yaşam özgüllükler içeren ve “önemsiz” görölen kimi insan eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan karmaşık anlamları anlamdırmanın yoludur (Gardiner, 2016: 18). Dolayısıyla gündelik olanı, bilebildiğimiz bütün toplumlarda insan soyunun varlığını sürdürmek için geliştirdiği etkinliklerden oluşan yeme, içme, barınma, üretme, güvenlik, soyun yeniden üretimi gibi basit insani gereksinimleri karşılamak üzere yapılan tüm etkinlikler “gündelik” rutinlerin yığılmış bilgilerin, ritüellerin, toplumsal işbölümünün arasına dağılmış bir yığın iş olarak tanımlamak mümkündür (Şahin ve Balta, 2001: 186-187). İşte bu süreçlerle gündelik yaşam, çoğunlukla tekrarlardan oluşan eylemlerin, aşına olunanın ve sıradanın yer bulduğu düşünölen bir çelişkili, çatışmalı, hiyerarşik ve eşitsiz bir alanıdır. Gündelik olan bu yönüyle önemsiz gibi görünse de aslında her eylem onun içinde gerçekleşir ve sonuç itibarıyla yine ona yüzünü döner (Şenel, 2014: 37). Böylelikle gündelik yaşamda bireylerin her edimi⁸, her davranışı dünyada birbirinden farklı sınıfsal ve sosyo-kültürel bir nitelikte olan toplumsal yaşama dair ipuçlarını ele verir.

Gündelik yaşam bütün sıradanlığı içinde çoğunlukla herkes tarafından paylaşılan ve üzerine düşölmeyecek kadar önemsiz olarak görölen toplumsal gerçekliktir. Gündelik yaşamın sıradan, basit ve belirli bir rutin içinde gerçekleşiyor olması hatta gündelik yaşamın sorgulanmadan sıradanlaştırılması ve adeta farkında olunmadan yaşanan bir döngü haline getirilmesi toplumlarda var olan eşitsizliklerin sürdürölmesinin yollarından biridir. Bu da sıradanlığın kolayca sürdüröldüğü bir yer olarak görölen gündelik yaşamın eşitsiz bir doğası olduğunu göstermektedir (Tekeli, 2000: 340). Dolayısıyla Lefebvre ve Regulier’in (2005: 79) de vurguladığı gibi gündelik olan, sadece bireylerin sıradanlıklar içinde gerçekleştirdikleri işlevler değildir. Gündelik olan bu işlevlerin içeriğinin sıralanıp bulunduğu yerdir. Diğer bir deyişle, gündelik olan belli bir gerçekçilikle kuşatılmıştır fakat bizatihi gerçekte iç içe geçemez; bireyin her gün yaşadığı sıradanlıkların sıralanmasına da indirgenemez.

Gündelik yaşamın eleştirel bir çerçevesini kuran Lefebvre teorik çözümlemede temel varsayım şudur: Yaşamın her alanını bütönsel olarak manipöle eden ve içeren

⁸ Lefebvre (2016a: 113), gündelik yaşamın koşullarının ve standartlarının bir alt-sistem oluşturduğunu ve bu alt-sistemlerin de var olması için belli koşulların bulunması gerektiğini belirtmektedir. Bu koşullar içinde bulunan gündelik edimleri, “özgül, uzmanlaşmış, belirli bir (toplumsal) etkinlik ve bu etkinliğe denk düşen, yani bu sıfatla düzenlenmeye, sınıflandırılmaya, etiketlendirilmeye elverişli, özgül nesnelere” olarak tanımlanmaktadır.

genelleştirilmiş bir ideoloji olarak gündeliklik, bireylerin toplumsal dünyaya bağlılıklarını pekiştirerek üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinin en önemli dayanağı olmasıdır (Köse, 2008: 12). Lefebvre'in bu eleştirel düşüncesi gündelik yaşamın, zamanın, mekânın ve bedenin yaşanmış deneyimlerinin aşağılanması vurgulamaktadır. Bu bakışın belirgin bir toplumsal kökeni vardır. Bu köken, günlük varoluşta sağlam temelleri olması gereken asli insani kapasitelerin üzerindeki kontrolün kaybetmesinin ifadesidir. Dolayısıyla gündelikliğin sorgulanmadan kabul ya da göz ardı edilmemesi gerekir çünkü gündelik olan, dışsal doğal ve toplumsal dünyalarla en doğrudan ve en derinden diyalektik ilişkiye girdiğimiz ve temel insani arzular, güçler ve potansiyellerin ilk olarak formüle edildiği, geliştirildiği ve somut olarak hayata geçirildiği alandır. Ayrıca gündelik dünya, bir bakıma somut "ötekiyle" en doğrudan ve dolaysız biçimde karşılaştığımız ve bireyin kendi içinde tutarlı bir kimlik ve benlik edindiği yerdir (Gardiner, 2016: 112-113).

Bir bağlamda gündelik yaşam Heller'in (akt. Wolin, 1984: 3) de belirttiği gibi bireylerin toplumu yeniden üretmeleri için kendilerini de yeniden üretmeleri gerekli olan bir süreçtir bu süreç de gündelik yaşamın gerçekliğini oluşturur. Tüm toplumlarda ve tüm bireyler için gündelik yaşam söz konusudur fakat her toplumda ve her bireyde gündelik yaşamın içeriği ve yapısı aynı değildir. Bu kavramsal çerçeve bizlere gündelik yaşamın eşelenmesi üzere anlaşılabilir ve sorun alanı olarak görülen hususlarda yarar sağlar çünkü gündelik yaşam *bir günün hikâyesidir*. Bir günün hikâyesi de dünyanın hikâyesini ve toplumun hikâyesini kapsar (Lefebvre, 2016a). Bu nedenle gündelik yaşam üzerine bir çözümleme girişiminde bulunmak demek hem insanın kendisini hem de yaşadığı dünya üzerine düşünmesi demektir. Gündelik yaşam, yaşanmışlığın ve düşünmenin henüz birbirinden ayrılmadığı; algılanan her şeyin geniş bir evrenin parçası olduğu; dünyanın tüm şeylerin toplamı olarak görüldüğü bir derecedir (Lefebvre, 2016a). İşte tam da bu temel üzerinde yükselen gündelik yaşamı Lefebvre (2016a: 44), şu şekilde tanımlamaktadır:

Küçümsenen ancak hayati önemde olan bu yerin iki görünümü vardır: O ortakalan (düşünebilen ve toplumsal pratikten çıkarılabilen, belirlenmiş ve ayrılmış tüm etkinliklerden ortakalan) şeydir; ayrıca toplumsal bir bütünün *ürünüdür*. Bir denge yeridir; aynı zamanda tehdit edici dengesizliklerin ortaya çıktığı bir yerdir.

Gündelik yaşamın bir bütün olarak toplumsal yaşamı oluşturan faaliyetlerle ilişkili olma yönü ile gündelik yaşam "toplumsal varlık"ın eş anlamlısıdır. Gündelik toplumsal

varlık olarak her insan düşünen, hisseden, faaliyet gösteren bütünsel bir insandır. Gündelik yaşam, heterojen yapısı içinde anlaşıldığında toplumun bir bütün olarak kavranması yönünde bir adım atılmış olur. Dolayısıyla toplumun bir bütününe ilişkin olarak elde edilecek bilgi ile gündelik yaşama ilişkin gündelik bilgi birbirini tamamlamaktadır (Uslu, 2006). Gündelik yaşamın incelenmesi bu “insan malzemesi”ni kendi konusu yaparak, onu kendi içinde ve desteklediği farklılaşmış, yüksek biçimlerle ilişkisi içinde inceler. Böylece bilincin “toplum içeriği”ni kavramaya katkıda bulunur; bütünün, bütünselliğin kavranmasına yönelik çabaya, bütünsel insanın gerçekleşmesine katkısı bu olacaktır. Gündelik yaşam bütünsel insan sorununu bütünselliği içinde ortaya koymaktadır (fiziksel, biyolojik, iktisadi, tarihsel...). Bütünsel insan sorununun, bu yaşamın yeni bir bilinciyle ve bu yaşamın dönüşümüyle gündelik yaşam düzeyinde ortaya konulup çözümlenmektedir (Lefebvre, 2015a: 253-254).

Gündelik yaşam, doğal ve toplumsal dünyayla diyalektik olarak en derin ve doğrudan bir biçimde ilişkilendiğimiz yerin ta kendisidir. Yalnızca burada insan olmanın temel yetileri, güçleri ve de arzuları formüle edilebilir, somut olarak geliştirilebilir ve gerçekleştirilebilir. Yine gündelik yaşam, somut öteki ile en doğrudan karşılaşma alanı olmasının yanı sıra, bireyin tutarlı bir kimliğe ve kendiliğe ulaştığı yerdir. Lefebvre, gündelik yaşamın bu özsel niteliğinin modernlik ile birlikte dönüştüğünü belirterek modern öncesi toplumlarda gündelik yaşamın öteki ile özdeş olduğuna işaret eder (akt. Kurtar, 2012: 6). Dolayısıyla “bütünsel insanın” gündelik toplumsal pratikleri farklı üretim tarzlarına göre değişkenlik ya da benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin bir bütün olarak toplumsal pratiğe ve gündelik yaşama nasıl müdahale ettiğini görmek gerekmektedir.

Lefebvre’e (2015a: 36-37; 2016a: 41) göre modern öncesi toplumlarda gündelik yaşam diye bir şey yoktur ve gündelik toplumsallık çalışmak için ayrılan mekân ve zaman mefhumuna sahip değildir. Modern öncesi toplumların üretim tarzlarında üretken çalışma gündelik yaşama katılmaktadır. Bu nedenle de modern öncesi köy (ya da kırsal) toplumunu oluşturup sürdüren ilkeler, modern toplumda olduğu gibi iş ve ev yaşamının düzenlenmesi değildir. Heller de modern öncesi toplumlarda, gündelik yaşamın üretimle, ritüellerle ve dinle ilgili çeşitli pratiklerle tamamen iç içe geçtiğini vurgulamaktadır. Modern öncesi toplumların görece tutarlı ve organik bir bütünlük teşkil etmesi ve farklı

faaliyetler ve bilgilerin gündelik hayatla daha bütünleşik olduğu görülmektedir (akt. Gardiner, 2016: 179).

Lefebvre (2015a), modern öncesi toplumlarda gündelik yaşamın tekrarlanan öğelerinin de doğanın ritimlerini ve döngülerini yansıttığını; çağdaş topluma göre daha az yabancılaşmış olduğunu belirtir. Üretim faaliyetlerinin gündelik yaşamla, doğal dünyanın ritim ve döngüleriyle organik bağının olduğu, gündelik toplumsallığı belirleyen pratiklerin üretim ve yeniden üretim faaliyetleriyle iç içe geçtiği ve nesnelerin kullanım değerinin daha baskın olduğu toplumda kapitalizm ve burjuva toplumunun gelişmesiyle beraber gündelik yaşama ilişkin çeşitli ilişkiler ve öğeler altüst olmuştur. Bir anlamda üretim alanı ve yeniden üretim alanları birbirlerinden farklılaşmış, diğer anlamda da bir bütün içinde birleşmiştir. Emegın bölünerek parçalı bir karakter edinmesiyle birey karmaşık toplumsal ilişkilere daha fazla gömülerek tecrit edilmiştir. İnsan “insan olarak” emekçiden ayrılmıştır. Bunun sonucunda gündelik yaşam kavramı belli bir müphemliğe gömülmüştür (Lefebvre, 2015a: 37).

Kapitalist üretim ilişkilerine damgasını vuran sömürü mekanizması, üretim sürecinde var olan toplumsal ilişkilerdeki yabancılaşma, iktidar sürecindeki hegemonya ile birlikte var olur. Toplumsal yaşamdaki bütün bu süreçlerin gündelik yaşamdaki yansımaları ve toplumsal ilişkiler içinde nasıl dolayımlandığını görmek gereklidir (Şahin ve Balta, 2001: 212). Böylesine karmaşık bir yerde konumlanan ve radikal bir dönüşüm geçiren gündelik yaşamı Lefebvre (2016a: 37), toplumsal ilişkilerin çeşitli süreçleriyle sarmalanmış olan ve belirli bir müphemliğe gömülü bir kavram olarak nitelendirmede ve onun tam olarak nerede konumlandığını şu şekilde bir sorgulamaktadır:

Gündelik hayat nerededir? Çalışmada mı boş vaktte mi? Aile yaşamı ve kültürün dışında “yaşanan” anlarda mı? İlk önce bu soruya cevap vermek gerekmektedir. Gündelik hayat bu üç öğeyi, bu üç veçheyi kapsamaktadır. Gündelik hayat bu üç öğeyi, bu üç veçheyi kapsamaktadır. Gündelik hayat, bunların birliği ve bütünlüğü olarak somut bireyi belirler.

Gündelik yaşam çalışma yaşamı, aile yaşamı- özel yaşam ve boş vakti kapsar. Bu öğeler birbirleriyle belli farklılıklar ve verimli çelişkiler içerisinde incelenmelidir (Lefebvre, 2010: 37). Fakat Lefebvre (2015a: 37) “gündelik yaşamın kapsadığı bu üç veçhenin” birbirleriyle olan karmaşık ilişkisine verdiği cevabı yeterince tatmin edici bulmayarak gündelik yaşam ilişkilerini toplumsal ilişkiler bağlamında ele alan bir analizin yapılmasının da önemli ve gerekli olduğunu vurgulamaktadır:

Bununla birlikte, bu cevap tamamen tatmin edemez. Somut bireysel insanın başka insanlarla canlı teması nerede gerçekleşir? Parçalı çalışmada mı? Aile yaşamında mı? Boş vaktte mi? En somut olarak nerede gerçekleşir. (...) Hem son derece zengin (en azından potansiyel olarak) hem de son derece yoksul, yoksun, yabancılaşmış olduğunu; kendi kendine açık edilmesi gerektiğini; ve zenginliğinin güncelleşmesi ve yenilenmiş bir kültür içinde gelişebilmesi için dönüştürmek gerektiğini bildiğimiz bu gündelik hayatın yoksulluğu ve zenginliği nerededir.

Lefebvre'e (2015: 37; 2016a) göre gündelik yaşamın öğelerinin (çalışma -ailevi ve "özel" yaşam- boş vakit) birbirine dışsallığı bir yabancılaşma içermekte; bu öğeler bünyelerinde belli bir farklılaşma ve verimli çelişkileri barındırmaktadır. Bu nedenle de bir bütün olarak ele alınması gereken gündelik yaşam tarihseldir; birbirine karışmış hâldeki ilerlemeler ve gerilemelerle doğan toplumsal veya sosyolojik içerikli bir olgular zinciridir. Toplumsal ilişki ağlarının birbirine geçmiş ve birbirini sarmaladığı bağların etkisince gerçekleşen ve bir bütün olarak "toplumsala" ait olan faaliyetler ve pratikler gündelik yaşama içkindir. Gündelik yaşam çalışma, boş vakit, aile yaşamı ve kültür dışında "yaşanan" anlarda olup toplumsal yaşamın bir bütün olarak ele alınan faaliyetler bütünüyle derin bir ilişkisi vardır; farklılıkları ve çatışmalarıyla onları kapsar; onların buluşma yeridir; hem bağıdır hem de ortak alanlarıdır. İnsanı -ve her insan varlığını- bir bütün oluşturan ilişkiler bütünü gündelik yaşamda şekillenir ve oluşur. Gerçeğin bütününe işin içine katan bu ilişkiler belli bir veçhe altında her zaman kısmi ve eksik olsa da gündelik yaşamda tezahür eder ve gerçekleşir: dostluk, yoldaşlık, aşk, iletişim ihtiyacı, oyun, vs. (Lefebvre, 2015a: 102-103).

Gündelik toplumsal yaşamın kuramsallaştırılmasında önemli katkılar sunan De Certeau (2008: 54-55) ise gündelik yaşamda beliren alışkanlıkları ve sıradanlıkları zamanı sermayeleştirilmeden yani zamana hâkim olmadan üreten alışkanlıklar olduğunu belirtmektedir. Bu günlük alışkanlıkların gündelik yaşamdaki tutum ve uygulamalarla, bir yerin müdavimi olma tarzlarıyla, yemek sanatının karmaşık süreçleriyle, maruz kalınan durumlarda güvenilirlik oluşturmanın çeşitli halleriyle *eylem, uygulama ve üretim tarzları* kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini; bunun da toplumsal etkinliklerin görülmeyen zeminlerinin kuramsal, yöntemsel, sınıflanmalara ve gözlemlere ilişkin soruların çözümlenmesiyle sonuçlanacağını belirtmiştir. De Certeau'nun gündelik yaşama ilişkin kavramsallaştırmaları, gündelik yaşamın tüketim eylemleri bağlamında nasıl gerçekleştiğiyle doğrudan ilgilidir (De Certeau, 2008: 43; Gardiner, 2016: 224). De

Certeau'a (2008) göre gündelik yaşam, var oluşu büyük oranda görmezden gelinen, marjinalleştirilmiş pratikler ve oluşumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda konuşma, okuma, yürüme, kıyafetler ve yeme-içme gibi alanların kullanım biçimleri *eylem*, *uygulama* ve *üretim tarzları* hedef alarak bir insanın yaşam tarzını oluşturmaktadır.

Eylem, *uygulama* ve *üretim tarzlarının* içinde gündelik yaşam pratikleri içerisinde insanlar pasif ya da edilgen değildir. De Certeau, bu yüzden sıradan insanların, etraflarını saran düzenin baskılarıyla nasıl baş ettikleri üzerinde durarak bazı alışkanlık, tutum ve uygulamaların betimlenmesi (okumak, konuşmak, yürümek, oturmak, yemek yapmak vb.) üzerinden gündelik yaşamın temelini oluşturan etkinliklere odaklanır. *Eylem*, *uygulama* ve *üretim tarzları* bir bakıma insanların, sosyokültürel üretim teknikleriyle düzenlenen uzamı kendilerine uydurmalarını sağlayan binlerce alışkanlığı, tutumu ve uygulama biçimlerini belirlemektedir (De Certeau, 2008; Şenel, 2014: 44). Dolayısıyla birbirlerinden farklı yaşam tarzlarının oluşması, gündelik toplumsal pratiklerin ve deneyimlerin birbirlerinden farklı alışkanlık, tutum ve uygulama içermesi bir bütün olarak gündelik yaşam ilişkilerinin toplumsal aktörler tarafından aynı şekillerde deneyimlenmediğini söylemek mümkündür.

Gündelik yaşam pratiklerinin ve deneyimlerinin toplumsal aktörlerin tamamı tarafından aynı anlama gelmemesi onun toplumsal aktörlere biçilen uygun rollerin ve standartlaştırılmış davranış kalıplarına karşı geliştirdikleri yaklaşımların yeri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla gündelik yaşam her ne kadar rutinleşmiş, durağan ve düşününsel özellikler sergilese de onun aynı zamanda şaşırtıcı bir dinamizme, içsel bir kavrayış ve sınırsız yaratıcılık anlarına sahip olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Gardiner, 2016: 21). Böylece çeşitli toplumsal ilişkiler sonucunda ortaya çıkan, değiş(tiril)en ve dönüş(türül)en toplumsal yapıların gündelik yaşam pratikleri ve deneyimleri üzerinde gündelik olanın derin ve karmaşık bir sıradan akıcılık içerisinde nasıl ve ne şekillerde gerçekleştiği algılanabilir.

Her insan bir bütün olarak toplumsal ilişkilerin karmaşık, çetrefilli ve çelişkili yapısı çerçevesinde gündelik yaşam pratiklerini ve deneyimlerini gerçekleştirmektedir. Bu nedenle gündelik yaşam bir bütün olarak toplumsal yaşamı okumak için hayati bir öneme sahiptir. İnsanların geliştirdikleri ve gerçekleştirmeyi düşündükleri tüm eylemler, gereksinimler, ilişkiler ait oldukları toplumsal yapıya ve bu bağlamda sürdürdükleri gündelik yaşamın izlerine bağlıdır. Bir bakıma gündelik yaşam, egemen

toplumsal ilişkilerle sarmalanan ve toplumsal yeniden üretim alanına yayılan kullanma biçimi üzerine geliştirilen bütünsel mekânsal ve zamansal bir süreçtir. Gündelik yaşam, her ne kadar yaşanmış özel durumların ya da genel sıradanlıkların içinde oluşuyor gibi görünse de mekân ve zaman dolayımında çeşitli toplumsal ilişkilerin eşitsiz ve dinamik yapısının toplumsal olarak dışavurumudur. Gündelik yaşamın bu yapısı toplumsal bir nitelik taşıyan birçok kavramın kapısını açmaya yarayan bir kilit rol üstlenir. Mekân ve zaman arasındaki ilişkinin deneyimlendiği gündelik yaşam bu bağlamda gerçekleşen faaliyetlerin, pratiklerin, deneyimlerin, stratejilerin, anlamların kısacası toplumsal yaşama dair bireysel ve toplumsal gerçekliklerin köklendiği bir alandır. Dolayısıyla gündelik yaşamın özündeki toplumsal pratiğin karmaşıklığı ve toplumsal ilişkilerin iç içe geçtiği yapının somut olarak mekân içinde oluşması gündelik yaşam içindeki dönüşümleri ve gündelik yaşamın bir gerçeklik olarak incelenmesini olanaklı kılmaktadır.

2.2. Toplumsal Bir Ürün Olarak Mekân

Gündelik yaşamdaki toplumsal pratiklerin ve deneyimlerin beslendiği, toplumsal ilişkilerin somut olarak deneyimlendiği mekânı bir bütün olarak anlayabilmek için onun toplumsal olarak nasıl örgütlendiğini kavramak gerekmektedir. Toplumsal bir ürün olarak mekânı sadece üretim ilişkilerine indirgemeden bireyler ve toplumsal gruplar arasındaki gerilimlerin, uzlaşmaların ve çatışmaların bütününe kısacası toplumsal olan ilişkiler ağının karmaşık, çelişkili ve çetrefilli yapısı üzerinden kavramak onun üzerinde soyutlama yapılan bir kavram olmanın ötesine taşımaktadır. Bu sayede egemen toplumsal ilişki ağları içerisinde farklı ya da benzer olarak örgütlenen toplumsal ve mekânsal pratiklerin *mekânın toplumsal olarak üretimi* (Lefebvre, 2016b) üzerinden irdelenmesi sağlanabilir.

Toplumsal mekân, fiziksel alan dışında toplumsal ve kültürel olarak da inşa edilen aynı zamanda toplumsal yaşamın örgütlendiği, üzerinde yaşayanların ihtiyaçlarını üreten ve bu üretime yanıt veren mekanizmaların geliştirildiği kolektif belleğin yeridir. Bir mahalleden, bir sokağın köşesinden, meydandan, pazardan, ticaret ya da kültür merkezinden, kamusal bir yerden vb. söz edildiğinde neyin ifade edildiği anlaşılır. Bu anlatımlar mekânları tecrit etmeksizin birbirinden ayırt ederek toplumsal bir mekân tarif etmekte; mekânın belirli bir kullanıma ve bir pratiğe denk düştüğünü; mekândaki pratiklerin kısacası toplumsal pratiğin bütün veçhelerinin, eleman ve momentlerinin ayrılarak “alana” yansıdığını göstermektedir. Daha genel bir ifadeyle mekân, hem bir

çıktı hem de (yeni eylemler için) bir araçtır. Öte yandan toplumsal bir emeğin ürünüdür (Helle, 1996; Peet'ten akt. Doğan, 2006: 98; Lefebvre, 2016b: 39). Böylece mekânın yalnızca fiziksel değil, toplumsal ve kültürel olarak da bir içeriği olduğunu görmek gerekmektedir. Mekân, bir yandan toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği alanken diğer yandan da bu toplumsal ilişkilerin yeniden üretim gücüne tabii bir konumda yer almaktadır.

“Mekân nedir?” sorusunun yanıtını yani mekânın ne olduğunu anlamaya çalışmak, insan davranışlarını, mekânı toplumsal olarak örgütleyen toplumsal ilişkilerin içine oturtarak analiz etmek demektir. Böylece sadece kendi başına mutlak, görelî ya da ilişkisel değil ama duruma göre bunlardan bir ya da birkaçı olan mekânı, değişik insan pratiklerinin nasıl değişik mekân kavramsallaştırmaları yarattığı açıklanır (Harvey, 2016a). Mekânsal biçim ile toplumsal süreç bu bakımdan aynı konuyu düşünmenin farklı yöntemleridir. Dolayısıyla mekânı toplumsal davranışların belli bir mekânsal biçim edinme süreçleri ile ilişkilendirmek gerekmektedir.

Mekânın özgüllüğü sorununu ortaya atmak, toplumsal yapının düzeylerinden birinde tanımlanan bir birim içindeki toplumsal yapı elemanlarının ilişkilerini kavramakla eşdeğerdir (Gottdiener, 2001: 250). Toplumsal yapıları anlamak için önemli bir değişken olarak karşımıza çıkan mekân sadece insanların yaşamlarını sürdürdüğü yerler; kişilerin toplumsal yaşamlarındaki konumlarına ilişkin edilgen bir öge değildir (Işık'tan akt. Ercan, 2013: 153). Mekân, üretim ilişkilerini dönüşüme uğratan; toplumsal ilişkileri ifade eden ve bu ilişkileri etkileyen bir gerçeklik olmasının yanı sıra toplumdaki çelişkilerin normalleştiği, sıradanlaştığı, gündelik yaşamın içinde eritildiği bir alandır. Çünkü mekân, ne bir yaşantıdan ibarettir ne de içine konulan şeyi ilgisizce kabul etmek zorunda olan bir biçim ve kapsayıcıdır (Lefebvre, 2016b: 118).

Harvey'e (2016a) göre mekân, insanı biçimlendiren ve onun tarafından biçimlenen toplumsal bir boyuttur. Mekânsal biçimler, toplumsal örgütlenme süreçleri içerir; toplumsal örgütlenme süreçleri de esas olarak mekânsaldır. Dolayısıyla mekân, toplumsal ilişkilerle üretim güçleri arasındaki çelişkiden doğan karmaşık ve dinamik bir sistemdir. Bu nedenle mekân ile toplum ilişkisi iki ayrı gerçeklik olarak birbirleriyle karşılıklı etkileşimi biçiminde kavranmalıdır. Mekân aynı zamanda somut çelişki olarak diyalektik mantığın ve hareketin içkin taleplerinin var olarak kendine özgü düzen ve düzensizliklerin sürdüğü yerdir (Lefebvre, 2016b; Doğan, 2007).

Lefebvre'e (2016b: 56) göre üreten ve üretilen bir yapı olarak mekân, toplumsal bir karakter taşıması nedeniyle toplumsal bir üründür. Lefebvre'nin mekânı ürün olarak vurguladığı üretim, yalnızca ekonomik şeylerin ve malların üretilmesi anlamında değildir; burada üretim vurgusu *oeuvre (aura) üretmek*, şehir merkezleri, sokaklar, meydanlar, kurumlar ya da bilgi üretimi üzerinedir. Dolayısıyla bu üretim doğrudan toplumu oluşturan her şeyi üretmek anlamına gelmektedir (Elden, 2004: 98; Kurtar, 2013: 353). Mekân, kapitalist üretim tarzı içinde ve mevcut hâliyle kendine özgü bir tür gerçeklik edinmiş; somut çelişkileri barındıran toplumsal ilişkileri içeren bir üründür. Toplumsal bir ürün olan mekân, niceliksel ve biçimsel olarak hareketsiz ve soyut bir nesne olmanın ötesinde çoğalan, parçalara ayrılan ve farklılaşan bir içeriğe sahip olarak toplumsal üretim ve yeniden üretim ağları içinde yer almaktadır. Bu nedenle de her toplum çizilen bu çerçeve içerisinde (dolayısıyla içerdiği çeşitliliklerle birlikte her üretim tarzı) kendi mekânını (antik-kölecî toplum mutlak mekânı, feodalizm tarihsel mekânı, kapitalizm ise soyut mekânı) üretmiştir⁹. Lefebvre'e göre mekânın üretimi, son tahlilde sosyo-kültürel, ekonomik ve politik bir meseledir. Burada söz konusu olan yalıtılmış bir *mekân üretimi* değil, kendisi üretim ilişkilerinin parçası olan *mekânların üretimine*, yani sosyo-politik ve kültürel bütünlüğün oluşumudur. Lefebvre'nin deyişiyle asıl olan kendisi süreç olan *mekânın sunumudur*. Bu bütünlük, bir taraftan toplumsal, kültürel ve politik ilişkilerin içerisinde yer alan *mekânın oluşumunu* doğal etkenlerle ortaya çıkan mekân oluşumundan ayırmakta, diğer taraftan mekânın üretilmesinde üretim ilişkilerinin önemine vurgu yapmaktadır (Lefebvre, 2016b: 61; Lefebvre, 2017; Ünal, 2016: 47). Fakat mekân, üretim tarzının sadece işgücünün ve üretim araçlarının değil, toplumsal tahakküm ilişkilerinin de yeniden-üretimini kapsamaktadır. Dolayısıyla yeniden-üretim, ikincil bir fenomen ve üretimin basit bir sonucu olarak görülemez (Lefebvre, 2015c: 32).

Toplumsal olan her mekân toplumun mekânıdır. Mekân, içinde var olan aynılıkların ve farklılıkların yeridir. Mekân gerçekliği toplumsal sınıfların ve kimliklerin mekânsal pratikleri ile farklılıklar ve özgünlükler arasındaki ilişkilerin iki yönlü olan mekânsal-zamansal düzen çerçevesinde örgütlendiği yerdir. Kendisini mekânsal bir pratik içine koyan mekânda, her zaman bir *şeyler* meydana gelir. İlişkiler değişir; farklar ve karşıtlıklar çatışmaya kadar varır yahut diner ya da aşınır. Bu bağlamda mekân sadece

⁹ Mekânın tarihsel süreçte egemen toplumsal ilişkilere göre ortaya çıkışına dair kaynaklar için ayrıca bkz. (Alada, 2008; Fülbert, 2008; Heater, 2007: 67-90; Kaygalak, 2008; Tanilli, 2012).

kendisini oluşturan yapısal etkenlerin değil, toplumsal aktörlerin eylemlerinin de biçim verdiği ve bu eylemlerin belirleyicilerinden olan toplumsallığın şekillendiği bir ortamdır (Lefebvre, 2016b; Lefebvre, 2017; Doğan, 2007). Mekândaki bu etkileşimlerin temellendiği ve mekânın biçimlendirdiği olgular, toplumsal olarak gündelik gerçeklikler ve mekânsal gerçeklikler çerçevesinde inşa edilmektedir. Dolayısıyla mekânı bu bağlamda incelemek gündelik-mekânsal pratiklerdeki toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimini ortaya çıkarma ve çözümleme olanağı verecektir.

Lefebvre'e göre mekân, ailece gerçekleştirilen "biyolojik yeniden üretim, işgücünün yeniden üretimi ve üretiminin toplumsal ilişkilerinin yeniden üretimi" olmak birbirinden farklı üç yönü kapsamaktadır. Bu düzey ve süreçleri, birlikte var olma ve bütünlük durumunda tutan şey, toplumsal mekânın eylemidir (akt. Gottdiener, 2001: 253). Mekân, bir taraftan toplumsal ilişkilerin yeniden üretici gücüne hedef olur iken, diğer taraftan da toplumsal ve kültürel ilişkilerin yeniden üretilmesinde aktif etken konumundadır (Ünal, 2016: 55). Üretim ile yeniden-üretim bu ikili zincirleşimi birbirinden ayıramaz: İşbölümü aile içinde yankı bulur ve oradan beslenir; tersine, ailenin örgütlenmesi ise işbölümüyle birlikte işin içine girer. Toplumsal mekân ise bu faaliyetleri "yerli yerine oturtmak" için birbirinden ayırır. Özellikle de kapitalizme gelene kadar biyolojik yeniden-üretim düzeyi ile sosyo-ekonomik üretim düzeyi iç içe girer. Böylece toplumsal yeniden-üretim çatışmalara, sürtüşmelere, mücadelelere ve savaşlara rağmen kuşaklar boyunca süren toplumun yeniden-üretimini kapsar. Bu süreklilik içinde mekânın belirleyici bir rol oynadığını göstermek gerekecektir (Lefebvre, 2016b: 61-62).

Harvey'e (2016a) göre toplumsal süreçler ve mekânsal biçimler her ne kadar birbirlerinden ayrı şekillerde ele alınsa da toplumsal süreçlerle mekânsal biçimler arasındaki ayrım gerçek bir ayrım olmanın ötesindedir. Mekânsal biçimler içinde toplumsal süreçlerin gerçekleştiği cansız nesnelere olarak değil, toplumsal süreçleri ve bu süreçlerin mekânsal olmasıyla aynı tarzda içeren şeyler olarak görülmektedir. Toplumsal süreçler ve mekânsal biçimin birbirleriyle iç içe girmesinin en iyi yolu toplumsal süreçler-mekânsal biçim ikilisinin birlikte kavranmasından geçmektedir. Mekânı ve mekânın özgül biçimlerini, toplumsal olanla mekânsal olanın diyalektik bir ilişki içinde olduğu ve birbirini karşılıklı olarak etkilediği bir yer olarak kavramsallaştırmak gerekmektedir. Bunu yaparken de mekânın verili bir temel oluşturduğu, bir ortam sunduğu toplumun da onu kullandığı bir ayırmadan iki ayrı gerçeklik arasındaki etkileşim ilişkisinden ziyade

mekânsal olanla toplumsal olanın diyalektik iç içe geçmişliğini ortaya koyabilmek önemlidir (Doğan, 2007).

Toplumsal bir ürün olarak mekân, insanların kendi gündelik yaşam ilişkilerini yeniden üretmeleri için gerekli üretim faaliyeti ile bir bütün olarak yeniden üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü etkinliklerin yoğunlaştığı mekânlardır. Bu mekânlar toplumsal ilişkilerin tarihsel ve çok boyutlu dinamiklerinden etkilendiği gibi, toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi üzerinde de bir dizi etkisi olur (Ercan, 2013: 150). Bu genellemeyi yaptıktan sonra “her üretim tarzının bazı toplumsal ilişkilerle birlikte kendi mekânını (ve zamanını) örgütleyip ürettiğini” vurgulamak gerekmektedir. Toplumsal bir ürün olarak mekân, güncel üretim tarzı içinde ve mevcut haliyle “fili toplum” içinde mekânın meta, para, sermayeyle aynı sıfatla ve aynı genel süreçte fakat ayrı bir şekilde kendine özgü bir tür gerçeklik edinmiştir. Üstelik bu şekilde üretilen mekân, düşünceye olduğu kadar eyleme de aygıt olarak hizmet ettiğinden, bir üretim aracı olmanın yanında, bir denetim, dolayısıyla tahakküm ve güç aracıdır (Lefebvre, 2016b: 28, 56). Bu nedenle toplumsal aktörlerin mekândaki gündelik yaşam deneyimleri, üretim tarzlarının tarihsel süreçte geçirdiği evrim sonucunda dönüşüme uğramıştır¹⁰. Kapitalist toplumsal ilişkiler daha önceki toplumsal ilişkilerden farklı olarak toplumsal ilişkilerin hızla diğer mekânlarla ilişkiye geçmenin yeni biçimlerine ve diğer mekânlar üzerinde bir dizi etkide bulunarak dönüşmesine neden olmuştur.

Kapitalist toplumsal ilişkiler diğer mekânlarla ilişkiye girdikçe mekânlar bir yandan hızla homojenleşirken diğer yandan da mekânlar arasında hiyerarşik bir ilişkinin oluşmasına neden olmuştur. *Homojenleştirme ve hiyerarşik yapılanma* aslında toplumsal mekânların eşitsiz kullanılmasına neden olur. Gruplar/sınıflar arasında süren farklılıklar mekânsal açıdan da desteklenmekte ya da bu ilişkiler en iyi şekilde mekânsal farklılıklar biçiminde ortaya çıkmaktadır (Ercan, 2013: 152-153). Örneğin, kapitalist sanayileşmenin kentsel mekânda ortaya çıkması radikal dönüşümler ve farklılaşmalarla birlikte gerçekleşmiş; mekânın özgül bir ifadesi olan kentsel mekân, sermaye birikiminin yoğunlaştığı yeni toplumsal mekânsal eşitsizliklerin merkezi olmuştur¹¹. Böylece kent

¹⁰ Lefebvre (2016b), kapitalizm öncesi mekânları *mutlak mekân* olarak tanımlamıştır. Kapitalist üretim ilişkilerine geçişle birlikte mutlak mekânın *soyut mekâna* dönüştüğünü, bu bağlamda da kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişmesi ve onun kendisini ayakta tutabilmesinin yolunun mekânın sermayeyi yeniden üretmesi yolundan geçtiğini belirtmiştir.

¹¹ Kapitalist üretimin ve sermaye birikiminin kentlerde yoğunlaşmasıyla kent, kır karşısında üstün bir konum elde etmiştir. Bunun sonucunda feodal toplumda nüfusun çoğu yaşamlarını küçük toprakları ekerek

mekânı kapitalist birikimi gerçekleştirecek üretim, dolaşım, değişim ve tüketim ağının örgütlenmesinde merkezî bir konum elde etmiştir¹² (Kaygalak, 2008: 42). Kapitalist üretim ilişkilerinin mekânı giderek artan biçimde kendi mantığına dâhil etmesiyle bir yandan mekânların metalaşması süreci diğer yandan da kapitalizmin büyümesi ve kapitalist üretim sürecindeki çelişkilere benzer çelişkilerin kendini kent mekânında gösterme süreci başlamıştır (Şengül, 2001). Dolayısıyla gelişen kapitalist üretim ilişkileri daha önceki toplumsal ilişkilerden farklı olarak, toplumsal ilişkilerin hızla diğer mekânlarla ilişkiye geçmesinin yeni biçimlerine ve diğer mekânlar üzerinde bir dizi etkide bulunarak dönüşmesine neden olmuştur (Ercan, 2013: 153). Ortaya çıkan bu çerçevede egemen üretim ilişkilerinin mekân üzerindeki var oluşu, iki önemli süreç üzerinden değerlendirilebilir:

- (1) Sermayenin oluşumu ve yeniden üretilmesi,
- (2) Emeğin yeniden üretilmesi,

Birbirini belirleyen ve iç içe olan bu süreçlerden ilki ile mekânın kendisi bir değer yaratma ve sermayeyi yeniden üretme etkisine sahiptir. Bu süreçte kapitalizm kendi iç çelişkilerini (tam anlamıyla çözemese de) hafifletmeyi mekânları kullanarak ve mekânları yeniden üreterek başarmıştır. Mekân, bu değerini hangi gruplar tarafından bölüşülmesinde de rol oynayarak yalnızca değer yaratılması bakımından değil, aynı zamanda yaratılan değerini aktarımı için de önemli işlevlere sahiptir. İkinci süreçte ise mekân emeğin yeniden üretildiği ve çalışma yaşamının ötesinde gündelik yaşam içerisinde stratejik bir konumu olan bir işleve edinmiştir (Lefebvre, 2016b; Şengül, 2001; Tekeli, 2015). Diğer taraftan egemen toplumsal ilişkilerden etkilenmesine rağmen mekânsal yapılar sadece toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı olarak da ele alınmazlar. Yani kendini oluşturan birimlere indirgenemezler. Toplumsal ilişkiler ve toplumsal yapılardan etkilenen mekânsal yapılar, değişen ilişkiler üzerinde olumlu ya da olumsuz bir dizi etkide bulunabilirler (Ercan,

kazanan köylüler, kapitalizmin gelişimi hızlandıkça teşvik ve zorlama yoluyla kırsal bölgelerden büyüyen kentsel alanlara göç ederek düşük ücretler karşılığında çalışan işçilere dönüşmüştür. Bu işçiler, yaşamlarını devam ettirecek bir iş sahibi olmak için sermaye sahiplerine bağımlı bir işçi havuzu oluşturmuş; sefalet, sömürü ve yoksulluk içinde çalışmak zorunda bırakılmıştır. Böylece kentler kapitalist ilişki ağları çerçevesinde eşitsizliklerin merkezi de olmuştur (Engels, 1997; Giddens, 2012: 41; Marx ve Engels, 2013).

¹² Kentlerin tarihsel süreçte farklı ekonomik ve toplumsal koşullardaki gelişimine dair kaynaklar için ayrıca bkz. (Aslanoğlu, 2000; Benevolo, 2006; Childe, 2014; Eldem, Goffman ve Masters, 2000; Falay, 1985; Giddens, 2012; Hatt ve Reiss Jr., 2002; Mumford, 2007; Pirenne, 2014; Sjoberg, 1957; Uğurlu, 2010; Wirth, 1938).

2011: 150). Böylece yukarıda da özetlendiği gibi mekân pasif, boş bir şey olarak ya da ürün gibi karşılıklı mübadelede bulunmaktan, tükenmekten ve tüketilmekten başka anlamlar yüklenmiştir. Mekân, tek başına bırakılıp durağan bir kavram olmanın ötesinde hem emeğin hem de kendisinin metalaştığı toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin gerçekleştiği bir yere dönüşmüştür (Lefebvre, 2016b: 24; Perce, 2017: 13-14). Dolayısıyla mekânın toplumsal olarak üretildiği, olayların geçtiği yer (*locus*) ile toplumsal faillerin ve davranışsal birimlerin yöneldiği şey (*focus*) olma özellikleri arasındaki diyalektik üründür. Öte yandan toplumsal faillerin etkinlikleriyle (yeniden) yapılandığı, (yeniden) üretildiği ve dönüştüğü, toplumsal faillerin nesnel ve öznel deneyimlerinin mekâna anlam yükleyip onun (yeniden) üretildiği ve dönüştüğü, toplumsal faillerin nesnel ve öznel deneyimlerinin mekâna anlam yükleyip onu (yeniden) tanımlamaktadır. Mekânsal biçimlerin de faillerin davranış kalıplarında belirli etkiler yarattığı ve bütün bu süreçlerin belirli yapısal ve tarihsel koşullar altında gerçekleştiğinin altını çizmek gereklidir (Alkan, 2009b: 9). Gough'un da (2006: 13) belirttiği gibi mekânın stratejik konumunu toplumsal aktörlerin artan bir şekilde kendi konumları, sorunlarını ve stratejilerini mekansâl boyutları ile mekansal olarak ele almak gerekmektedir. Bunun yolu da mekansal biçimlerin toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerini nasıl etkilediğini görmekten geçmektedir.

Yukarıda da özetlendiği gibi mekâna, toplumsal süreçle mekansal biçimin sürekli etkileşim halinde olduğu karmaşık ve dinamik bir sistem olarak bakmak gerekir. Dolayısıyla bir bütün olarak toplumsal yaşamı örgütleyen üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine ilişkin pratikleri ve deneyimleri belirleyen toplumsal ilişkilerin mekânın içinde saklı olduğunu görmek gerekmektedir. Böylece gündelik yaşamın sergilendiği toplumsal bir ürün olan mekân ve mekansâl pratikler üzerinden toplumsal ilişkileri anlamayı ve bu ilişkileri anlamlandırmak sağlanacaktır.

2.3. Gündelik Yaşam ve Mekân İlişkisi

Gündelik yaşam, insan varoluşunu toplumsal kılan ve nitelendiren edimlerin, oluşumların, yapıların ortaya çıktığı ve irdelendiği yerdir. Toplumsal bir karakteri olan, gündelik varoluş ile üretim ve kültürel ilişkiler sonucu ortaya çıkarak şekillenen mekân, gündelik-mekânsal pratiklerin yaşandığı, gündelik yaşamın sergilendiği yerdir. Dolayısıyla gündelik yaşam içinde oluşan/oluşturulan deneyimler ve pratikler ile mekân arasındaki diyalektik ilişki mekân ile günlük yaşam arasındaki akışın bütünlüğünü

anlamdırmanın en temel yoludur. Bu bağlamda “gündelik yaşamın mekândaki açılımı nasıldır?” sorusundan yola çıkılarak toplumsal aktörlerin mekândaki gündelik yaşantılarına dair bir fikir oluşturulabilecektir¹³.

Mekân, toplumsal bölünmelere neden olan sınıfsal eşitsizliklerin üretildiği bir yer olmasına karşın sadece nesnel ve maddi ilişkilerin sürdüğü bir alan olarak değil, kültürel bir nitelik de gösteren eşitsizliklerin (toplumsal cinsiyet, etnisite, ırk vb.), çeşitli iktidar ilişkilerinin ve dinamiklerin alanıdır. Bu bağlamda mekânı toplumsal olarak örgütleyen toplumsal ilişkileri üretim ilişkileri üzerinden öteye taşıyarak yeniden üretim faaliyetleri üzerinden de açıklamak gerekmektedir. Toplumsal aktörlerin yeniden üretim faaliyetlerine yönelik pratikleri ve deneyimleri zaman ve mekân üzerindeki toplumsal konumları ile belirlenmektedir. Dolayısıyla her toplumda gündelik yaşam ile mekân arasındaki ilişkisellik egemen toplumsal yapının gerçekliklerini okumak için önemli bir zemin oluşturmaktadır.

Toplumsal süreçlerin karşılaşma ve kesişme mevkii olan mekânlar, bugünün geleceğe dayattığı bir önkoşul olduğu kadar bugün ile geçmiş arasında önemli bir iletişim aracıdır (Benevolo, 2006). Gündelik yaşam ise bir günün hikâyesidir ve geçmişin, şimdinin, geleceğin izlerini taşıyarak olduğu toplumun yapısını yansıtır (Lefebvre, 2016a). Bu iki kavram arasındaki ilişkisellik sayesinde Lefebvre, gündelik yaşamın sıradanlığı ile oldukça tanıdık olan fakat gizemli ve karmaşık olan yapısının en somut hâliyle toplumsal bir süreç olan mekân üretiminin analizi sayesinde anlaşılabilirliğini göstermiştir (akt. Doğan, 2006: 96). Toplumsal mekân, *toplumsal yeniden-üretim ilişkilerini*, yani ailenin özgül örgütlenmesiyle birlikte cinsiyetler, yaşlar arasındaki biyolojik- fizyolojik ilişkileri ve *üretim ilişkilerini*, yani işbölümünü ve örgütlenmesini dolayısıyla hiyerarşikleşmiş toplumsal işlevleri içerir (Lefebvre, 2016b: 61). Gündelik yaşamın sosyo-mekânsal zemininde karşımıza çıkan mekân, özünde bir taraftan toplumsal dönüşümün nesnesi olarak bireyi şekillendiren pratikleri barındırırken, diğer taraftan da bireyin toplumsal değişimin öznesi olarak eyleme geçmesi için gerekli sosyal alandır (Ünal, 2016). Bu zeminde mekânı toplumsal yaşamın kısmi gerçekliği olan

¹³ Birbirlerinden farklı mekânlarda birbirlerinden farklı toplumsal sınıf ve kimliklerin yaşam tarzlarının gündelik yaşam pratikleri ve deneyimleri arasındaki bağı Atılğan'ın *Aylak Adam* (2013), Joyce'un *Ulysses* (2015), Ilgaz'ın *Bir Feministin Doğruya Yakın Portresi* (1989), Margosyan'ın *Gâvur Mahallesi* (2012), Mintzuri'nin *Armıdan Fırat'ın Öte Yanı* (2003), Mungan'ın *Kadından Kentler* (2015), Perec'in *Mekân Feşmekân* (2017), Safa'nın *Fatih-Harbiye* (2004); Woolf'un *Mrs. Dalloway* (2017) adlı eserlerinde görmek mümkündür.

gündelik yaşamdan, bu yaşamın oluşturduğu ve içinde yaşanılan toplumun özellikleri taşıyan toplumsal mekândan ve onların doğal ve toplumsal nesnelere ile oluşan sosyal ilişkilerinin yeniden üretiminden oluştuğunu vurgulamak gerekmektedir (Lefebvre, 2016a; Pınarcıoğlu vd., 2010).

Hepimizin yaşadığı fiziksel ve toplumsal alanlar olarak somut mekân, hem maddi süreçler hem de anlamlandırma süreçleriyle üretilir. Bir toplumun mekânında saklı olanın üretim ve yeniden üretim ilişkileri olduğunu vurgulayan Lefebvre, kapitalist üretim ve yeniden üretim ilişkileri üzerinden mekânın nasıl ve ne şekillerde deneyimlendiğini açıklamak üzere üçlü bir şema oluşturmaktadır (akt. Doğan, 2007: 18). Bu üçlü düzenleme içinde mekânın rolü özel olarak incelenmelidir. Bu üçlü şemada, modern toplumsal mekânın oluşumu süreçseldir ve kendini *üç momentli toplumsal mekân* (spatial triad) olarak adlandırılan *mekânsal pratik* (algılanan), *mekân temsilleri* (tasarlanan) ve *temsîl mekânları* (yaşanan) olarak tanımlanan mekân üçlüsü arasındaki kesintisiz ve çelişkili olan etkileşimde ortaya çıkmaktadır. Bu üçlü, hem her üretim tarzında ve toplumda mekânın üretimini anlamlandırmaya ve hem de mekânın deneyimlenmesinin incelenmesine olanak tanır (Lefebvre, 2016b: 67-70; Ghulyan, 2017). Merrifield'e (2013: 109) göre Lefebvre'in bu üç momentli toplumsal mekân üçlüsü mekanik bir çerçeve ve bir topoloji değildir; bu üç spesifik moment birbirine geçmiş, akışkan ve canlı diyalektik bir sadeleştirmedir. Gündelik yaşamın sürekliliği içinde oluşan bu üçlü mekân, mekânda anlamlandırılma, tasarlanma (kavramsallaştırılma) ve yaşanma süreçleri iç içe gider. Yani yaşanan mekân, aynı zamanda gündelik yaşamın rutinleriyle mekânsal gerçeklik (çalışma, özel yaşam ve dinlenme olarak ayrılmış yerlerin rotalar ve iletişim ağlarıyla) arasında anlamlandırılır ve bu ikisi birtakım sosyo-politik aktör tarafından -somut mekâna ilişkin soyut tahayyülleri doğrultusunda- tasarlanarak şekillendirilmeye çalışılır. Yaşanan, tasarlanan ve anlamlandırılan mekân üçlüsü arasında diyalektik bir ilişki vardır ve somut bir mekânın analizi biri olmadan eksik kalır (Doğan, 2006: 98-99).

Lefebvre'e (2016b: 67) göre üretimin ve yeniden-üretimin, nispi bir bağlılık içinde sürekliliğini sağlayan her toplumsal oluşuma özgü özgül yerleri ve mekânsal kümeleri kapsayan mekânsal pratik¹⁴ kendi mekânını yaratır. Mekânsal pratik, gündelik gerçeklik ile mekânsal gerçekliği *algılanan*, *tasarlanan* ve *yaşanan mekân* içinde birleştirmektedir.

¹⁴ Lefebvre'in "Mekânın Üretimi" adlı eserinde vurguladığı "modern" mekânsal pratik özellikle Paris çevresindeki banliyölerde bulunan toplu konutlarda oturan işçilerin gündelik yaşamıyla tanımlanmaktadır (2016b: 67).

Mevcut mekânsal pratikler, gündelik olan ile mekânsal olanı bir araya getirmektedir. Mekânlar kendi nitelikleri itibariyle, mekânsal pratiklerin doğrudan deneyimlenmesini sağlar. Lefebvre'e (2016b: 133) göre bu üçlü şema içinde bir toplumun gündelik yaşamının örgütlenme sürecini anlamlandırmak yani o toplumun mekânsal pratiğini anlamak için o toplumun mekânını analiz etmek gerekmektedir:

Her toplumsal mekân, gösteren ve göstermeyen, algılanan ve yaşanan, pratik ve teorik gibi çok sayıda veçhesi ve hareketi olan bir sürecin sonucudur. Mekânın üzerinde ve içinde, olayların bıraktığı belirsiz izlerden başka bir şey yoktur; edim halindeki toplum kaydedilir, toplumsal faaliyetlerin sonucu ve ürünü olarak görülür... (ve) mekân daima edimseldir.

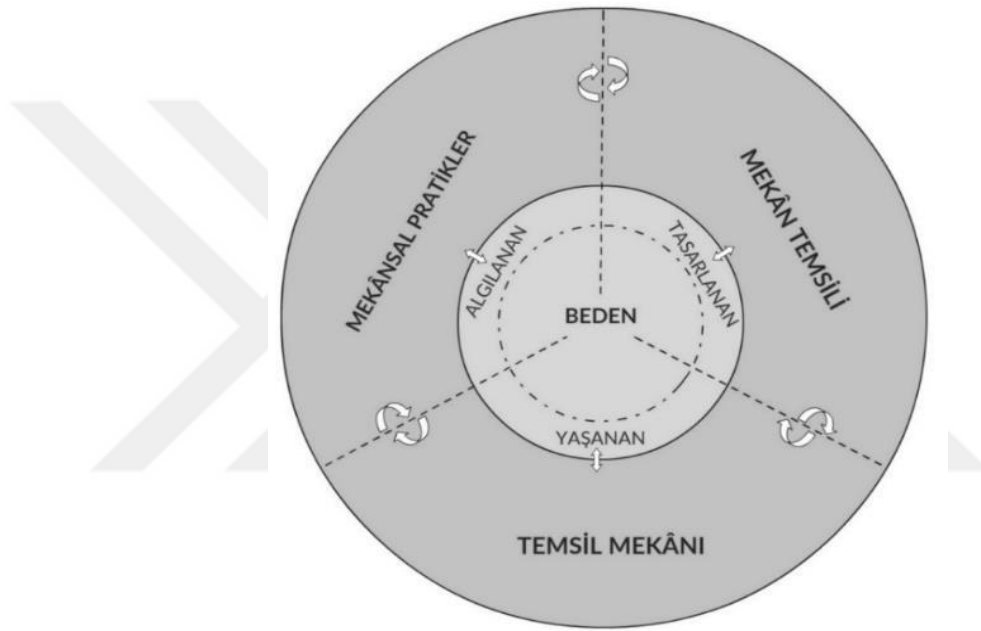
Mekânsal pratik yani algılanan mekân, bir toplumun kendi mekânını yaratır. Bu mekânın diyalektik bir etkileşim içinde ortaya koyar ve varsayar: Toplum, mekâna hâkim olarak ve ona sahip çıkarak yavaşça, kesin olarak üretir (Lefebvre, 2016b: 67). Başka bir ifadeyle mekânsal pratik tam olarak gündelik yaşantıların mekânına işaret etmektedir. Karmaşık sembollerden ve orada yaşayanların, o mekânı kullananların hatta fiziksel olarak orada ikamet etmeyen ancak oradaki şeylerin sembolik kullanımını sağlayanların imgeleri yoluyla yaşanır. Mekânsal pratik toplumsal yaşamın arka planı, görünmeyen yüzüdür (Kurtar, 2012: 10-11). Gündelik yaşam büyük ölçüde mekânsal pratiklere bağlı olarak yaşandığından mekânsal düzenlemelerin işleyişi ile gündelik yaşamın işleyiş düzeni arasında yakın bir bağlantı kendiliğinden doğmaktadır.

Mekân temsilleri yani tasarlanan mekân, bilginlerin, planlamacıların, şehircilerin, mimarların yaşananı ve algılananı tasarlananla özdeşleştirdikleri mekândır. Bu, bir toplumun (bir üretim tarzının) içindeki egemen mekândır. Mekân temsilleri, pratik bir kapsama sahiptir; etkin bilgi ve ideolojilerin izi olan mekânsal dokuların içine bunları dönüştürerek katılan mekânsal anlayıştır. Bu mekân nesnel anlatımını anıtlar, kuleler, fabrikalar, saraylar, bürokratik ve politik otoritenin özümsemiği bastırılmış alanlarda bulur (Lefebvre, 2016b: 71).

Üçüncü olarak *temsil mekânları* yani mekâna eşlik eden imgeler ve semboller aracılığıyla yaşanan mekân, başka bir ifadeyle “oturanların”, “kullananların” mekânları. Bu mekânsal anlayışta diğer iki mekân anlayışı bir araya gelmekte ve ilişkilendirilmektedir. Yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan algılanan, tasarlanan ve yaşanan mekân arasındaki birlik ve onların birbirleriyle olan etkileşimi her durumda toplumsal öznenin, herhangi bir toplumsal grup üyesinin bunların birinden diğerine geçebilmesi kendini dayatan bir şeydir. Bu etkileşim her durumda tek bir şeye işaret etmektedir: *gündelik yaşamda mekânı*

yaşama ustalığı (Lefebvre, 2016b: 68-69; Kurtar, 2012: 11). Şekil. 1.'de de görüldüğü gibi *algılanan*, *tasarlanan* ve *yaşanan mekân* olarak üç momentli toplumsal mekânı anlamak ve gündelik yaşamda toplumsal aktörlerin mekânsal olanla ilişkisi, onun bedenine gönderme yapılarak anlaşılabilir. Lefebvre'e (2016b) göre toptan bir şekilde ele alınan toplumsal pratik, bir beden kullanımını gerektirir. Bir bakıma, mekân ve mekânın üretimi süreçleri toplumsal aktörlerin bedeni tarafından kurgulanarak mekânsal pratikler üzerinden gündelik yaşamın okunması için gerekli bir zemin oluşturmaktadır.

Şekil. 1: Beden, Mekân ve Mekân Deneyimlenmesi

Kaynak: Ghulyan, 2017: 25.

Daima edimsel bir karakter taşıyan mekânda gerçekleşen gündelik yaşam kültürü çok boyutludur ve birbirinden farklı toplumsal yaşamları işaret eder. Bu işaretler kendini değişik temsil biçimlerinde göstermektedir. Bu temsiller hem mekânsal faaliyetleri hem de mekânın imgeleştirme sürecini içerir (Demir, 2002: 109-110). Böylece mekânsal imge alanlarına gündelik yaşam pratiklerini oluşturan eylemlerin hem mekânsal olarak hem de mekânların gündelik olarak kullanımlarındaki anlamlarını yaratma ve yeniden üretme özelliği bakımından bakıldığında mekân ile gündelik yaşam arasındaki ilişkiler bütünsel bir çerçeve edinir.

Mekânın toplumsal anlamda özneleri biçimlendiren ve öznelerin oluşumuna olanak sağlayan bir alan veya araç olarak üretim modeline karşılık mekân, toplumsal özneler tarafından deneyimlenme sürecinde aslında yeniden üretilir. Bir başka ifadeyle tüketilir

fakat bu tüketim aynı zamanda yeni bir üretim doğurur. Bunun için De Certeau'nun, gündelik mekânsal pratikler için oldukça verimli bir örnek olan “*gündelik yaşamın stratejileri ve taktikleri*” olarak kavramsallaştırdığı iki kavramı incelemek gerekmektedir. De Certeau, gündelik yaşamın alanını öncelikli olarak kentsel olarak yorumlayarak kentsel mekânın, mekânsal pratikler aracılığıyla gerçekleştiğini vurgulamaktadır (Ertürk, 2013: 8). Gündelik yaşamın mekânsallığını De Certeau, Pierre Bourdieu ile de büyük oranda paylaştığı “herhangi bir sosyokültürel pratiklerin anlaşılması için alanı oluşturan pratiklerin anlaşılması gerekliliği”ni vurguladığı (Gardiner, 2016: 230) merkezi önermelerinden birisi ile açıklamaktadır. Bu önermeden yola çıkılarak De Certeau'nun amacının sadece günlük uygulamaların taktik türünden oldukları bilgisinden yola çıkarak tüketicilerin günlük alışkanlık, tutum ve uygulamaları üzerinde geliştirilebilecek birkaç düşünce tarzını ortaya koyabilmekten ibaret olduğu söylenebilir (Giard'dan akt. De Certeau, 2008: 24). Bu bağlamda De Certeau (2008), *strateji* ve *taktik* kavramlarıyla toplumsal öznelerin toplumsal mekânları kullanmasının gündelik yaşamdaki farklı mekânsal deneyimler aracılığıyla gerçekleştiğini belirtmektedir.

De Certeau (2008), gündelik yaşamda *taktik* kavramını bir mekânda oturma, yürüme, konuşma, okuma, alışveriş yapma ya da yemek yapma gibi eylemler vasıtasıyla toplumsal yaşamın belirleyici koşulları olan uzam uygulamaları üzerinden açıklamaktadır. Taktikler, gündelik yaşamdaki mekânların kurucusu ve uygulayıcısıdır. Gündelik yaşamdaki taktikler bize aklın, günlük mücadelelerden ve bu mücadelelere eklemlenen zevklerden ayrı düşünölmeyeceğini gösterirler. Saklı, sessiz ve incelikli olan taktikler dağınık ve gelip geçicidir; eldeki durumun somut taleplerine doğaçlama yanıtları içerir¹⁵ (Gardiner, 2016: 234). Bu yönüyle taktikler, mekân olarak sadece ötekinin mekânını kullanır (De Certeau, 2008: 113). Taktikler bir bakıma insanların ait olmadıkları ve/veya kendilerini ait hissetmedikleri mekânları kendi bakış açılarıyla yeniden anlamlandırıp buna geçici bir çözüm üretmesi olarak da değerlendirilebilir. Örneğin, gündelik yaşamın sıradanlığında toplumsal aktörler belirli bir yürüme tarzında ve zaman aralığında varmak istedikleri mekânlara doğru kendilerine kullanmaları öngörölmemiş

¹⁵ Taktikler aynı zamanda kolektif hafıza sanatına, çok eski zamanlardan beri nesilden nesle aktarılan popüler direniş ve isyan geleneğine dayanır (Gardiner, 2014: 234). De Certeau (2008: 107), bunun örneklerinden biri olarak İspanyol sömürgecilerin Hristiyanlaştırma dayatmasına maruz kalan Güney Amerika yerlileri üzerinden, en zayıf olanların bu tersyüz etme ve alt üst etme eylemlerini gösterir. Bu yerliler egemen düzeni ve bu düzenin kurallarını kendi yerli gelenekleri kapsamındaki başka bir düzleme çekip dönüştürme uğratmışlardır.

kimi sokakları ve mesafeleri kullanabilir. Bunu yaparken de mekânda taktiksel bir nitelik taşıyan bir yöntem kullanmak zorundadırlar (De Certeau, 2008: 116):

Taktikler, zamanın ustalıkla kullanımı üzerine oynarlar, ortaya çıkan fırsatlar ve erkin oluşumunun temelinde yer alan oyunlar üzerine kurarlar oyunlarını. Her ne kadar günlük savaş sanatının ortaya koyduğu yöntemler hiçbir zaman bu kadar keskin ve zorlu bir nitelik sergilemese de mekân ya da zaman üzerine konulan bahislerin eylem tarzlarının belirlediği ve gruplandığı çok açıktır.

Strateji ise mekânsal iktidar yapıları kavramın bir istek öznesi ile bir erk öznesinin (işletme, ordu, kent, bilimsel kurum) belli bir “çevre” üzerinden yalıtılmasıyla oluşan güç ilişkilerinin ölçülüp tartılmasıdır¹⁶. Strateji, bir mülkiyet olarak çerçevesi çizilebilecek bir mekânın varlığını ön kabul olarak benimser ve her şeyden önce belirli bir aidiyet çerçevesi çizilen bir alanın varlığını gerektirir. Bu alan ilişkilere belirgin bir biçimde dıştan bakabilecek bir idareyi mümkün kılan, bu idarenin zeminini oluşturan alandır. Strateji uygulaması bu nedenle ait olunan bir mekân ya da bir kurum aracılığıyla korunan ve onları bu biçimde destekleyen erkle ilişkilerini, nesnel hesaplamalar ardına saklarlar. Dolayısıyla strateji bir tür erk öznelerinin mekânsal pratiği olarak okunabilir (De Certeau, 2008: 55, 112; Ertürk, 2013: 79).

Gündelik yaşam ile mekân, sadece üretim ve yeniden-üretim ilişkilerine gerçekleştiği bir alan olmalarının ötesinde toplumsal pratiklerin tümünü içeren ve kapsayan gerçekliklerdir. Mekân işte tam da bu noktada çok farklı düzeylerde bulunan yaşam ve yaşam alanlarını içermekte; gündelik yaşam ile toplumsal ilişkilerin bir şekli ve toplumsal bir bağı olma özelliği taşımaktadır. Böylece toplumsal bir ürün olan mekânın ya da mekânların, her şeyden önce birer gündelik yaşam mekânı olduğunu; gündelik yaşamın sıradan alışkanlıklarının mekânda oluşup devam ettiğini söylememiz mümkündür. Bu çerçevede bu iki kavram arasındaki ilişkisellik sayesinde gündelik yaşamın sosyo-mekânsal örgütlenmesi açıklanabilir. Dolayısıyla gündelik yaşamın rutinleşmiş, sıradanlaşmış ve gözle görülmeyen pratikleri toplumsal ilişkiler bütününe deneyimlendiği ve örgütlendiği mekânın, toplumsal olarak örgütlenişinde gerçekleşir. Bu süreçte gündelik-mekânsal pratikler ve deneyimler toplumsal örgütlenme biçimlerinin hiyerarşik ve tarafsız olmayan ilişkiler çerçevesinde bu yapıların bir taşıyıcısı olarak meydana gelmektedir. Böylelikle bu dinamik yapılar bizlere “yaşanan” dünyadaki

¹⁶ De Certeau'nun (2008), stratejilerin erk mekanizmasıyla kentsel mekânda ve gündelik yaşamın var oluş düzeyinde fiilen nasıl işlediğini kavramsallaşmasında Michel Foucault'un panoptik mekân kavramı etkili olmuştur.

gündelik-mekânsal deneyimlerin görüş açılarının nasıl ortaya çıktığını anlamlandırmamızı sağlayacak bir temel oluşturur. Bu doğrultuda mekânı ve gündelik yaşamı örgütleyen toplumsal ilişkiler bağlamında toplumsal aktörlerin gündelik deneyimleri ve pratikleri üzerindeki perde aralanarak gündelik yaşamın mekânsal bağlamda örgütlenmesinin önü açılacaktır.

2.4. Mekân Bağlamında Gündelik Yaşamdaki Toplumsal İlişkiler

Bir bütün olarak toplumsal ilişkileri yansıtan ve toplumsal ilişkiler kümesi olan mekân ile mekânda toplumsal yaşamı oluşturan ilişki biçimlerinin işleyiş düzeninin alanı olan gündelik yaşam arasındaki bağ bizlere gündelik-toplumsal edimleri irdelememiz için olanak tanımaktadır. Bu bağlam da gündelik yaşam ile mekândaki arasında ayrılmaz bir ilişkinin olduğunu ve bu ilişkinin çok yönlü olduğunu göstermektedir.

Mekânın gündelik yaşamda gerçekleşen toplumsal ilişkilerin eşitsiz yapısıyla yeniden üretilmesi, bu iki kavram arasında doğrudan bir ilişki olduğunu gösterir. Araştırmanın bu bölümünde gündelik yaşamın onu mekânsal bağlamda örgütleyen toplumsal ilişkilerden bağımsız ele alınamayacağı ve bu ilişkilerin toplumsal hiyerarşiye etki eden içsel dinamiklerinin gündelik yaşam pratikleri ve deneyimleri üzerindeki inşası vurgulanmıştır. Buradan hareketle gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerin toplumsal bir ürün olan mekân ile gündelik yaşam sıradanlığı içinde fark edilmeyen egemen toplumsal ilişkilerin hiyerarşik yapısı ekseninde örgütlenişinin boyutları incelenmiştir.

2.4.1. Sınıfsal Eşitsizliğe Dayalı Gündelik Yaşam Deneyimleri

Gündelik yaşam deneyimlerinin gerçekleştiği mekân, toplumsal ilişkilerin hiyerarşik yapısı etkisiyle oluşur ve aynı zamanda bu yapıyı şekillendirir. Bu diyalektik ilişkide egemen toplumsal ilişkilerin toplumsal olarak ürettiği mekândaki gündelik yaşam deneyimlerinin toplumsal sınıfların inşa edilmiş konumları üzerinden anlamlandırmak gerekmektedir.

Toplumsal yaşamdaki sınıfsal tabakalaşma gündelik yaşamın sürekliliği içinde belli bir yaşam biçimini öğretir, benimsetir ve meşrulaştırır; bu yaşam tarzı sınıfsal konuma uygun bir yaşam tarzıdır. Bu yaşam tarzı içinde gündelik yaşam toplumsal yaşamdaki eşitsiz ve egemen ilişkileri meşrulaştırarak yeniden üretir. Bir bakıma toplumsal sınıflar arasındaki eşitsiz ilişki biçimleri ile gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerine gömülü olan bazı mekanizmalar bu bağlamda gün yüzüne çıkartılabilir. Gündelik yaşam

deneyimlerinin toplumsal sınıfların konumu bakımından değerlendirilmesi mikro anlamda kültür ve gündelik yaşamın, makro anlamda da sınıf oluşumu ve ilişkileri açısından nasıl bir anlam taşıdığı sorusunu sorma ve yanıt verme açısından önem taşır (Erbaş, 2017: 17). Dolayısıyla gündelik yaşam deneyimlerinin toplumsal sınıflar arasındaki hiyerarşik yapı içinde nasıl bir yerde durduğunu kavrayabilmek için toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerini biçimlendiren özgül toplumsal ilişkilerin mekânla olan ilişkisini ele almak gerekmektedir.

Her toplum tarihsel süreçte bir üretim tarzını doğuran toplumsal ilerlemeler ve gerilemelerle benzer ya da farklı biçimlerde belirli bir üretim tarzına eklenmektedir. Mekânlar, üretim ve yeniden üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıkan toplumsal artığın elde edildiği ve paylaşıldığı bir alan olması nedeniyle toplumsal artık üzerinde eşitsiz ve çatışmalı çıkar ilişkileri oluşmuştur. Böylece toplumsal örgütlenme ağlarında yoğun bir şekilde toplumsal farklılaşma meydana gelmiştir. Bu bakımdan mekândaki toplumsal örgütlenme biçimlerinin karmaşık yapısında toplumsal sınıf deneyimi, büyük ölçüde insanların içine doğdukları ya da iradeleri dışında dâhil edildiği üretim ilişkileri tarafından belirlenir (Atılğan, 2014: 324; Falay, 1985; Thompson, 2004: 36). “Sınıf”, üretimin feodal, kapitalist ya da sosyalist üretim tarzlarından hangisini ele aldığımıza göre değişen anlamlara sahiptir. Bu bakımdan sınıf kuramı, bütün zamanlar ve mekânlar için geçerli olabilecek genel bir kategoriler dizisi tasarlamak meselesi değildir (Harvey, 2002: 148-149). Sınıf kavramı ne bir “yapı” ne de bir kategoridir; o, insan ilişkilerinde gerçekten olan (ve oluşumu da gösterilebilen) tarihsel bir fenomendir (Thompson, 2004: 39). Bourdieu (2017: 164-165) ise toplumsal uzamda toplumsal sınıfı şu şekilde tanımlamaktadır:

Toplumsal sınıf ne tek bir nitelik (sermayenin hacim ve yapısı gibi en belirleyici olan nitelik söz konusu olduğunda bile) ne belli bir nitelikler toplamıyla (cinsiyet, yaş, toplumsal veya etnik köken -örneğin beyaz ve siyahların, yerli ve göçmenlerin payı vb., gelir, eğitim seviyesi vb.) ne de bir neden sonuç, koşullayan koşullanan ilişkisi içindeki temel bir nitelikten (üretim ilişkilerindeki konumdan) yola çıkılarak sıralanmış nitelikler zinciriyle tanımlanabilir. Toplumsal sınıf, niteliklerin her birine ve pratikler üzerinde uyguladıkları etkilere öz değerini veren tüm ayırt edici nitelikler arası ilişkilerin yapısıyla tanımlanır.

Toplumsal sınıfların ortaya çıkışının temeli tarihsel süreçte mekânların toplumsal olarak örgütlenmesinde en önemli aşama olan artı ürünün belli bir toplumsal grubun el koymasıyla atılmıştır. Fakat mekânda ortaya çıkan bu sınıfsal oluşum, ekonomik hiyerarşilerin yanı sıra politik, dinsel ya da kalıtımsal tahakküm biçimleri ile ilgilidir

(Benevolo, 2006; Childe, 2014; Mumford, 2007; Pirenne, 2005; Sjoberg, 1957). Lefebvre'e (2016b: 29) göre merkezileşmiş ve yoğunlaşmış mekânın örgütlenmesi hem siyasal iktidara hem de maddi üretime yarayarak bu kârları optimize eder. Dolayısıyla toplumsal sınıflar, işgal edilen mekânların hiyerarşisi içinde buraya yatırım yapar ve burayı dönüştürür. Örneğin, Benhabib (1996: 239), hem sınıfsal hem de hiyerarşik cinsiyet mimarisiyle keskin bir şekilde ayrılmış Yunan kentlerinde *polis*in politik alanını mümkün kılanın kadınlar, köleler, emekçiler, yurttaş olmayan sakinler gibi geniş insan gruplarının ve Yunanlı olmayan herkesin ondan dışlanmış olmasına bağlamaktadır. Merkezileşmiş ve yoğunlaşmış mekânın örgütlenmesini keskin bir şekilde toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet normlarına göre ayrılmış Yunan kentlerinde, bu insanların emeği sayesinde gündelik yaşamın gerekleriyle ilgilenmek zorunda kalmayan az sayıdaki kişinin mekânda egemen olmak için gerekli zamanı bulduğunu belirtmiştir.

Toplumdaki üretim tarzlarının evrilmesiyle toplumsal tabakalaşmanın mekândaki yoğun etkisi özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da tarımsal düzenden sanayi toplumuna geçişte var olan gerginliklerin etkisi üzerinden okunabilmektedir. Bu süreçte özellikle kentsel mekânda sınıfsal ayrımlar yeni yeni ortaya çıkan sanayi toplumunun ilk aşamalarında çok derindir ve toplumsal sınıf ilişkileri büyük gerilimlerin odağı durumundadır (Giddens, 2012: 34). Modern kapitalist toplumlarda toplumsal örgütlenme sürecinde sınıfsal oluşumun mekânsal temeli ise kentlerdeki sermaye birikimin artması ve bunun sonucunda hızla ivme kazanan kendine özgü bir biçim yaratan kentleşme süreciyle atılmıştır. Bu süreçte büyük kentlerde giderek artan bir şekilde yoğunlaşan nüfusla, sınıfsal tabakalaşma kent denilen yapıli çevre içine yerleşmiştir. Toplumsal yapıdaki bu yoğunlaşma paralelinde kentsel alanda mekânsal ayrışma meydana getirmiştir (Harvey, 2016b: 170). Harvey'e (2002: 154; 2016b: 171) göre mekânsal farklılaşma ile toplumsal yapıyı ilişkilendirmek için mesken alanlarının farklılaşmasını kapitalist toplumdaki toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi bağlamında ele almak gerekmektedir. Dolayısıyla mesken alanlarının (semtler, mahalleler) bireylerin değerlerini, beklentilerini, tüketim alışkanlıklarını, bilinç durumlarını oluşturmasını sağlayan sosyal karşılıklı etkileşimlerinin (komşuluk vb.) gerçekleştiği yer olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Lefebvre (2016a: 138) ise mekânın özgül bir biçimi olan kentlerde birbirinde farklılaş(tırıl)mış mekânlardaki gündelik yaşam deneyimleri üzerinden kent sakinlerinin gündelik olan ile ilişkilerini şu şekilde açıklamaktadır:

Kent merkezinde oturanların gündeliklik ile ilişkileri, kentin çevresinde oturanların (banliyölerde, müstakil evlerde oturanlar, yeni yerleşim birimlerinde oturanlar, vs.) iradi olmayan bir biçimde kurdukları ilişkiden farklıdır.

Kapitalist mekânda gündelik yaşamın yapılanması, sermaye birikim süreçlerinde mekânın üstlendiği rol üretim ilişkilerinde ve emeğin yeniden üretimi sürecinde ortaya çıkan çelişki ve mücadelelerin bir sonucudur. Bu nedenle mekânlar basitçe yapılı bir çevre ya da insan yoğunlaşması değil, kapitalist gelişmenin içinde anlam kazanan bir süreçtir. Bu süreçte mekân, kapitalizmin kendi değerlerini ve işleyiş biçimleriyle yönettiği; gündelik yaşam mekânları olarak da adlandırabilecek somut mekânların tehdit edildiği bir yer hâline dönüşmüştür. Günümüzde mekân sadece kapitalist toplumsal ilişkilerin bir yansıması olmasının dışında bu ilişkilerin kurucu öğelerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Kapitalizm ortaya çıkışından bu yana sadece üretim süreçlerini değil, yeniden üretim süreçlerini de kendi mantığına uydurma çabasında olmuştur. Başka bir ifadeyle kapitalizm kendisini sadece üretim süreçleri aracılığı ile değil, aynı zamanda yeniden üretim süreçleri aracılığı ile de var edebilmiştir. Toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimini başat olduğu gündelik yaşama bu şekilde bakmak mekânsal yapılar ile egemen toplumsal düzen arasındaki zorunlu bağı ortaya çıkarır (Lefebvre, 2016b: 70; Şengül, 2001: 16; Şengül, 2008: 281-282). Mekânın ve mekânın özgül ifadelerinde kapitalist üretim tarzı çerçevesinde gündelik yaşamdaki sınıfsal tabakalaşma, kapitalist toplumun egemen toplumsal ilişkileriyle bağlantılı özgün bir anlama sahiptir. Kapitalizm çerçevesinde sınıf yapılanmasının etmenleri, kapitalizmin dinamiklerince içerilen etmenlerle özdeşir. Bununla bağlantılı olarak kapitalist toplumların evrimi ile toplumsal sınıf bileşimlerinin evrimi arasında zorunlu bir ilişki ortaya çıkmaktadır (Harvey, 2002: 149).

Harvey'in (2016b: 363) de belirttiği gibi mekânsal pratikler sistemi kendi başına önemli hiçbir şey söylemez. Mekânsal pratikler toplumsal hayatta tesirlerini, işlevlerini yürüttükleri toplumsal ilişkiler yapısı üzerinden gösterirler. Kapitalizmin toplumsal ilişkilerinde mekânsal pratiklere sınıfsal anlamlar yüklenir. Mekânsal pratikler özel anlamlar alır, bu anlamlar harekete geçirilir. Mekânlar toplumsal sınıfın, toplumsal cinsiyetin veya diğer toplumsal pratiklerin aktörlüğü aracılığıyla belli bir tarzda kullanılır. Dolayısıyla kapitalist toplumsal ilişkiler ve zorunluluklar mekânın sermaye birikimi yönüne oturtulduğunda bu tablo mekânsal pratikler alanında hâkim olan karmaşıklığı kısmen aydınlatmamıza yardımcı olur.

Kapitalist toplumda, sınıflar içi ya da sınıflar arasındaki ayrımların en belirgin özelliği sadece ekonomik işaretlerle sınırlı değildir. Aynı zamanda mekânda gerçekleşen ilişkilerin bütünüdür. Bu ilişkiler bütünü kendisini sadece çalışma alanında var etmez; gündelik yaşam pratikleri ve deneyimlerinin mekânsal ölçeğinde kendini görünür kılmakta ve yeniden üretmektedir. Bu nedenle kapitalizmin hem üretim faaliyetlerinde hem de yeniden üretim faaliyetlerinde örgütlenmesi mekânda ve gündelik yaşamdaki sınıf oluşumunu sadece üretim faaliyetlerindeki hiyerarşik yapının çerçevesi dışına çıkma olanağını yaratmıştır¹⁷. Bu bağlamda Engels, Manchester kentinde kapitalizmin kentsel mekânda yarattığı sömürü ve sefalet düzeninin sadece üretim faaliyetleri üzerinde etkili olmadığını; bu düzenin yeniden üretim faaliyetlerindeki izlerine toplumsal sınıf farklılıkları üzerinden dikkatleri çekmiştir. Engels, bir yandan kapitalizmin kendi mantığına uygun bir biçimde kentsel mekânları nasıl dönüştürdüğünü göstermiş, diğer yandan da kapitalizmin yarattığı sömürü ve sefaletin sadece üretim alanına yani işyerine özgü olmadığını, gündelik yaşam alanları olan somut mekânda da ortaya çıktığını vurgulamıştır (Engels, 1997; Şengül, 2001).

Mevsimlik işçiler, gündelikle çalışanlar, yaptıkları işlere göre ücret alanlar, belirli bir uzmanlığa sahip olup serbest çalışanlar hep birlikte gündelik yaşam ve mekânsal koşulları bakımından oldukça farklı heterojen bir grup oluşturmaktadır (Thompson, 2004). Dolayısıyla toplumsal mekânda farklı olarak konumlan(dırıl)mış toplumsal sınıfların toplumsal yaşamları, o ortama ait başrol oyuncularının ne çeşit insanlar oldukları göz önüne alınarak, yani onların kendi toplumsal kimlikleri aracılığı ile düzenlenir, yapılanır ve anlam kazanır. Yaşam biçimleri, kitle toplumunda ortaya çıkan toplumsal belirsizlikler üzerinde bir çeşit düzenli denetim görevi yapan bir beklentiler dizisi olarak işlev görürler. Bireyler tarafından öyle yaşanmış bile olsalar şüphesiz ki bu beklentiler mutlak ve zorunlu değil ancak sınıfsal olarak oluşan farklılığın genel hatlarını ortaya çıkaran yaşam biçimi kalıplarıdır. Yaşam biçimi terimi, insanların gündelik yaşamda toplumsal kimlik ve ilişkilerle daha geniş ve karmaşık anlamları tanımlamak amacıyla kullanılır (Chaney, 1999: 23, 48). Bu çerçeveyi Engels (1997: 73), gündelik yaşama dönük tespitlerle farklı toplumsal sınıfların mekânı hem toplumsal hem de

¹⁷ Şengül'e (2001: 12) göre Marx'ın sınıf oluşum süreçlerinin kentsel mekân ile olan ilişkisindeki asıl vurgusu üretim sürecindeki sömürü çerçevesinde yapılan paylaşım üzerine olmuştur. Kapitalizmin yaşam mekânında yarattığı sorunlar ve bu çerçevede işçi sınıfının kapitalizmle yaşam mekânında karşı karşıya olduğu çelişkilerin değerlendirilmesi görev ise Engels'e düşmüştür.

mekânsal olarak nasıl kullandıklarını sanayileşmiş İngiltere kentleri üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:

Kentlerin en kötü mahallelerindeki en kötü evler; genelde uzun bir sıra üzerine dizilmiş, tek ya da iki katlı, kiminin konut olarak kullanılan bodrumu da bulunan, çoğunca kural-dışı yapılmış kulübelerdir. Üç-dört oda bir mutfak olan bu evler, Londra'nın bazı kesimleri hariç, tüm İngiltere'de bir baştan öteki uca işçi sınıfı evidir. Sokaklarda genelde kaldırım yoktur, inişli-yokuşlu, pis, çöp ve hayvan pıslığı doludur; kanalizasyon ya da atık su kanalı yoktur; tam tersine yollar durgun, pis su birikintileriyle kaplıdır. Ayrıca kötü, karmakarışık yapılanma nedeniyle semtin hava akımı engellenmiştir ve buralarda küçük bir alanda birçok insan bir arada yaşadığı için, bu emekçi mahallelerinin nasıl bir havası olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Dahası, sokaklar iyi havalarda çamaşır kurutmak için kullanılır; evden eve ip gerilir ve ıslak çamaşırlar asılır.

Farklı toplumsal sınıfların yaşam biçimlerinin, gündelik yaşam deneyimlerine ve karmaşık, birbirlerinden farklı yapıya sahip olan mekâna yansımaları hem toplumsal hem de mekânsal bakımdan ayırt edilebilir. Örneğin, beyaz yakalı emek gücünün yeniden üretimi beyaz yakalıların semtinde, mavi yakalı emek gücünün yeniden üretimi ise mavi yakalıların semtinde gerçekleşir. Böyle bir örtüşme üzerinde emek gücünü yeniden üreten meskensele gruplaşmalar aynı zamanda tüketim açısından da kendine özgü ayrı bir grup oluşturur. Mesken alanlarında farklılaşma bu bakımdan homojen nitelik kazandırmaktadır (Harvey, 2016b: 171). Dolayısıyla mekânda toplumsal sınıfların “meskensele gruplaşmalar” nedeniyle birbirinden farklı bir şekilde ortaya çıkan gündelik yaşam biçimleri insanları birbirinden farklı kılan davranış kalıplarını oluşturmaktadır. Bu davranış kalıpları karşılıklı gündelik ilişkilerimizde ne demek istediğimizi anlatmak zorunda olmadan yaşam biçimimiz üzerinden algılanmasının önünü açmaktadır. O hâlde yaşam biçimleri insanların neler yaptıklarını, niçin yaptıklarını ve bunu yapmanın kendileri ve başkaları için ne anlama geldiğini anlatmaya (haklı bulmaya değil, açıklamaya) yardımcı olur (Chaney, 1999: 14). Lefebvre'in (2017: 78), *habiter* olarak da kullandığı mesken kavramı büyük gayrimenkuller, kulübeler ve villalar, barakalar, gecekonduları ifade eder. Habiter kavramı sadece mesken anlamına ve somut bir biçimde mesken kullanımına denk düşmeyerek toplumsal olarak hiyerarşik bir biçimde örgütlenen meskenlerin kullanımından kazanılan alışkanlıkları, gündelik yaşamı ve bunlar üzerinden gelişen toplumsal ilişkileri de kapsar.

Lefebvre'e göre gündelik toplumsal pratiklerin “üretimci” yönüne özellikle mekânın ve toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesi üzerinden eğilmek gerektirmektedir. Bu alanın çözümlenmesi için Lefebvre, modern gündelik yaşamın bilgisinin açığa

vurduğu ilişkisel karmaşıklığı süregelen bir yapıda olan yabancılaşma olgusunu esas alarak analiz etmiştir. Bir bakıma gündelik yaşamın dönüşümüne aracı olan toplumsal ve ekonomik koşulların toplumsal ilişkilerle olan bağlantısının yabancılaşma, tüketim, toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi, devrimci praksis vb. konu ve pratiklerde yaşanan dönüşümlerin incelenmesi Lefebvre'ci gündelik yaşam eleştirisinin temelini oluşturur (akt. Köse, 2008: 9-10). Lefebvre'ci gündelik yaşam eleştirisinin temeli toplumsal ilişkilerin ve rollerin ortaya çıkardığı en önemli sonuç gündelik yaşamın toplumsal yani yabancılaşma boyutlarına ilişkin çıkarımlar üzerine yükselmiş olmasıdır.

Lefebvre'e (2015a; 2015b; 2016a) göre kapitalizmin mekânı ve toplumsal yaşamı iyice şekillendirmesiyle gündelik yaşamdaki faaliyetler büyük oranda bilinçdışı eylemlere ve performanslara dönüşmektedir. Bu nedenle "*insanların birçoğu, hatta genel olarak insanlar, nasıl yaşadıklarını bilmezler ya da yarım yamalak bilirler*" der (Lefebvre, 2015a: 100). Lefebvre, modernitede insan faaliyetlerinin rutinleşmiş ve metalaşmış biçimlere dönüştüğünü belirtmektedir. Gündelik yaşamı tam da bu nedenle kapitalizmin resmileşmiş ve yabancılaşmış toplumsal pratiklerinin eleştirilebileceği kritik noktayı teşkil eden bir kavram olduğunu vurgular (akt. Gardiner, 2016: 114). Mekânın ve insanın diyalektik bir etkileşim içinde olması iktidarca üretilen mekânın, yaşamın her alanını belirleyen olması yabancılaşmanın göstergesidir. Fakat mekân tüm alanları ya da içerikleri ile bir toplumsal süreçtir ve yabancılaşmadan kurtularak bu süreçlerde var olabilme ancak gündelik yaşamdaki mücadele ile olanaklıdır (Erbaş, 2017). Burada gündelik yaşam ve mekânın toplumsal olarak örgütlenmesinde sınıfsal eşitsizliklerin, kapitalizmin insan faaliyetlerini ve kapasitelerini yabancılaşmış olumsuzlanması insanlık durumunun kalıcı özelliği olduğunu değil, yalnızca bir evresi olduğunu görmek gerekmektedir (Lefebvre, 2015b).

Benzer yaşam olasılıklarını içselleştiren bireyler aynı habitusu paylaştıkları için *habitus*, Bourdieu için toplumsal gerçeğin nesneliliği ile kişisel deneyimin özneliliği arasındaki yaşamsal bağı oluşturur. Burada vurgulanması gereken noktalardan biri, sınıf temeline dayanan yaşam biçimlerinin farklı öğelerinin birbiriyle uyumlu olacağını tahmin etmenin olanaklı olduğudur (Chaney, 1999: 73). Fakat mekânın eşitsiz ve farklılaşmış bir biçimde örgütlenen yapısı içinde insanların kapitalizmin ürettiği toplumsal roller ve kurumlar ile gündelik yaşamın yabancılaşmış karakteri ile sarmalanması onları "gündelik yaşam ya da içinde buldukları yapılar kendilerine neyi 'emrederse' onu yerine getiren

pasif birer ‘ajan’, birer ‘zavallı’ yapmaz” (Coşkun, 2013: 33-34). Bir bakıma toplumsal yapıların kendilerine önceden hazırladıkları rolleri yerine getiren eyleyciler olarak karşımıza çıkar. Sınıflandırma sistemleri, bireyleri ve grupları siyasal alanda ya da kültürel üretim alanında giriştikleri bireysel ve kolektif çarpışmalarda olduğu kadar gündelik hayatın rutin etkileşimlerinde de karşı karşıya getiren bir *mücadele kozudur, hedefidir* (Bourdieu ve Wacquant, 2016: 23). Habitus, toplumsal olarak inşa edilmiş, pratikle edinilmiş sürekli olarak pratik işlevlere yönlendirilmiş; yeni deneyimlerle karşı karşıya gelen ve durmaksızın onlardan etkilenen, açık yatkinlikler sistemidir (Bourdieu ve Wacquant, 2016: 125). Habitus¹⁸, bireyleri düzene dolaysız itaate yönlendirir. Böylece bireyler, temel yaşam koşullarının pratik düzeyde sorgusuz sualsiz kabullenilmesini sağlayarak ekonomik ve toplumsal eşitsizliği meşrulaştırır (Swartz’tan akt. Coşkun, 2013: 39).

Bourdieu (2017; 2016: 18-19), toplumsal sınıflar ile gündelik pratikler arasındaki ilişkiyi toplumsal uzamdaki yatkinliklerin yanı sıra sınıflanmış ve sınıflayan pratiklerin ortaya çıkışında etkili olan (ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel) sermaye biçimleri üzerinden açıklamaktadır. Bu bağlamda bireylerin toplumsal uzamdaki konumları yalnızca üretim ilişkileri içindeki konumu tarafından belirlenmemektedir. Toplumsal uzamda birbirine yakın duran bireyler sahip oldukları sermaye türlerinin görece ağırlığına göre dağılmışlardır. Buradan hareketle toplumsal sınıfların ile sömürü ilişkisini ve yaşam tarzını anlamaya çalışma çabasına girildiğinde sınır meselesi daha görünür ve bir anlamda kaçınılmaz olmaktadır (Erbaş, 2017: 20).

Toplumsal aktörlerin mekânın toplumsal ilişkiler bağlamında örgütlenme süreçlerinde gündelik-mekânsal pratikleri ve deneyimlerinde toplumsal eşitsiz yapı dinamiklerinin sınırları daha görünür olmaktadır. Dolayısıyla farklı toplumsal sınıf konumlarının karmaşık yapısının mekândaki gündelik yaşam deneyimlerinin farklılaşmasına ve/veya aynılaşmasına nasıl bir etkide bulunduğu açığa çıkarılabilir. Bu bağlamda gündelik yaşamın tüm alanlarında toplumsal olarak inşa edilmiş sınıfsal yapının oluşturuca etmenleri (cinsiyet ve yaş vb.) ile gündelik yaşamın sürekliliğini

¹⁸ *Habitus* ayrıca bireylerin toplumsal konumlarında farklılaşmış; aynı zamanda farklılaştırıcıdır. Toplumsal uzamda ayrı ve ayrıştırıcı pratikler doğurur -bir işçinin yediği şey, özellikle de yeme biçimi, yaptığı spor ve yapma biçimi, siyasal kanaatleri ifade etme biçimi sanayici patronun bunlara tekabül eden tüketimleri ve etkinliklerinden sistematik olarak farklıdır, ancak bunlar, aynı zamanda sınıflandırıcı şemalardır, farklı sınıflandırma ilkeleri, farklı görü ve ayırım ilkeleri, farklı zevklerdir (Bourdieu, 2006: 22).

sağlayan pratikler arasındaki ilişki biçimlerinin yeniden üretilmesi süreçleri anlamlandırılabilir.

2.4.2. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Dayalı Gündelik Yaşam Deneyimleri

Toplumsal bir ürün olan mekân bir yandan gündelik-mekânsal deneyimlerin çoğulluğunun ve çeşitliliğinin iç içe geçtiği diğer yandan da hiyerarşik olarak inşa edilmiş toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği bir yerdir. Mekânda gerçekleşen gündelik-toplumsal pratiklerin toplumsal sınıfsal yapının yanı sıra bu yapıyı oluşturucu etmenler üzerinden yeniden inşa edildiğini söylemek mümkündür. Çünkü mekânın toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak yeniden üretilmesi mekânın toplumsal örgütlenmesiyle doğrudan ilişkili bir durumdur. Dolayısıyla bu yeniden üretim sürecinin mekâna ilişkin bilgileri içeren; gündelik yaşama ilişkin kurucu dinamikleri üreten önemli etmenlerden birinin toplumsal olarak inşa edilen cinsiyet kimliklerine yönelik ilişkilerle de bağlantılı olduğunu görmek gerekmektedir. Bu çatı bizlere toplumsal ilişkiler ağları çerçevesinde gündelik yaşamda cinsiyet kimliklerine atanan toplumsal rollerle gerçekleştiren pratiklerin ve deneyimlerin toplumsal mekânda nasıl ve ne şekillerde örgütlendiğinin çözümlenmesini olanaklı kılmaktadır.

Mekân, iç dinamikleri, gerilimleri ve çelişkileri yönünden incelenmesi gereken bir alandır. Bu şekilde ele alındığında mekânları tanımlayan asıl önemli özelliğin mekânların heterojenliği olduğu görülür çünkü mekân her şeyden önce insan yaşamının mekânıdır. Bu nedenle mekân, toplumsal sınıflar, kadınlar, etnik gruplar, eşcinseller, göçmenler gibi farklılaşan toplum kesimlerinin mekânıdır (İngün, 2013: 2018). Mekân bir çerçeveden çok sürekli bir akış içinde bulunan bir toplumsal pratiği ifade ettiği için bu farklılıklar mekânın özgül “doğal” sonuçları değildir; tarihsel olarak tanımlanmış toplumsal ilişkiler tarafından belirlenmiştir (Castells, 2014: 151, 261). Gündelik yaşama ev sahipliği yapan mekânda gerçekleşen gündeliklikler ise sadece bir kavram olarak kalmaz, bu kavram “toplum”u anlamak için önemli bir ipucudur (Lefebvre, 2016a: 40). Bir bakıma gündelik olanı sorgulamak, toplumu kavramanın en akılcı yolu olduğunu görmek gerekmektedir. Dolayısıyla gündelik yaşamın içine yerleştiği mekândaki gündelik-toplumsal pratiklerin cinsiyetlerin toplumsal olarak inşası üzerinden ayırt edici özellikler taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Mekânın da bir cinsiyeti vardır ve bu cinsiyet mekânsal olarak tüm toplumsal ilişkilere ilişkin değerleri ve normları erkek egemen bir yapıda üretir.

Gündelik yaşam ile mekân arasındaki diyalektik ilişki toplumsal yapıyı bir bütün olarak zaman ve mekân bağlamı bir açıdan değerlendirmesine olanak tanır. Farklılıklara ve çatışmalara dair bütün eylemleri içeren mekân ile gündelik yaşamın cinsiyetlendirilmiş yapısı gündelik toplumsal pratikler üzerinden kolaylıkla okunabilmektedir (Lefebvre, 2015a; Lefebvre, 2016b). Dolayısıyla gündelik yaşamdaki kadın ve erkek cinsiyetlerine atfedilen kadınlık ile erkeklik eylemleri ve deneyimleri toplumsal cinsiyet sistemlerinin çoklu dinamikleri çerçevesinde gerçekleştirilen ve yeniden üretilen *edimsel süreçler* üzerinden değerlendirilebilir. Edimsel süreçler ele alınırken Bourdieu'nün öne sürdüğü pratiğin teorisi ve egemenliğin eylem üzerinden devamının analizi noktaları ön plana çıkar. Bourdieu'nün bahsettiği gibi aslında toplumsal düzendeki gerçek bölünmelerin değişime uğramış ve tanınmayacak halleri olan (practical taxonomies) *pratiğe/eyleme dair sınıflandırmalar*, o toplumsal düzenin tekrar üretilmesine, gerçek pratiklerin gerçek sınıflandırmalara uygun tekrarlarını üretmelerini sağlayarak katkıda bulunurlar. Toplumsal olarak yapılandırılan pratik olarak toplumsal cinsiyet, daha geniş bir toplumsal pratikler sistemi içerisinde kendi güç ilişkilerini bu şekilde yaratır (akt. Arık, 2009: 176-177). Buradan yola çıkarak Alkan'ın (2009: 23) da vurguladığı gibi yaşam tarzlarının gündelik toplumsal pratiklerin toplumsal olarak hiyerarşikleştirilmiş ve anlamlandırılmış toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortaya çıkardığı somut toplumsal gerçeklikler bağlamında gündelik yaşam içine yerleşmiş anlamlar çözülür.

Ann Oakley (1972: 158), "cinsiyet" kavramının biyolojik bir terim; "toplumsal cinsiyet" kavramının ise psikolojik ve kültürel bir kavram olduğunu belirtir. Oakley, farklı kültürlerin cinsiyeti tanımlama biçimlerinde geniş çaplı varyasyonlar olduğunu belirterek her toplumun biyolojik cinsiyeti cinsiyete dayalı bir ölçüt olarak kullanmasının doğru olduğunu fakat bunun ötesinde her toplumun kendi cinsiyet tanımlarının cinsiyetin biyolojik ikiliğine karşılık geldiğini vurgulamıştır. Bu bakımdan toplumsal cinsiyet ayrımlarının kültürler içindeki aktörlerce inşa edildiğini; cinsiyet içeriklerinin kültürden kültüre farklılık taşıdığını vurgulamak gerekmektedir. Toplumsal olarak inşa edilen cinsiyet ve cinsiyet ilişkileri sabitlik içeren durağan veya nesnel bir protesto aracı olarak değil ancak bir süreç olarak tanımlanabilir. Bu bağlam cinsiyetler arasındaki eşitsizliklerin insan toplumlarında sınıf, iktidar, statü ve tahakküm ilişkilerinden dolaylanmayan nötr bir farklılık olamayacağını; söz konusu asimetrik ilişkilerin doğallaştırılıp sabitlenmesinin cinsiyetler arası ilişkilerin dinamizminden

uzaklaştıracağını gösterir. Toplumsal mekânın ideolojik ve politik süreçlerden ayrıştırılmayan özelliği de gündelik toplumsal pratiklerin ve deneyimlerin cinsiyetin toplumsal oluşumuna neden olduğunu göstermek ufuk açıcı olabilmektedir (Alkan, 2004). Cinsiyet tanımlarıyla ilişkinin zaman içinde sürekli olarak yeniden yapılanabilir niteliği, toplumsal yapının değişken doğasını hem yansıtır hem de etkiler. Dolayısıyla cinsiyet ilişkileri sonucu ortaya çıkan bir dönüşümü anlayabilmek için cinsiyetler arası asimetrik ilişkilerle etkileşim içinde bulunan ve dahası iç içe geçmiş olan toplumsal yapıları anlamak gerekir (Alkan ve Çakır, 2014: 231). Fakat cinsiyeti ve toplumsal sınıfı (ya da ırkı, etnik kökeni vb.) “yatay kesen” bir kategori olarak ele almak yerine kişilerin toplumsal konumlarının içinde buldukları ilişkilerin ve bu ilişkiler içindeki hareket yeteneklerinin/güçlerinin bir sonucu olarak görmek gerekir (Bora, 2016: 50). Bu nedenle cinsiyete dayalı toplumsal örüntülerle bağlantılı olan ilişkilerin anlaşılabilmesi için mekânın toplumsal olarak örgütlenmesinden, toplumsal sınıf, emek ve iktidar ilişkilerine kadar bütün bir toplumsallık alanında gezmek gerekmektedir.

1960’ların erken dönem feminist teori ve pratiği kadınları bir bütün olarak erkeklerinkinden farklı çıkarılara sahip olduğunu; erkeklerin kadınlar üzerinde egemenlik kurduğu ve bu egemenlikten yararlandığı düşüncesini temel almaktadır. 1990’lara gelindiğinde ise artık kadınlar arası deneyimlerin, konumların ve dolayısıyla da çıkarların farklılığı üzerinde durulmaya ve bu alanda yeni bilgiler üretilmeye başlanmıştır (Berktay, 2011: 9). Bu bakımdan kadınların gündelik-toplumsal ilişkilerinde tek bir “kadınlık kategorisi” ve “kadın deneyimleri” üzerinden inşa edildiğini yadsımak gerekmektedir¹⁹. Çünkü gündelik yaşamın ve mekânın eşitsiz yapısı sadece kadınlar ve erkekler arasında inşa edilen cinsiyet asimetrisi üzerinde kurulmaz. Gündelik yaşam deneyimlerinin birbirlerinden farklı toplumsal sınıflardan olan kadınlar arasındaki farklılıklarla da ilgili olduğunu görmek gereklidir. Dolayısıyla kadınlar arasındaki farklılıklar onların toplumdaki kadınlık dizisindeki yerlerine işaret eder (Bora, 2016; Harding, 1995). Böylece Harding’in (1995: 40-41) vurguladığı üzere evrensel bir *erkek* ve *kadın* olmadığını fakat kültürel olarak farklı erkek ve kadınlar olduğunu fark etmek gerekir. Diğer bir ifadeyle kadınların farklı sınıflardan, ırklardan ve kültürlerden geldiği basit bir

¹⁹ 1960’larda İkinci Feminist Dalga’nın yeşermesiyle feminist hareketin beyaz, Batılı, ayrıcalıklı ve heteroseksüel bir nitelik taşıdığına dair eleştirilerin yaygınlaştığı; kadınların tarihsel özneler olarak ezilmelerini kurumsallaştırmaktan toplumsal cinsiyetin eşitsizlik etkilerini, yani biyolojik/cinsel farkların toplumsal inşasını araştırmaya ve kurumsallaştırmaya doğru bir yön çizdiği söylenebilir (Berktay, 2011: 9).

gerçektir: Ortada tek başına “kadın” ve “kadınlık deneyimleri” yoktur. Erkekler ve kadınların gündelik yaşam deneyimlerinin, isteklerinin ve çıkarlarının her toplumsal sınıf, ırk ve kültüre göre değiştiğinin ön kabulü ile erkeksiliğin ve kadınsılığın her toplumsal sınıf, ırk ve kültürde her zaman kategori olarak bulunduğu kabul edilmelidir.

McDowell’e (1999: 6-7) göre kadınların ve erkeklerin deneyimleri, istekleri ve çıkarlarının her sınıf, ırk ve kültüre göre değişim gösterdiğinden dolayı toplumsal sınıf, ırk ve kültür aynı zamanda toplumsal cinsiyet içinde de ayrı bir kategori oluşturur. McDowell (1999), “kadın olmanın ne olduğunu” ve “kadınlık” kategorisindeki kültürel anlayışların mekân ve zaman bağlamında değiştiğini ve bu anlayışların farklı toplumlardaki kadınların konumlarıyla ilişkili olduğunu belirtmiştir. Böylece kadın ve erkeğin, kadınlık ve erkekliğin kabul edilen niteliklerinin mekân ve zaman boyunca tanımlanmasının farklı yolları olduğunu, bu anlayışın geliştirilmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Alkan’a göre, belli bir mekânsal-tarihsel bağlamda sınıfsal ilişkilerin nasıl kurulduğunu ve mekânsal süreçlerin de bu minvalde nasıl şekillendiğini açıklamak için sınıf, etnisite, cinsiyet gibi unsurların arasındaki karşılıklı ve baştan kurucu ilişkileri görmek gerekir (akt. İngün, 2013: 2019). Mekânın toplumsal cinsiyet rollerine dayalı yeniden üretim süreci gündelik yaşam pratiklerine sınıfsal bir bakış açısıyla bakmaya ek olarak cinsiyetler arasındaki eşitsizlikler sonucu oluşan örüntüler üzerinden kavramsallaştırma gerekliliği ortaya çıkarmaktadır. Mekânın ve onun daha özellikli ifadelerinin, toplumsal süreçlerden ve beşeri pratiklerden bağımsız ele alınamayacak olması onun cinsiyet ve cinsel kimlikler temelinde yeniden düşünülmesini ve tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır (Altunpolat, 2011: 11). Mekânın cinsiyete dayalı ayrımlara bağlı olarak hiyerarşik bir şekilde inşa edilmiş olması gündelik yaşamda kadınlar ile erkeklerin mekânın özgül ifadelerini benzer biçimlerde kullanmalarını belirlemektedir. Dolayısıyla gündelik-mekânsal pratiklerin deneyimleme sürecindeki bu cinsiyet eşitsiz yapı kadınların ve erkeklerin gündelik yaşamda mekânda var olma biçimlerinin aynı şekilde gerçekleşmediğini göstermektedir.

De Certeau’nun (1984) da vurguladığı gibi gündelik yaşamımızdaki toplumsal ilişkiler sonucu ortaya çıkan pratikleri mekânların düzenlenmesini ve tekrar düzenlemesi üzerinden oluştururuz. Dolayısıyla bir mekânın nasıl düzenlendiğini ve tekrardan nasıl düzenlendiği anlayabilmek için öncelikle onun kime ait olarak görüldüğünü sormak

gereklidir. Gündelik yaşamdaki cinsiyete dayalı asimetrielerin mekân çerçevesinde tanımlama gereği tarihsel süreçte toplumsal olarak yapılanmıştır ve evrensel olarak da bir gelişim seyri izleyen bir noktaya işaret eder. Daha genel bir ifadeyle mekânların fiziksel olarak kurgulanışı cinsiyetler arasındaki ilişkilerin mekânda gerçekleşen gündelik toplumsal yaşam üzerinde nasıl bir etkiye bulunduğunu gösterir.

McDowell (1999: 11-13), toplumsal cinsiyet ilişkilerinin mekân üzerinde merkezi bir endişe kaynağı olduğunu; cinsiyet ayrımlarının inşasının kamusal alan ve özel alan, iç ve dış arasındaki mekânsal bir bölünmede merkezi bir yol olduğunu belirtmiştir. Gündelik toplumsal pratiklerin ve mekânın cinsiyetçi doğası nedeniyle kadınlar ve erkeklerin mekândaki deneyimleri arasında bir farklılık vardır ve bu farklılıklar kendisini mekânın ve cinsiyetin toplumsal oluşumunda gösterirler. Örneğin, mekânın özgül bir ifadesi olan kentsel mekânın toplumsal olarak cinsiyetlendirilmiş yönüne kadınların gündelik yaşam pratiklerine yansıyan ilişkilerine 19. yy.’da kentsel mekân ile modern birey arasındaki ilişkileri tanımlarken tarihsel bir kategori olarak karşımıza çıkan *flâneur* ve onun kadın karşılığı olan *flâneuse* kavramları üzerinden bakılabilir. Baudelaire’in *flâneur* kavramı, modern kentin gözlemcisidir ve erkektir, kent sokaklarında dolaşır, gezinir, bakar. *Flâneuse* ise sokak yürüyüşçüsü, evsiz bir kadın ya da koşulları onu sokağa sürükleyen zorunlu bir talihsizdir. Kentsel mekânın cinsiyetlendirilmiş alanlarında kent sokaklarında bakınan öznenin bakışlarına maruz kalan tüm ötekilerin arasından kimi kadınlar vardır ki bunların da yine ayrıcalıklı kadınlar olduğunu belirtmek gerekir, erkeklerin “dışarıda olma” ve izleme özgürlüklerine ortak olmuşlardır²⁰ (Elkin, 2016; Yanıkkaya, 2004: 63-65). Fakat Massey (2001: 234-235), çizilen bu çerçevenin aksine *flâneuse*’ün tek yönlülüğü nedeniyle imkânsız bir şey savunduğunu belirtmektedir. Bunun sebebi de kısmen şudur: “saygın” kadınların sadece sokaklarda ve parklarda yalnız dolaşamamaları (bu, toplumsal olarak inşa edilmiş ve doğru olarak kabul edilen nedenler içindir fakat kamusal alan mekanizmalarının cinsiyetçi yapısıyla dolaşmış olan “saygı değer” olmayan kadınlar, erkek şiddetinin tehdidi ile nedeniyle etkin bir biçimde kısıtlanabilmeleri ile ilgilidir). *Flâneur*’lerin başkalarını gözlemlerken, kendilerini gözlemlenmemişlerdir. *Flâneuse*’ler ise sadece bakışlara maruz kalan yani bakışların öznesidir. Bu farklılık bizlere toplumsal cinsiyet ayrımlarının mekân açısından yapılan sınıflandırmanın

²⁰ *Flâneuse*’lerin mekândaki varlığına yönelik işaretler dönemin kadın yazarlarının, sanayi kentini ve bu kentin toplumsal yapısını anlatma biçimlerinde görülebilir. Bu nedenle *flâneuse*’lerin gündelik yaşam faaliyetlerine ilişkin ayrıca (bkz. Elkin, 2016; Woolf, 1994; Woolf, 2014; Woolf, 2016a; Woolf, 2016b).

sonucunu açıkça gözler önüne sermektedir. Mekân paylaşımı kadınlar ve erkekler arasında bütün zamanlarda ve her yerde her kültürde inanılmayacak kadar adaletsiz ve eşit olmayan bir dağılım vardır (Atauz, 2004: 53). Bu eşitsiz dağılım, egemen toplumsal cinsiyet rejiminin çizdiği cinsiyet rollerinin yeniden üretiminde mekânsal ayrışmalar ve mekânla ilişkiler bakımından oldukça önemlidir. Böylece mekânın, sadece toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve bu temelde cinsiyet kimliklerinin yapılandırılmasına hizmet etmekte kalmayarak söz konusu ilişkiler tarafından belirlenen yönü ortaya çıkar (Altunpolat, 2011: 11).

Gündelik yaşam deneyimlerimizi anlamlandırma pratiklerimiz içinde gerçekleşen cinsiyetler arasında eşitsiz kılınmış mekânsal düzen, gündelik deneyimlerimiz üzerinden yaşadığımız tarihsel dönemin neresinde olduğumuza ve bugünkü koşulların süreklilik ve/veya kopuş arz eden tarihsel bağlantılarına bağlı olarak biçimlenmesinde önemli bir etkidir (Yanıkaya, 2004: 64). Böylece tarihsel olarak kadınları bastırmak, kontrol etmek ya da dışlamak üzere işlevlendirilen bir toplumsal sistemin işlerliği açığa çıkmaktadır. Bu nedenle erkeklik kategorisinin inşa ettiği ve kadınlık kategorisinin içinde oturduğu erkeğin dışarıda ve kadının içeride olduğu; erkeğin kamusal, kadının özel olduğu bir toplumsal yapı ortaya çıkmaktadır. Erkekleri kamusal alan ile kadınları ise hane başka bir ifadeyle özel alan ile bağdaştıran önyargılar güncel bir tartışmayı hak edecek değerdedir. Kadınların büyük bir çoğunluğu da bu nedenle üretimden ve iş hayatından uzak kalmakta; özel alana sıkıştırılmaktadır. Böylece toplumsal sistemin kendisi cinsiyetçi yönü ortaya çıkarak toplumsal iktidar ilişkilerinin ataerkil politikalar üzerine inşa edildiği görülmektedir (Aktaş, 2013: 63; Cıvavoğlu, 2004: 45).

Toplumsal düzen, amacı üzerine temellendiği eril tahakkümü tasdik etmek olan devasa bir sembolik makine gibi işler: o işgücünün cinsiyetçi bölümüdür (faaliyetleri, yerleri, zamanları ve araçları ile iki cinsin her birine çok katı bir şekilde pay edilmesiyle); o mekânın yapısıdır (erkeklere ayrılmış olan toplanma ve pazar yerleriyle kadınlara ayrılmış ev arasındaki ayrımla veya ev içinde, eril kısım olan salon ile dişil kısım olan ahır, su ve bitkiler arasındaki ayrımla); o zamanın yapısıdır, tarımsal gün veya yıl, ya da yaşam döngüsüdür (Bourdieu, 2016a: 22). Dolayısıyla gündelik yaşamı, yani erkekliğin “doğal” halinin herhangi bir kurumsal sistematiğin içine girmeden var olabildiği ve “egemenliğini” toplumsal olarak sınıflandırılmış ve anlamlandırılmış eylemler üzerinden sergileyebildiği bu alanı, var olan toplumsal cinsiyet sisteminin belkemiğini oluşturan bir

alan olarak görmemiz gerekir (Arık, 2009: 177). McDowell (1999: 12) da, Çizelge. 1.'de görüldüğü üzere mekânların cinsiyetler arasındaki kullanımının eşitsiz bir şekilde deneyimlediğini göstermiştir. Böylece gündelik yaşamda kadınların ve erkeklerin kendilerine özgü belirli mekânı olduğu düşüncesinden hareketle gündelik yaşam ilişkilerinde mekânların cinsiyete dayalı ikili ayrımların bir listesini oluşturmuştur:

Çizelge. 1: Gündelik Yaşamda Mekânların Cinsiyete Dayalı İkili Ayrımları

Eril	Dişil
Kamusal	Özel
Dışarı	İçerisi
İş	Ev
İş	Dinlenme/Eğlence
Üretim	Tüketim
Bağımlılık	Bağımsızlık
İktidar	İktidar Yoksunluğu

Kaynak: McDowell, 1999: 12.

Biyolojik üretim ve toplumsal yeniden üretim ilişkilerinin üretimdeki değişimlerle diyalektik ilişki içinde dönüşmesiyle birlikte gündelik yaşam ilişkilerinde kadınlara ve erkeklere atfedilen toplumsal roller de dönüşmüştür (Mackenzie, 2002: 23). Tarihsel olarak gündelik yaşamdaki toplumsal ilişkiler ile mekânsal ilişkilerin cinsiyete dayalı işbölümü ayrımı (genellikle erkek egemen), kamusal alan ile özel alanlarda görünürlük ve bu alanları kullanım biçimlerinin belirlemesi kadınların ve erkeklerin mekândaki görünüm düzeylerinin eşit bir şekilde dağılmadığı görülmektedir. İlk mekân kümelerinin oluşmasıyla tarımsal üretim ve yeniden üretim süreçleri üzerinden gelişen toplumsal ilişkiler gündelik yaşamdaki pratiklerin mekânsal düzlem bağlamında kadınlar ile erkekler arasında keskin bir hat çizilmiştir²¹. Bu keskin hat üzerinden bakıldığında gündelik yaşamdaki mekânsal ilişkilerin ve mekânları kullanım biçimlerinin toplumsal cinsiyete dayalı hiyerarşik bir ayrımla birbirlerinden ayrıldığı görülmektedir. Örneğin, Antik Yunan'da bir siyasal örgütlenme biçimi olarak oluşan kent devletlerinde *oikos* (*hane*) ve *koine* (*polis*) adlı iki ayrı yaşam alanı ortaya çıkmıştır. Hane, bireylere ait olan

²¹ Sabanın icat edilmesiyle çiftçilik ve küçük toprak parçaları üzerinde yapılan ekim biçiminden tarıma (tarlaların sürülmesiyle yapılan üretime) geçilmiştir. Bunun sonucunda kadınlar, taneli ürün yetiştirme alanlarındaki tekellerinden ve bunun kendilerine sağladığı toplumsal statüyü kaybetmiştir. Tarımsal üretim ve emek ilişkilerinde kadınlar, toprak parçalarını çapayla işlerken erkekler tarlaları sürmüştür (Childe, 2014: 97).

ve bireylerin yaşamlarını sürdürdüğü aynı zamanda maddi üretim ile insanların yeniden üretimini sağlayan köleler ve kadınların yaşadığı “özel alan” anlamına gelmektedir. *Polis* ise özgür yurttaşların ortak kullandığı, bireyin hane içerisindeki gücünü kanıtlamaya çalıştığı, kent yaşamı hakkında söz sahibi olduğu “kamusal alan” anlamına gelmektedir (Arendt, 1994: 42). *Poliste* bir şahsın konumu, *oikostaki* despotluğuna bağlıdır. Yaşamın yeniden üretimi, kölelerin çalışması, kadınların hizmeti, doğum ve ölüm oikos despotluğunun şemsiyesi altında cereyan eder. Öte yandan zorunluluk ve geçicilik âlemi özel alanın gölgesinde gizlenir (Habermas, 2003: 60-61). Dolayısıyla kentsel mekânın kamusal alan ve özel alan olarak ayrılması toplumsal cinsiyetçi bir bölünmeye karşılık gelmektedir ve bu iki kavram birbirlerinin karşıtlığında kurulduğu için kamusal alan ve özel alanın birbirinden kesin bir sınırla ayrılması olanaklı değildir. Bir diğer deyişle kamusal alan ile özel alan son derece geçirgen ve değişken sınırlara sahip olarak zamana, mekâna ve farklı durumlara göre değişebilen “doğalara” sahiptir (Alkan, 1999: 7).

Mekânda kadınların ve erkeklerin gündelik yaşamlarındaki mekânsal pratiklerinin kapitalist üretim sisteminin temellerinin 19. yy sonu ile birlikte atılmasıyla daha farklı bir boyuta evirildiği söylenebilir. Kapitalist toplumlarda üretim ve yeniden-üretim alanlarının ayrışması ile ücretli işgücü ekonomisinin formu toplumsal üretim ile yeniden üretim faaliyetlerinin mekânsal örgütlenmesinde yeni yolların oluşumuna yol açmıştır. Bu değişimlerin akabinde gündelik-mekânsal pratiklerin kadınlar ile erkekler için farklı anlamları ortaya çıkmıştır. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden üretiminde yapısal ve ilişkisel bir yere sahip olan mekânsal düzen erkek egemen toplum yapı ile kapitalist birikimin ihtiyaç duyduğu ucuz, güvencesiz ve örgütsüz çalışan işgücü ihtiyacının karşılanmasını sağlayacak bir döngüye sahiptir. Toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde kısacası gündelik yaşamın sürekliliği sağlayan hemen hemen tüm alanlarda karşılıksız ve görünmez bir nitelik taşıyan kadınların ücretli-ücretsiz emeği, ataerkil sistemin iktidar ve tahakküm mekanizmalarıyla kolaylıkla denetim altına alınabildiği için değerli görülmektedir²² (Bora, 2016; Ceylan, 2016; Mackenzie, 2002; Yaman, 2013).

Mekândaki gündelik yaşamlarındaki pratikleri ve deneyimleri incelemek için bir diğer uğrak ise mekânın gündelik-mekânsal pratikler içinde kadınların belleklerinde edindikleri bir yer olmasıdır. Fiziksel mekân bir toplumda kadınların ve erkeklerin

²² Mekânda kadınların gündelik yaşam deneyimlerinde emek süreçlerine ilişkin ayrıca bkz. (Berik, 2015; Bora, 2016; Çınar, 2014; Çınar, 2016a; Ecevit, 2015; Özkaplan ve Öztan, 2016; Özyeğin, 2005; Şentürk, 2015; Yaman, 2013).

gündelik yaşam deneyimini, bunun kapsamını ve sınırlarını belirleyen önemli bir göstergedir (Çakır, 2009). Mekânsal deneyim aslında toplumsal cinsiyete ilişkin deneyimi ve dolayısıyla belleği kuran bu türden bir alandır. “Mekânın belleği” yoluyla kavramsallaştırılan fiziksel mekânın topografyasını aşarak öznelğin ve deneyimin kurulduğu pratikleri de içerecek şekilde toplumsal cinsiyetin “bellek mekânları” üzerine genişlemesi var olan toplumun cinsiyet temelinde örgütlenmiş yapısını analiz etmek açısından kazanımlar sağlayacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan belleğin karmaşık yapısının toplumsalın karmaşıklığına denk düşüyor olması, olsa olsa biri yardımıyla diğerini anlamak ve analiz etmek için bir olanak olarak değerlendirilebilir (Parmaksız, 2011: 584-586).

Yukarıda özetlendiği gibi özgül tarihsel ve ekonomik koşullarda hiyerarşik bir toplumsal karakter taşıyan gündelik toplumsal yaşamın mekâna nüfuz eden aynı zamanda eşitsizlik içeren toplumsal ilişkiler doğrultusunda örgütlendiği görülmektedir. Toplumsal cinsiyetin hiyerarşik yapısı mekânın cinsiyetlere göre kurgulanmasında erkeklere ayrıcalıklı bir konum atfetmektedir. Bu nedenle tarihsel süreçte erkekler ile kadınlar arasında toplumsal bakımdan eşitsiz bölünmeye gönderme yapan toplumsal cinsiyet ayrımını sadece biyolojik cinsler arasındaki ilişkileri üzerinden değil aynı zamanda bu ilişkilerin gündelik-mekânsal toplumsal pratiklerin üzerinden de ele almak gerekmektedir. Kadınların gündelik-mekânsal hareketlilikleri erkek egemen toplumsal düzende belirli bir çerçeve edinmiştir. Bu çerçevede kendi bedenleri ve emeklerini denetleme gücünden yoksun bırakılan aynı zamanda varlıkları görünmez kılınan kadınların gündelik yaşam deneyimlerine ve pratiklerini incelemek onların egemen toplumsal ilişkiler ağı içerisinde nasıl konumlandı(rıl)ğını gözler önüne sermektedir.

2.5. Farklı Toplumsal Mekânlarda Gündelik Yaşamın Süreklilik İlişkisine Teorik Yaklaşım

Mekânsal yapıları ve gündelik yaşamın toplumsal olarak örgütlenme süreçlerini ele alabilmek için mekânın ve gündelik yaşamın toplumsal ilişkilerden bağımsız nesnel ve homojen olarak değerlendirilmemesi gerekir. Bu bağlamda benzer toplumsal ilişkilerle kendine özgü bir gerçeklik kazanmış toplumsal mekânlarda, gündelik yaşamın yani zorunlu olarak toplumsal yaşamın yeniden üretim sürecini ilgilendiren maddi pratiklerin bir süreklilik ilişkisi aracılığıyla üretildiğini ele almak önemlidir.

Harvey'e (2014) göre hiçbir mekânsal örgütlenme toplumsal ilişkilerden bağımsız değildir. Bu ilişkiler sistemi, mekânların toplumsal aktörler tarafından kavrayışını belirlemektedir. Mekânların bir dizi toplumsal pratiğe işaret ettiğini düşünmek bu toplumsal pratikleri belirleyen toplumsal örgütlenme süreçlerine erişmek açısından önemli bir zemin oluşturmaktadır. Dolayısıyla toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçleri mekânsal örgütlenmenin üretimine ve bu mekânların eşzamanlılığını üreten öğelerin maddi olarak bir araya gelişine dayanmaktadır. Mekânın, toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı olma özelliği her toplumsal ilişkinin zorunlu olarak belirli bir tarihte ve belirli bir mekân üzerinde gerçekleşme zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı ve daha da önemlisi onlar üzerinde etkisi olmasından dolayı mekânsal yapılar diğer ilişkilere göre daha elle tutulabilir ve gözlemlenebilir. Bu özelliklerinden dolayı mekân, toplumsal yapıları tanımlamada başka bir önemli bir işlev yüklenir (Ercan, 2013: 149). Mekânsal yapılar özünde toplumsal ilişkilerden etkilenirler; dönüştürülürler ve yeniden üretilirler. Mekânsal yapılar sadece toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı olarak yer almazlar aynı zamanda toplumsal ilişkilerin üzerinde de etkide bulunurlar. Dolayısıyla Lefebvre'in (2016b) belirttiği çok yönlü toplumsal ilişkiler ağı içerisinde "mekânın toplumsal ürün" olarak kavranışı elbette kolay değildir. Bir bakıma mekânın toplumsal olarak üretimi herhangi bir "ürünü", şeyi ya da nesneyi değil, bir ilişkiler bütünü belirtmekte; üretim, ürün ve bunların ilişkileri kavramlarının derinleştirilmesini gerektirmektedir (Lefebvre, 2016b: 24):

Üretken ve üretici olan mekân, üretim ilişkilerine ve (iyi kötü örgütlenmiş) üretici güçlere dâhildir. Mekân kavramı tek başına bırakılmaz ve statik kalamaz; diyalektikleşir: Ürün-üretici olan mekân, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin dayanağıdır. Aynı zamanda, üretim aygıtının, genişletilmiş yeniden-üretimin, pratik anlamda "alanda" gerçekleştirdiği ilişkilerin yeniden-üretiminin içine de dâhil değil midir?

Üretken ve üretici olan mekân, toplumların üretim tarzına hem sonuç hem de neden ve gerekçe olarak müdahale etse de bu üretim tarzıyla birlikte değişir. Bunu anlamak kolaydır: Mekânın tarihi "toplumlarla" birlikte değişir. Mekân, zihinsel olanla kültürel olanı, toplumsalla tarihseli birbirine bağlar. Bu bakımdan her mekânsal düzenlemenin keşfi, üretimi ve yaratımı eşzamanlılığı üreten öğelerin maddi olarak bir araya gelişine dayanır (Lefebvre, 2016b). Dolayısıyla toplumlara özgü mekânsal örgütlenme süreçlerini belirleyen toplumsal ilişkiler mekânsal yapılar arasında farklılıklar ya da benzerlikler oluşturabilir. Harvey'e (2016a) göre mekânsal biçimler toplumsal süreçleri içerir ve

toplumsal süreçler esas olarak mekânsaldır. Toplumsal süreçleri içeren mekânsal biçimler kendi içinde yapıt ve bir ürün olarak toplumsal varlığın gerçekleşmesine işaret eder. Böylece toplumsal varlığın içeriği toplumsal mekânın *üretim ilişkileri ve yeniden-üretim ilişkileri* dolayısıyla hiyerarşikleşmiş toplumsal işlevlere uygun yerler atfederek gerçekleşir. Toplumsal mekânda üretimle yeniden-üretim ilişkilerinin bu ikili bağı birbirinden ayıramaz. Örneğin, üretim ilişkilerinin ve yeniden üretim ilişkilerinin özgül örgütlenmesiyle işbölümü aile içinde yankı bulur ve oradan beslenir; tersine, ailenin örgütlenmesi ise işbölümüyle birlikte işin içine girer. Bunun sonucunda toplumsal mekân, bu faaliyetleri deyim yerindeyse “yerli yerine oturtmak” için birbirinden ayırır (Lefebvre, 2016b: 60-61).

Lefebvre’in (2015a; 2016b: 15, 22-25) de vurguladığı gibi mekân, görüldüğünün aksine homojen değildir. Güncel üretim tarzı içinde ve mevcut haliyle “fiili toplum” içinde aynı genel süreçte fakat ayrı bir şekilde kendine özgü bir tür gerçeklik edinmiştir. Mekân, hem emekte ve tahakküm (mülkiyet) ilişkilerinde hem de üstyapıların (kurumlar) işleyişinde eşitsiz bir şekilde örgütlenmektedir. Böylece “her üretim tarzı, kendi mekânını üretir” içerimi üzerinden kapitalist toplumsal yapı dinamiklerinin mekânda, üretim faaliyetleri ile yeniden üretim faaliyetlerini birbirinden ayırarak toplumsal ilişkilerin bir bütün olarak yaşam biçimlerinde iç içe geçerek aktarılması karmaşık bir hâl alır. Lefebvre’e (2016b: 62) göre kapitalizmle ve özellikle de “modern” yeni-kapitalizmle birlikte bu durum daha da karmaşıklaşır. Üç düzey iç içe girer: Biyolojik yeniden-üretim düzeyi (aile); iş gücünün yeniden-üretimi düzeyi (mevcut haliyle işçi sınıfı); toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi düzeyi.

Kapitalist üretim tarzının üretim ve yeniden üretim süreçlerinde yarattığı değişiklikler bir yandan mekândaki toplumsal örgütlenme sürecini diğer yandan da mekânda yeniden üretilen toplumsal ilişkilerin deneyimlenme olanaklarını farklılaştırmıştır. Toplumsal olarak sınıflandırılmış ve cinsiyetlendirilmiş mekânlarda gündelik-mekânsal pratiklerin, edimlerin ve deneyimlerin istikrarlı bir içeriği, bir temeli ya da dayanağı vardır. Bu dayanak, sadece değişmez insan doğasına değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin baştan beri olmasa da uzun süredir güç, otorite ve iktidar, bağımlılık, kudret ve servet eşitsizliği ilişkileri olmasına bağlıdır. Bu tür ilişkilere ancak gizlemişse katlanılabilir. Her türlü örtüden yoksun gündelik yaşam, muğlaklığı ile hem sonuç hem de neden olarak bu ilişkileri maskeleymektedir (Lefebvre, 2015c: 72). Kapitalist toplumsal

yapı dinamikleri içinde *biyolojik yeniden-üretim düzeyi(aile)*, *iş gücünün yeniden-üretim düzeyi (işçi sınıfı)* ve *toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden-üretim düzeylerini* toplumsal mekânın gerçekliği içinde benzerliklerle deneyimlenen ve bu deneyimleri belirleyen temel etmenler toplumsal sınıf ve kültürel kodlardır. Dolayısıyla Lefebvre'in (2016b: 62, 112), mekânın (üretim ve yeniden-üretimden kaynaklanan) toplumsal ilişkilerin bu ikili ya da üçlü iç içe geçişlerinin kimi temsillerini içermesi durumu karmaşıktır. Toplumsal sınıf ve kültürel kodların sınırlarını belirleyen tek bir toplumsal mekân olmadığını görerek hiyerarşik toplumsal ilişkilerin örgütlediği üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine ilişkin temsillerin süreklilik içinde farklı mekânsal yapıların içine yerleşerek benzer şekillerde üretildiğini söylemek mümkündür. Böylece bu yapı içinde toplumsal yaşamı üreten aktörler gündelik yaşamın her türlü kesitinde kendilerine bir alan arayarak var olma mücadelesine girmektedirler. Lefebvre'e (2015c: 92-95; 2016b: 26-27), egemen üretim tarzında *yaşanan*, *algılanan* ve *tasarlanan* fiziksel olarak farklı mekânsal yapılarda süregiden sınıfsal ve kültürel kodlar sürekliliğini, mekânın ve gündelik yaşamın *homojenleştirilmiş*, *parçalanmış*, *hiyerarşikleştirilmiş* şemasına dayandırmaktadır. Toplumsal mekânlar ve gündelik yaşam, hem buyurgan hem de dayatan bu şema içindedir:

(1) *Homojenleştirilmiş mekânlar ve homojenleştirilmiş gündelik yaşam*: Toplumsal mekânların ve gündelik yaşamın aynıya, denklige, tekrarlanana ve bunların düzenine yönelmesiyle gerçekleşir. Mekânın homojenleştirilmesi için mekân parçalanır: paylara, parsellere ayrılır. Kırıntılara dönüşür. Bu da “gettolar, yalıtılmış alanlar, mahalle grupları, etrafla ve çeşitli merkezlerle doğru düzgün birleşmemiş sözde-topluluklar” üretir. Homojenleştirilmiş mekânda gündelik yaşamın toplumsal olarak örgütlenmesi ise özellikle homojenliğin ve dağılmanın gizlediği eşitsizlikler; müdahillerin benzeşen gereklilikleri, tavırlarda bağdaşıklık ve tutarlılık arayışı, bu tavırların koşullu refleks şeklinde oluşumu; gündelik yaşamı küçük bir işletme modeliyle yönetme yönündeki genel ve aynı durumda sürdürülen eğilim; normlara bağlı ve sonuç olarak yaşantıyı indirgeyen bir bilgiye çağrı yapma eğilimi; uyum içinde hareket eden yabancılaştırmaların üst üste binmesi ve birbirini güçlendirmesi ile gerçekleşir.

(2) *Parçalanmış mekânlar ve parçalanmış gündelik yaşam*: Toplumsal mekânların ve gündelik yaşam pratiklerinin çok sayıdaki ayrılma, bölünme ve ayrışmalarla parçalanmasıyla gerçekleşmektedir. Örneğin, kamusal ve özel, tasarlanmış ve yaşanmış,

getto oluşturacak denli özelleşmiş mekânlar; işbölümü; parseller ve paylar halinde satılan ufalanmış mekân; güvence altındaki emekçiler (statüler, sendikalar vb.) ile daha az güvence altında olan ya da hiç korunmayan diğerleri arasındaki toplumsal ayrışma ve ayrılıkların toplamıdır.

(3) *Hiyerarşiklendirilmiş mekânlar ve hiyerarşiklendirilmiş gündelik yaşam:* Mekânların hiyerarşiklendirilmesi katı bir şekilde gerçekleşir. Örneğin, konut mekânları, ticari mekânlar, boş zaman mekânları, marjinaler için mekânlar, vb. Bu mekânlarda homojenliğin altında “gerçek” ilişki ve çatışmaları gizlenir. Hiyerarşiklendirilmiş toplumsal mekânlar ve hiyerarşiklendirilmiş gündelik yaşamda toplumsal ilişkiler yerlerin, “mülklerin”, birey ve gruplara verilen niteliklerin hiyerarşisi; düzeyleri üst üste, katmanlaşmış hiyerarşik bir yapıdaki toplum; parçalı otorite kırıntılarından en yüksek güce dek iktidara ve karar almalarına “katılım” dereceleri; gündelik yaşamı ve gündelik yaşamın içindeki insanları kendi çalışmasının hammaddesi olarak kendini dayatır.

Gündelik yaşamın üretimi gündelik mekân ve zamanın üretimini ayrıca gündelik yaşamı işgal eden nesnelere, zamanı ve mekânı kalabalığıyla doldurması gereken nesnelere üretimini içerir. Bu kalabalık hem homojendir hem de parçalanmış ve hiyerarşiklenmiştir. “Homojen, parçalı ve hiyerarşik” şema işin özünün ifadesidir (Lefebvre, 2015c: 141). Bu şema içinde toplumsal mekânlarda gündelik yaşamın tanımlandığı haliyle dayatılması, kendini nesnel olarak yansıtır; maddi olarak gerçekleştirir. Dolayısıyla bir toplumun (yani bir üretim tarzının) genel çerçevesi içinde toplumsal ilişkilerin hazırladığı şemalara göre üretilmiş mekânlar vardır. Bu teori çeşitli mekânlar arasındaki denkliliği de açıklar (Lefebvre, 2015c; Lefebvre, 2016b). Yukarıda da belirtildiği gibi kapitalist toplumun üretim tarzı genel çerçevesi içinde homojen, parçalı ve hiyerarşik bir şemanın sürekliliği üzerinden mekânı ve gündelik yaşamı toplumsal olarak örgütler. Örneğin, Engels’in (1997) ve Thompson’un (2004) çalışmalarında kapitalist mekânın *homojen, parçalı ve hiyerarşik* yapısında sanayi proletaryasına dönüşen kır yoksullarının emek güçlerini sömüren mekanizmaları üretim ve yeniden üretim alanlarındaki toplumsal dinamikleri bir süreklilik ilişkisi içinde daha yoğun ve daha eşitsiz bir şekilde deneyimledikleri görülmektedir. Şengül’ün (2001: 12) Engels’ten aktardığı gibi işçi sınıfının kent periferinde yoğunlaştığı mahalleler bir yandan pislik ve sefaletle diğer yandan da üst sınıflardan yalıtılmış olmalarıyla nitelenmektedir. İşçi sınıfının yaşam koşullarının ağırlığı işyeri ve yaşam mekânı ayrımını da ortadan

kaldırmakta; işçi sınıfı her iki toplumsal mekânda da aynı sefalet ve sömürüyü yaşamaktadır. Böylece işçi sınıfının her iki toplumsal mekânda ortaya çıkan deneyimleri birbiriyle ilişkilendirilebilir.

Toplumsal mekânları *homojen, parçalı ve hiyerarşik* olarak farklılıklara ayıran ve bu farklılıklar temelinde gündelik yaşamın sürekliliğini belirleyen sınıfsal dinamikler dışında kültürel dinamikler olduğu vurgulanmıştır. Sınıfsal ve kültürel dinamikler sadece toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal toplumsal varoluş biçimlerini belirlemekle kalmaz; toplumsal aktörleri birbirinden ayıran dinamik ilişkilerin anlaşılmasının önünü açarak diyalektik bir ilişki içinde bulunan toplumsal ve mekânsal pratikleri değerlendirme olanağı tanır²³. Tuncer'e (2015: 40-42) göre kadınların kentsel kamusal alanlardaki gündelik yaşamlarına odaklanarak mekân ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkilerin şekillendiği görülebilir. Böylece toplumsal mekânlarda cinsiyetlerin toplumsal inşasına bakmak kadınların ve erkeklerin mekânları farklı şekillerde nasıl deneyimleyip anlamlandırdıklarını görmemize yardımcı olur. Dolayısıyla kamusal alan ve özel alan olarak *parçalanmış* toplumsal mekânların temelde iç içe geçmesi başka bir ifadeyle, özel hayat ve kamusal deneyimi belirleyen gündelik-mekânsal pratiklerin birçok açıdan karşılıklı olarak şekillenmesi, özel hayatın kamusal deneyimi belirleyen yönlerinde "toplumsal ilişkilerin sürekliliğinin" etkisi altında olduğu görülmektedir.

Toplumsal mekânların *hiyerarşik* yapısı toplumsal aktörlerin gündelik yaşam pratiklerini ve deneyimlerini farklılaştırmaktadır. Örneğin Cantek vd.'nin (2014: 124) çalışmaları, kadınların mekânsal hareketliliklerini ve kadınların davranışlarını yapılandıran cinsiyetlendirilmiş toplumsal rollerini pekiştiren değişkenler mekânsal varoluş biçimlerine yansımaktadır. Daha açık bir ifadeyle çoğu kadın evin, mahremnin dışında kalan alanların kendilerine toplumsal olarak yasaklanmış olması, erkek nüfusun yoğun olduğu yerlere gitmeyi ve geç saatlerde sokaklara çıkmayı "zaten istemezler". Dolayısıyla kadınların mekânsal hareketlilikleri Bourdieu ve Wacquant'ın (2016: 132) ifadesiyle toplumsal düzenin yeniden üretimi mekanik bir üretim sürecin otomatik ürünü olmaktan ziyade eyleyicilerin stratejileri ve pratikleri aracılığıyla gerçekleşir. Böylece kamusal alan ve özel alan olarak ayrılan toplumsal mekânlardaki toplumsal ilişki

²³ Toplumsal mekânın özgül bir ifadesi olan kentsel mekânın toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamında farklılaşmasına odaklanan çalışmalar için ayrıca bkz. (Çakır, 2009; Erman, 2014; İnce-Güney, 2009; Kalfa vd., 2009; Öz, 2009; Şentürk, 2009; Üstün, 2009; Yılmaz, 2009).

dinamiklerinin sürekliliğinin kadınların yaşam tarzlarını, varoluş biçimlerini nasıl belirlediği ve nasıl etkilediği ortaya çıkmaktadır.

Lefebvre'e (2015b; 2015c) göre günümüzde gündelik yaşam ilişkilerinde süreklilik faktörlerinin değerlendirilmesindeki en önemli bağlam üretim ve yeniden üretim alanlarındaki deneyimlere ve pratiklere atfedilen önemi kavramaktan geçmektedir. White (2015), işçi mahallelerinin çoğunda mahalledeki kadınlara parça başı iş veren atölyelerde kadınların emekleri ile kimlikleri arasındaki bağlantıyı sürdürdüklerini vurgulamıştır. Aile ya da diğer toplumsal grupların aidiyetlerini tamamlayan ücretli ya da ücretsiz olan kadınların emeği hem toplumsal hem de cinsiyet kimliğine dair aidiyet ilişkilerini bir araya getirmektedir. Üretim ve yeniden üretim alanlarında kadınların emeği toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileri ile iç içe bir yapı içinde gerçekleşmektedir. Lefebvre'e (2016b: 242) göre gündelik yaşam ilişkilerinde alttan alta devam eden bu süreklilik sadece mekânsal gerçeklik içinde üremekle kalmaz aynı zamanda gündelik yaşamın şekillendiği temsil mekânlarında yani tasarlanan mekânın içinde de üremektedir.

Farklı toplumsal mekânlarda gündelik yaşamın sürekliliğini sağlayan üretim ve yeniden üretim alanlarındaki birbirine içkin toplumsal dinamiklere ele alan bir diğer teorik yaklaşım Bourdieu'nün (2006; 2016; 2017) *sermaye, alan ve habitus* kavramlarıdır. Toplumsal mekânda toplumsal aktörlerin yatkınlıkları sahip oldukları farklı iktidar ve sermaye türleri içinde gerçekleşmektedir. Farklı iktidar ve sermaye türleri alan yapısını oluşturan maddeleşmiş ya da somutlaşmış üretim ve yeniden üretim araçları üzerinde, alanın sıradan işleyişini tamamlayan kurallar ve düzenlilikler üzerinde bir iktidar sağlamaktadır (Bourdieu ve Wacquant, 2016: 86). Böylece toplumsal aktörlerin konumu ya da öznellikleri, alan yapısını oluşturan sermaye türleri ve yatkınlıkları tarafından belirlenmektedir. Toplumsal aktörlerin egemen konumlarına sahip olmaları özgül sermaye türlerinin mekâna ve zamana göre düzenlenmesi toplumsal ilişki ağlarıyla yakından ilişkilidir. White'ın (2015) ve Bora'nın (2016) çalışmalarında da görüldüğü üzere Türkiye'de pek çok kır kökenli ailenin kentsel mekâna yerleşmelerine rağmen oldukça katı bir şekilde otoriter ve ataerkil yapısını, kadınlara ve erkeklere özgü olarak tanımlanan ve farklılaştırılarak yalıtılmış iki emek alanının bölünüşünü sürdürmesini de bu bağlamda değerlendirebiliriz.

Yukarıda da belirtildiği gibi birbirlerinden farklı zamanlarda ve farklı alanlarda toplumsal ilişkilerin ürettiği ve toplumsal ilişkilerin üretildiği mekânlarda üretim ve

yeniden üretim faaliyetleri sadece nesnel ve maddi ilişkiler olarak deneyimlenmemektedir. Homojen, parçalı ve hiyerarşik bir içeriğe sahip olan mekânsal yapılarda toplumsal aktörlerin sahip oldukları sermaye türleri ve yatkinlikler gündelik yaşam pratikleri ve deneyimlerinin aynı toplumsal ilişkilerin ürettiği farklı mekânlarda sürekliliği belirleyen bir mekanizma oluşturmaktadır. Lefebvre'in de (2016b: 245) belirttiği gibi “mekânın toplumsal kontrolü, gündelik hayatın teklifsizliğini reddetmeyen bir biçimde mekânı kullananların üzerine çöker.”

3. TÜRKİYE’DE KIRSAL DÖNÜŞÜM EKSENİNDE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLİĞİ VE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLAR

...Ağa haber salmış, yeter gayrı sırtımdan geçindikleri, demiş. Otuz yıldır babalarının malları gibi sürüyorlar toprağımı, demiş, çıksınlar gayrı toprağımdan yeter gayrı ellerinden çektiğim, demiş... Bize iş kalmadı. Boğazına bir çuval taş bağla, at kendini suya. Başka iş kalmadı. (Kemal, 2017: 23).

Bir bütün olarak toplumsal yaşamı oluşturan farklı ve karmaşık öğelerin örgütlenme süreçlerinin alanı olan gündelik yaşam ile mekân arasındaki ilişkisellik toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal deneyimleri ve pratikleri arasındaki etkileşimleri kısacası “toplumsal ve mekânsal olanı” anlamanın yolunu oluşturur. Bu bağlamda mevsimlik tarım işçisi kadınların mekânda toplumsal olana dair işaretleri betimleyen gündelik-mekânsal pratiklerini inceleme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Egemen ekonomik, toplumsal ve kültürel eşitsizliklerin kendini yenilediği toplumsal mekânlar olan kentsel mekânda ve tarlada mevsimlik tarım işçisi kadınların yaşamları toplumsal varlıklarını ve emeklerini “görünmez” kılan olgular üzerinden değerlendirilebilir.

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle tarihsel süreçte mevsimlik tarım işçiliğinin tarımsal üretimde yaygın olarak kullanılan bir emek biçimine dönüşüm süreci ele alınmıştır. Öte yandan Türkiye tarımında egemen olan geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin kırsal dönüşüm sürecini dönemselsel olarak nasıl deneyimlediği ve topraktan kopan köylülerin mevsimlik tarım işçiliğine doğru nasıl bir süreçten geçtiği incelenmiştir. Bu dönemleme girişimiyle bir yandan Türkiye tarımında mevsimlik tarım işçiliği emek arzını yoğun olarak barındıran Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bu arzı ortaya çıkaran dinamikler ele alınmıştır. Diğer yandan da köylülerin kentleşmesi bağlamında mevsimlik tarım işçiliğinin kentsel mekânda da deneyimleme süreçleri ile mevsimlik tarım işçiliğinde kadınların emek ilişkileri ele alınmıştır.

3.1. Tarihsel ve Sosyo-Ekonomik Bir Olgu Olarak Mevsimlik Tarım İşçiliği

Tarım işçilerinin varlığı ne kısa sürede gerçekleşen ne de geçici bir nitelik taşıyan bir olgudur. Tarım işçiliğini ortaya çıkaran dinamikler toplumsal, ekonomik ve politik ilişkiler içinde gelişmektedir. Bu sürecin gelişim seyri bir yandan tarımsal üretimde üretkenlik yani topraktan elde edilen ürün veya toprak verimliliğinin artması diğer taraftan tarımsal işgücüyle ilgilidir. Her ne kadar tarımsal üretkenlikte insan kas gücü

dışında diğer enerji biçimlerinin kullanılmasıyla hızlı bir artış görülse de tarımsal üretim, insan emeğinin miktarına ve niteliğine bağlı bir iktisadi bir faaliyet olarak varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçiliği emeğini yoğun bir biçimde ortaya çıkaran dinamikleri kırsal alandaki toplumsal yapı ve tarımsal üretimdeki belirleyici ilişki biçimlerindeki dönüşüm sürecine işaret etmeksizin değerlendirmek güçtür.

Tarımsal üretim, yaklaşık 12.000 yıl önce toplumsal örgütlenme biçimlerinin temelini²⁴ oluşturmuştur. Tarihsel süreçte biner yıllık dönemler boyunca gerçekleşen değişimler sonuçları bakımından derin etkileri olsa da bu değişimler tedricen ortaya çıktıkları için genellikle “evrimsel” olarak adlandırılmaktadır. Fakat tarımsal üretimdeki emek arzının bir istihdam biçimi olarak yer alması 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşmenin başlaması ve yaygınlaşması “tarihi hızlandırıp” tarımı da dönüştürerek yeni bir tür dünya ekonomisi yaratmasıyla gerçekleşmiştir. Kapitalist üretim tarzının egemenliği sonucunda tarımsal üretim ve tarımda özellikle kendi “asgari geçimlik” yiyeceğini sağlayan çiftçileri ve köylüleri yıkıma uğratmış; tarımı ve tarımsal üretim ilişkilerini endüstriyel bir metaya dönüştürerek üretim ve yeniden üretimin doğal temellerine yıkıcı boyutlar kazandırmıştır (Amin, 2008; Bernstein, 2014). Bu süreç kırsal alanda sermaye birikim süreci üretim ilişkilerinin yapısal olarak dönüştüğünü göstermekte; tarım alanlarındaki mülkiyet ilişkilerini ve toplumsal sınıf kompozisyonundaki değişimlere referans vermektedir. Diğer taraftan tarımda meydana gelen bu yapısal değişimlerin en açık kanıtı ise “kırsal nüfusun, toplam nüfus içinde hızla azalarak tarım emekçilerinin sayısının artması”dır (Çınar, 2014a: 85; Lenin, 1996: 44-45).

Çınar’a (2014a: 87) göre kırsal alanda sermaye birikim sürecinin “toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye ve dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştürmek” gibi iki tane çok önemli sonucu vardır. Bu iki sonucu ortaya çıkaran sürecin hareket noktası ise üretim araçları mülkiyetinin el değiştirmesi ve üretim araçları mülkiyeti etrafında oluşan üretimin toplumsal ilişkilerinin çözülmesidir. Yani üretim araçlarının mülkiyetinden özgürleşenler, toprakla olan bağlarının yanında başka birinin serfi ya da kölesi oldukları için feodal ilişkilerden de koparılmıştır. Dolayısıyla tarımda toprak mülkiyetindeki dönüşüm sürecinin izini sürmek tarımsal üretim ilişkilerini ve tarımsal

²⁴ Tarımsal uygarlıkların farklı üretim tarzları içerisindeki gelişim seyri için ayrıca bkz. (Amin, 2008; Akşit, 1967; Bernstein, 2014; Childe, 2014; Pointing, 2000; Şenel, 2004).

emeğin kavranması için önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Bu dönüşüm seyri içinde bir yandan küçük köylülerin, ortakçıların, serflerin toprak mülkiyetinden kopma süreci vardır. Diğer taraftan da toprağı sermaye ile işlemeye başlayanların, sermaye sahipliğinin oluşumu bulunmaktadır. Bu süreçte toprak sahipleri işçilerini ücretli işçiye dönüştürerek ve gelir için üretmek yerine kâr için üretmeye başlayarak kapitalist üreticiye dönüşürler. Bu durumda toprak mülkiyetindeki dönüşümün “doğası gereği doğrudan geçim kaynağı olan toprak işinin kendisini dolaylaştıran, salt toplumsal ilişkilere bağımlı bir geçim kaynağına dönüştürüldüğü” süreç olduğunu söylemek mümkündür. Genel kapsamıyla özetlenmeye çalışılan bu dönüşüm sürecinden iki temel sonuca varılmış olur (Marx’tan akt. Çınar, 2014a: 96):

- (1) Tarımın sanayileşmesi ve böylece toprağın üretken gücünün gelişmesi,
- (2) Ücretli emek, yani sermayenin egemenliğinin kır üzerinde genelleşmesidir.

Tarımın sanayileşmesi ve toprağın üretken gücünün gelişmesi ile tarımsal üretim artmış ve metalaşmıştır. Kapitalizmin doğaya ve toprağa hükmetmesiyle ticaret ekonomisinde “değer” taşıyan kimi ürünlerin yetiştirilmesi sonucunda toprak sahibi olan köylü çiftçiler zorla ticarileştirilmiştir. Kırsal alanlarda yaşanan bu değişim ve dönüşüm ile daha fazla işgücüne ihtiyaç duyularak ücretli emek istihdamı üzerindeki talep giderek artmaya başlamıştır (Bernstein, 2014). Kapitalizmin tarımsal üretim ilişkilerini metalaştırarak dönüştürmesi ile feodal mekanizmaların toprağına bağılı olan ve üretim araçlarının mülkiyetinden ayrılarak “özgürleşen” köylülerin işçi olma süreci, Marx’ın ilkel birikim olarak adlandırdığı sermaye birikim süreciyle açıklanabilir. Köylülerin, üretim araçları mülkiyetinden “özgürleşmeleri” onların üretim araçlarına el konulması, topraklarından ve evlerinden kovulmaları ile gerçekleşmiştir. Zenginler tarafından toprakları gasp edilen, zor yoluyla topraklardan çıkarılan köylüler gündelikçi ve ücretli işçi durumuna düşürülerek üretim araçlarından yoksun bırakıldıkları koşullar altında hayatlarını kazanmak zorunda kalarak yeni bir yaşam biçimine geçmişlerdir. Bu geçiş aşaması köylülükten ücretli işçiliğe geçiş kapitalist üretim biçimine uyumun neden olduğu bir sürecin gelişimi ile gerçekleşmiştir (Çınar, 2014a: 87).

Köylülerin sınıfsal olarak farklılaşmaları oranında toprakla kurdukları ilişki, geçimlik ilişkiden kâr arayışına uzanan çizgide değişim göstermektedir (Şengül, 2017: 67). Bu bağlamda köylülükten ücretli işçiye geçiş sürecinde köylülük ile ücretli işçiliği

birbirlerinden ayrı sınıfsal bağlamlarda değerlendirmek gerekmektedir. Köylüleri toprak mülkiyetine göre sınıflandırmakla toprağını kiraya veren yoksul köylüyle kirayla toprak tutan ve toprak satın alan zengin köylüyü; toprağını terk eden yoksul köylüyle toprak “toplayan” zengin köylüyü; çiftliğini, pek az sayıda hayvanla işleten yoksul köylüyle bir sürü hayvana sahip olan, toprağını gübreleyen, yenilikler getiren vb. zengin köylüyü aynı şekilde değerlendirmemek gerekmektedir (Lenin, 1975: 87; Şeker, 1986: 64). Tarımda metalaşma sürecini, köylülerin mülksüzleşerek ücretli işçiliğe geçiş sürecini köylülerin kendi içlerindeki sınıfsal farklılık üzerinden de ele almak gerekmektedir.

Kapitalist toprak mülkiyeti, feodal üretim ilişkilerinden farklı olarak tarımsal sermayeye ve topraksız işçiye dayanan yeni bir tarımsal sınıf doğurmuştur. Tarımın meta haline dönüşen bir araç hâline gelmesi sonucunda işgüçleri ya da çalışma kapasitelerinden başka hiçbir şeyleri olmayanlar, asgari geçimleri için bu yeteneklerini satmak zorundadır. Topraksız ve mülksüzleşen emekçilerin sermayenin egemenliği altına girmesine ve “özgür” ücretli işçilik koşullarına neden olmuştur²⁵ (Bernstein, 2014). Fakat az gelişmiş tarım yapılarında tarımsal işgücü piyasası, çeşitli kurumsal çarpıklık ve bozukluklarla maluldür ve çoğu zaman “özgür işgücü”nden söz etmek biçimsel görüntülere rağmen imkânsızdır. Bu imkânsızlığın nedeni yarı-feodal bağımlılık ilişkilerinin sürekli tarım işçiliği (yanaşmalık) görüntüsünde yansıyabilmesi; işgücü piyasasının büyük toprak sahibine bağlı araçlar (elçi, dayıbaşı, çavuş vb.) tarafından denetlenmesi ve benzer pek çok kurumsal çarpıklığın varlığıdır. Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerinin temel belirleyicisi olan ücretli işçi/sermaye ikilisinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Bunun başlıca nedeni tipik köylü işletmesinin karma niteliği sonucunda demografik devresinin belirli aşamalarında emek fazlası içererek işgücü “ihraç” edilmesi, diğer aşamalarında ise emek kıtlığı durumuna düşerek yabancı işgücü kullanmasıdır. Keza yıllık üretim devresinin, hasat dönemi gibi belli anlarında köylü işletmesi, yerel olarak var olan veya bölge dışından gelen emek fazlasına ve tarım işçileri kitlesine başvurarak ücretli işgücü istihdam edebilir (Boratav, 2004: 39-41).

²⁵ Kapitalizmin kökleri, gelişimi ve özgür ücretli işçi oluşma sürecinin temeline dair tartışmalarda kullanılan anahtar kavram Marx’ın ilkel birikim olarak adlandırdığı sermaye birikim sürecidir. İlkel birikim kavramına göre kapitalist üretimin toplumsal koşulları, sömürü ve birikim kapitalizm öncesi toplumlardaki var olan imkânlarla sağlanmıştır. Bu nedenle ilkel birikim tipik olarak “piyasa dışı” ilişkiler ve dinamiklerle ya da “ekonomi dışı baskı”larla tanımlanmaktadır (Bernstein, 2014: 40-41). Ayrıca ilkel birikim, doğrudan kapitalizm öncesi feodal beylere bağlayan bağlarından ve üretim araçları mülkiyetinden ayrılarak “özgürleşmiş” bir şekilde işgücü piyasasına sürülmesinin gerçekleştiği aşamadır (Çınar, 2014a: 87).

Tarım işçileri, ILO tarafından yapılan bir tanımlamaya göre dünyanın gıda ve iplik ihtiyacını karşılamak için tarla, meyve bahçeleri, seralar, hayvan yetiştirme tesisleri vb. yerlerde çalışan kadın ve erkeklerden oluşur. Çalıştıkları yerler küçük ya da orta boy olanlardan endüstriyel üretim yapan büyük çiftlik veya plantasyonlara kadar çeşitli boyutlarda olabilir. Bu işçiler, ücretli işçi olarak çalışırlar çünkü çalışacakları kendilerine ait ya da kiraladıkları arazileri üretimde kullanacakları tarım araçları yoktur. Bu nedenle diğer çiftçilerden farklı bir grubu oluştururlar. Tarım işçileri sürekli tarım işçileri, geçici tarım işçileri, mevsimlik/günlük tarım işçileri, göçmen tarım işçileri, parça başı ücretle çalışan işçiler, aynı ücret karşılığında çalışan işçiler gibi farklı istihdam ilişkileri içinde bulunabilirler (ILO, 2003: 6). Tanımda da ifade edildiği gibi tarımdaki istihdam şekilleri süreleri ve koşulları bakımından birbirinden farklılaşmaktadır²⁶. Bu farklılaşma kırsal alanda tarımsal istihdam şekillerinden biri olan mevsimlik işgücü göçünün tarımda dönemlik olarak ortaya çıkan işgücü ihtiyacını, işgücünü yeniden dağıtarak karşılamasının sonucudur. Kısa süreler için çok sayıda işçiye ihtiyaç duyulması, tarımsal üretimin makineleşmesiyle birlikte oluşan yapısal bir özelliktir. Yani hasat gibi tarımsal üretimin bazı aşamalarında makine kullanımına geçilmemesi; bazı tarımsal ürünlerde yoğun el emeğine bağlı kalınması ve bu durumun ürünün kalitesiyle ilişkisi olması nedeniyle bu alanlar emek yoğun olarak devam etmiştir (Çınar, 2014a: 22-23; Atalar, 2015: 28).

Tarımda kısa süreli işlerin hâlâ var olabilmesi, makineleşmenin yetersizliği ya da ürün özelliğinin yanı sıra bir de bu işlerde çalışmak isteyen emeğin miktarıyla ilişkilidir. Dolayısıyla tarımda mevsimlik göçün tek nedeni işverenlerin bu yönde bir talep oluşturması değildir. Aynı zamanda geçici olarak göç etmeye ya da kısa süreli işlerde çalışmak zorunda kalan bir kesimin de bulunması gerekir. Mevsimlik tarım işçilerinin bu tür özellikler gösterebilmesi için sürekli yaşadıkları yerlerde iş alternatiflerinin oldukça sınırlı olması gerekir. Bu açıdan bakıldığında mevsimlik gezici veya geçici tarım işçilerinin tarım sektörünün nitelik gerektirmeyen işlerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. İş alternatiflerinin çok sınırlı oluşu, nitelik seviyesinin düşük olmasıyla birlikte düşünüldüğünde, ortaya işgücü piyasasında hareketlilikleri sınırlanmış işçilerin

²⁶ Tarım işçileri homojen bir grup oluşturmamaktadır. İşlerinin şartları, koşulları istihdam şekilleri kategoriler oluşturarak oldukça çeşitlilik gösterir: sürekli (tam zamanlı) tarım işçileri; geçici veya gündelik tarım işçileri; mevsimlik tarım işçileri; göçmen tarım işçileri, parça oranlı çalışanlar veya aynı olarak bir çeşit “aynı” ödeme yapılanlar olmak üzere ayrılırlar (FAO-ILO-IUF, 2005: 25).

bu tür mevsimlik işlere yöneldiklerine dair bir sonuç çıkmaktadır. Sonuçta böyle bir kesimin var olması da işverenlerin ucuz ve mevsimlik emek kullanabilecekleri ürünlere daha fazla yönelmesine neden olmaktadır (Atalar, 2015: 28-29).

Mevsimlik tarım işçisi olmaya hazır kesimlerin varlığı ve ulaşılabilir olması işverenlerin ucuz ve mevsimlik emek kullanabilecekleri ürünlere fazla yönelmesi, tarımsal üretim sürecinin ucuz işgücüne erişilebileceği varsayılarak düzenlenmesine neden olmuştur. Öte yandan küreselleşme ve ülkelerin yerel tarım politikalarının yapısal uyum sürecinin sonucu olarak tarımın ihracat merkezli bir özellik kazanmasından dolayı göçmen emeğine bağımlı hale geldiği de ifade edilmektedir. Buna göre çiftçiler, üzerlerindeki düşük fiyat baskısını emek maliyetlerini olabildiği kadar azaltarak işçilere aktarırlar (Çınar, 2014a: 23; Hoggart ve Mendoza, 1999). Şeker'in (1987: 12-13) Adams'dan aktardığı gibi mevsimlik tarım işçileri ve işveren arasındaki bu ilişki özellikle Latin Amerika'daki işçi-işveren²⁷ nitelikleri bakımından işverenin haklarından, işçinin ise çıkarlarından bahsedilecek durumlarda paternalist ilişkiler söz konusudur. Bu bakımdan mevsimlik tarım işçilerinin işçi-işveren arasındaki ilişkiyi ve işçilerin işveren karşısında konumunu paternalist ve total ilişkiler²⁸ olarak düşünme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçilerinin sorun alanlarından biri de bu total ilişkilerin varlığı oluşturmaktadır.

Mevsimlik tarım işçilerinin işverenle kurduğu ilişki sadece paternalist ve total ilişkiler ağı ile sınırlanmamaktadır. Mevsimlik tarım işçilerinin aynı zamanda bağımlı bir işgücü olarak işverene bağlı bir biçimde egemen üretim ilişkilerinin sarmalında yer alması yukarıda özetlenmeye çalışılan bağlamlarda “özgür ücretli işçi” kavramını bir kez daha sorgulatmaktadır. Özgür ücretli işçi, görünürde kendi isteğine göre emek gücünü satmaktadır fakat bağımlı işçi²⁹ olarak emek gücü üzerinde kontrol sahibi değildir. Yani

²⁷ Latin Amerika'da kırsal işgücünün sağlanması ve denetimi, yerli çiftçilerin topraklarına el konularak onların geçim imkânının ortadan kaldırılmasıyla mümkün olmuştur. *Hacienda* sistemi özellikle Bolivya'da 1950'li yılların öncesinde büyük arazilerin topraksız köylülere üçte ikisinin kiralanması ve kiralarının da kalan üçte bir araziyi işlemek için gerekli olan emek biçiminde ödenmesi sistemidir. Hacienda sisteminin değişik biçimlerde ve zamanlarda genişlemesiyle yaygın ücretli işgücü kullanımı, marjinal (geçimlikten az) çiftçilikten yararlanma, borç esareti gibi etkenler nedeniyle küçük çiftçiler ve topraksız işçiler tarım işçiliği yapmak durumunda kalmıştır (Bernstein, 2014; Çınar, 2014a; Şeker, 1987).

²⁸ Özellikle gezici tarım işçilerinin konumu paternalist ve total ilişkileri düşündürmektedir. Bu ilişkiler ağında işveren belirli haklara sahip olup işçilere karşı geleneksel borçları bulunmamaktadır. İşçiler ise bir işverenin yanında çalışmayı bir çıkar ilişkisi olarak kabul etmektedir (Şeker, 1987: 13).

²⁹ ILO raporuna göre bağımlı çalışma ilişkileri yaygın olarak, Güney Asya'da özellikle de Hindistan'ın en yoksul bölgelerindeki çiftçiler, Batı Nepal'deki yerli azınlıklar ve Pakistan'da Müslüman olmayan nüfus arasında görülmektedir. Bu yerlerde bağımlı çalışma ilişkileri özellikle tarımda, ev içi hizmetlerde, tuğla imalatında, halı dokumacılığında, inşaat işlerinde ve taş ocaklarında yaygındır (ILO, 2005: 31-33).

işçinin emek gücü onun rızası dışında alınır, satılır ve kontrol edilir. Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir toplumda mevsimlik bir tarım işçisinin çalışmayı seçmek ya da seçmemek gibi bir özgürlüğe sahip olduğunu söylemek zordur. Üstelik işgücü piyasasında emek güçlerini satan diğer işçilik biçimlerine nazaran daha az alternatiflerinin olması onların yaratılan sınırlandırmalar içinde seçecek başka yollarının olmadığına göstergesidir (ILO, 2005; Çınar, 2014a).

Mevsimlik tarım işçisi olarak emeklerini arz edenler açısından bakıldığında ise sınırlandırmalar, zorlamalar ve zorunluluk hâlleri içinde bu işçi kesiminin dezavantajlı olarak nitelenen bazı gruplardan oluştuğunu iddia etmek için yeterli kanıt vardır. Bu grupları genel olarak oluşturan topraksız ve yoksul olan kesimler mevsimlik tarım işçisi olarak iç göçlere dayanarak yer değiştirmek zorunda kalmaktadır. ILO (2003: 49-50) araştırmasına göre ülkelerde bulunan etnik ve ırksal azınlıklar ile herhangi bir ülkeye ya da bölgeye yeni gelen göçmenlerin mevsimlik tarım işçi nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle bölgesel gelişmişlik düzeyindeki farklılıkların belirgin olduğu ülkelerde ekonomik olarak geri kalmış, iş imkânlarının sınırlı olduğu bölgelerden endüstriyel tarımın geliştiği bölgelere doğru yer değiştirme hareketliliği meydana gelmektedir. Örneğin, Hindistan'ın yoksul eyaletlerinden olan Bihar eyaletinden endüstriyel tarımın geliştiği Punjab eyaletine; Latin Amerika'da yerli kabilelerin yaşadığı dağlık bölgelerden endüstriyel tarımın giderek geliştiği yeni bölgelere doğru bir hareketlilik olduğu görülmektedir (ILO, 2005: 30).

Mevsimlik tarım işçiliği hareketliliği sadece ülkelerdeki bölgeler arası farklılıktan dolayı ortaya çıkan iç göçlerle karşılanmamaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için mevsimlik tarım işçisi istihdamının uluslararası bir boyutta da hareketliliğe sahip bir yapıya sahip olduğu görülmektedir³⁰. Örneğin, Birleşik Devletler'de tarımda geçici olarak istihdam edilen ve yasadışı olarak bazı çiftliklerde çalışanlarının çoğunun genç, Meksikalı ve Hispanik kökenliler olduğu görülürken; İspanya'da Afrikalı göçmen işçiler kayıt dışı olarak mevsimlik tarım işçiliği yapmaktadır. Norveç'te ise tarımda mevsimlik işçi olarak Doğu Avrupalı göçmenlerin çalıştığı görülmektedir. Kanada'da ise tarımsal üretimdeki faaliyetlere yönelik emek talebini Meksika, Jamaika ve Karayip ülkelerinden

³⁰ Ülkelerin uluslararası ölçekte mevsimlik tarım işçi istihdamını misafir, yabancı ve göçmen işçiler üzerinden karşılamaları maksadıyla geliştirdikleri programlar ve sözleşmeler için ayrıca bkz. [Birleşik Devletler'in Bracero Programı (1942-1964); Fransa'nın OMI Sözleşmesi; Kanada'nın Seaman Agricultural Workers Programme (SAWP)].

gelen misafir işçiler ve göçmenler çalıştırarak karşılamaktadır. Öte yandan kimi ülkelerde her ne kadar tarımsal üretimde iş gücü iç göçlere bağlı olarak sağlansa da Meksika’da tarımsal işgücü emek talebinin mevsimlik tarım işçiliğinin yerel emek gücü kaynağı dışında bir diğer önemli kaynağını Guatemala arasında yapılan anlaşmalar sonucunda yoksul ve aileleriyle göç etme eğiliminde bulunan işçiler olmaktadır. Türkiye’de ise mevsimlik tarımsal üretimde emek gücü arzında ağırlıklı olarak Çingenerler ve Kürtler³¹ yer almaktadır. Türkiye’de belirli bir yerel mekânda düşük ücreti ve statüsü olan bu işleri yapacak birileri bulunmayınca göçmen işgücüne daha fazla ihtiyaç duyulması bir norm olmasa da 2000’li yıllardan sonra yabancı göçmenler tarım üretim faaliyetlerinde mevsimlik tarım işçisi olarak istihdam edilmiştir³² (Çınar ve Lordoğlu, 2010; Çınar, 2014a; Hoggart ve Mendoza, 1999; Martin, 2002).

Yoksulluk ve mülksüzlüğün ötesinde mevsimlik tarım işçiliğini yapmaya hazır olarak bekleyenlerin etnik kökene, ırka, cinsiyete, kabileye ve kasta yani aidiyete dayalı ayrımcılık eklenmektedir. Mevsimlik tarım işçiliği farklı aidiyetlerin, kimliklerin, yaşam biçimlerinin karşılaşması ve karşılaşmanın bir sonucu olarak farklılıkların ve eşitsizliklerin yeniden üretilmesine dair özgün bir zemin sunmaktadır. Güvencesiz, zor ve kötü işlerin mevsimlik tarım işçiliğinde bu farklılıklara göre yapılanması süreci özellikle Hindistan’da kast sisteminde, Latin Amerika’daki yerliler ve Birleşik Devletler’de Latin Amerika kökenlilerin deneyimlerinde açığa çıkmaktadır (Çınar, 2014a: 28-29).

Yukarıda özetlenmeye çalışılan çerçevede tarımsal üretimde kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetini ilan etmesiyle mevsimlik tarım işçilerinin gündelik yaşamlarında toplumsal ve ekonomik olarak pek çok sorunu ayrımcı ve eşitsiz bir zeminde deneyimledikleri görülmektedir. Ülkelerin mevsimlik tarım işçiliğini ortaya çıkaran toplumsal dinamikleri ve deneyimleri her ne kadar farklılık gösterse de mevsimlik tarım işçilerinin ekonomik ve toplumsal koşullara dair gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri benzerlik göstermektedir. Tarımda kapitalist nitelikli istihdam koşulları ve

³¹ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Küçükırca, 2015; Önen, 2012; Uzun, 2015).

³² Türkiye’de mevsimlik tarımsal üretimde yer alan yabancı göçmenlere çeşitli tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetlerinde karşılaşmak mümkündür. Örneğin, fındık hasadında Gürcü ve Suriyeli, çay toplamada Gürcüler, kayısı hasadında Suriyeli, ot biçme ve hayvan bakımında Azeri, İranlı ve Orta Asya’dan gelenler, pamuk, narenciye ve sebze üretiminde Irak ve Suriyeliler, çobanlık için Afganlar ve Suriyeliler en sık karşılaşılan yabancı işçilerdir (Dedeoğlu, 2018; Kalkınma Atölyesi, 2016: 32-33; Toksöz, 2016: 30-34).

emek arzı göz önüne alındığında mevsimlik tarım işçiliğinin ucuz, kayıtsız, kontrol edilebilir ve esnek bir emek biçimi olması nedeniyle işverenler tarafından tercih edilen bir iş gücü olduğu görülmektedir. Öte yandan tarihsel olarak tarımdaki dönüşüm sürecinin kırdan kente kopuş sürecini tetiklerken, kırdan eşitsiz olarak yaşanan bu dönüşümün kendine özgü dinamikleri nedeniyle az topraklı ve topraksız yoksul köylülerin önünde emek güçlerini mevsimlik tarım işçisi olarak satmaktan başka bir alternatif bırakmamaktadır.

3.2. Türkiye’de Kırsal Alanda Toplumsal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçiliği

Şu motorlar gelince, Ağa hepiciğimizi kovdu. Herkes çekildi çekildi gitti. Veli Ağa geçti Ağamın karşısına, Ağa, dedi, Allahtan kork, kırk beş yıldan beri ben bu kapıdayım, Ağa, dedi, Allahtan utan, sakalı bu kapıda ağarttım, belim bu kapıda büküldü. Bu yaştan sonra ben nereye gideyim, ne iş tutayım? (Kemal, 2017: 19).

Türkiye’de kırsal dönüşüm süreciyle kırsal toplumsal alanda egemen olan geleneksel üretim ve emek ilişkilerinde bir yandan bir çözülme diğer yandan da yeniden yapılanma süreci yaşanmıştır. Bu süreç, mevsimlik tarım işçiliğini ortaya çıkaran koşulları değerlendirebilmek için önemli ve gerekli bir zemin oluşturmaktadır. Kırsal dönüşüm sürecinin bariz sonuçları kır toplumsal yapısında farklılaşma, geçimlik tarıma dayalı geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesi ile gerçekleşmiştir. Öte yandan tarımın toplumsal yapısı üzerinde kapitalist ilişkilerinin egemen olması tarımsal teknolojide farklılaşmaya, toprak mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüme, tarımsal işletmelerdeki işgücü talebine olan arzın niteliklerinin dönüşmesine neden olmuştur.

Çalışmanın bu altbölümünde Türkiye’de tarihsel olarak kırsal dönüşümü ortaya çıkaran toplumsal ve ekonomik dinamiklerin 1950’lerde başlayan radikal ve önü alınamaz ilerleyişi üzerinden mevsimlik tarım işçiliği emek arzının hangi koşullarda arttığı ve nasıl deneyimlendiği irdelenmeye çalışılmıştır. Buradan hareketle kırsal alandaki toplumsal dönüşüm süreci üzerinde belirleyici olan dönüm noktaları üzerinden bu dönüşümün sonuçlarının kırdan kentsel mekâna yer değiştirme süreci üzerine nasıl ve ne şekilde etkide bulunduğu analiz edilmeye çalışılmıştır. Bunun için de Türkiye’de kırsal toplumsal alanda tarihsel olarak dönüşüm sürecinin dinamiklerini doğuran bu dönüm noktaları “1948-1965 Dönemi, 1965-1980 Dönemi, 1980 ve Sonrası” olarak belirlenmiş

zamansal aralıklar üzerinden bir “dönemleme girişimi” yapılarak incelenmeye çalışılmıştır.

3.2.1. Kırsal Alanda Toplumsal Dönüşümün Ayak Sesleri: 1948-1965 Dönemi

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye'nin tarımsal yapısındaki değişimin dönüm noktalarını, tarımsal yapıdaki belirli iktisadi politika değişiklikleri ya da iktisadi krizler belirlemektedir. Bu dönüm noktaları kırsal alan içinde belirleyici olan üretim ilişkilerinin çözülmesine neden olmaktadır. Türkiye'de tarım işçiliği her ne kadar kırsal alandaki üretim ilişkilerinde kapitalist ilişkilerin egemen olmasıyla ortaya çıkmasa da³³ tarımda ücretli işçiliği yeniden şekillendiren süreçleri kapitalist üretim ilişkilerinin egemen tarımsal üretim ve emek ilişkileri üzerindeki etkisinden bağımsız ele almamak gerekmektedir. Bu etkiyi inceleyebilmek için Türkiye tarımında kırsal dönüşüm süreci öncesinde egemen olan toprak mülkiyeti, üretim ve emek ilişkilerini ele almakta fayda vardır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye tarımında Osmanlı Devleti döneminden devralınan “miras”ın etkileri sürmüştür. Osmanlı'nın giderayak bıraktığı bu mirasın başlıca özellikleri adaletsiz toprak dağılımı ve pazar ekonomisinin gelişkinliği açısından birbirinden oldukça farklı bölgelerin varlığı, toprak sahiplerinin belirgin siyasi ağırlığıdır³⁴ (Köymen, 2008: 103). Bu miras bölgelerin tarımsal gelişmişlik düzeyleri açısından farklılaşmasına³⁵ ivme kazandıran en önemli etkenlerden biri olmuştur. Anadolu'da kırsal alanlarda kapitalist üretim on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz'in kıyı bölgelerinde Avrupa pazarlarına yönelik bazı

³³ İlk mevsimlik tarım işçileri Çukurova'da çalıştırılmak üzere Kavalalı İbrahim Paşa tarafından Sudan'dan getirilmiştir. Çukurova'nın endüstriyel hammadde üretimi nedeniyle mevsimlik tarım işçisi ihtiyacını sürekli canlı tutan bir bölge olması nedeniyle 1890'larda Adana'da kapitalist tarımsal üretimin başlamasıyla birlikte mevsimlik tarım işçilerine olan talep devam etmiştir (Hüsrev'den akt. Çınar, 2014a: 30).

³⁴ Osmanlı döneminden devralınan “miras”ın toprak dağılımına dair ipuçları 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımlarında görülebilir. Anadolu için derlenen ve 1 milyon aileyi kapsayan bu verilere göre, toplam ailelerin % 1'i toplam toprakların % 39'una; ailelerin % 87'si ise toplam toprağın % 35'ine sahiptir (DPT, 1973: 24). Osmanlı döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan adaletsiz toprak dağılımı ve bölgeler arasında ekonomik gelişmişlik düzeyindeki eşitsizlikler bizlere “mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların en çok Güneydoğu neden kökenliler olduğu?” sorusuna verilebilecek cevabın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Akçay ve Akşit, 1999a; DSO, 1999; Şeker, 1987; TÜİK, 2001).

³⁵ Osmanlı Dönemi'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan tarımdaki bölgeler arası farklılık mirası özellikle kapitalist üretim ilişkilerinin, başlıca kıyı bölgelerinde ticari ürün üretiminde, gerek sermaye ve diğer girdiler gerekse de pazar açısından Avrupa'ya bağımlı bir biçimde gelişmeye başlamıştır. Özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz'in kıyı bölgelerinde Avrupa pazarlarına yönelik üretim yaygınlaşırken, ileri tarım teknikleri kullanılmaya başlanmış; buna karşılık İç Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi bu gelişmelerden çok daha az etkilenmiştir (Köymen, 1999: 2).

endüstriyel ürünlerin üretilmesiyle başlamıştır (Köymen, 1999a: 1-2). Kıray ve Hinderink'ten referansla Köymen (2008: 105), Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Çukurova'da Ermenilere ve sultana ait toprakların büyük birkaç yüz bin dönüm toprağın sahipsiz kaldığını, bu topraklardaki büyük Ermeni mülklerinin önemli bir bölümüne, eski aşiret reisleri ile bölgeyi temsil eden milletvekillerinin ve yörenin etkili kişilerinin sahip çıktığını vurgulamıştır. 1920'lerde ise özellikle Akdeniz, Ege, Güneydoğu Anadolu bölgelerinde nüfus değişimi sonucunda büyük toprak sahipliğinin daha da güçlendiği görülmektedir. Akdeniz ve Ege'de büyük toprak sahipliğinin yer yer büyük işletmecilikle örtüştüğünü, diğer bölgelerde büyük toprak sahiplerinin genellikle köy dışında yaşadığını, mülklerini ortakçılık ya da kiracılıkla işlettiklerini, kendilerinin ise ticaret ve tefecilikle uğraştıklarını belirtmiştir. Böylece tarımsal üretim ilişkilerinin metalaşan ilişkilere dönüşümünün kırsal toplumsal alanda oluşturduğu radikal dönüşümleri doğuran etkenlerin çeşitli mülkiyet biçimlerinde ve bölgesel farklılıklara bağlı olarak deneyimlediğini söylemek mümkündür.

Mevsimlik tarım işçiliğinin oluşumu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden bu yana çeşitli dalgalar halinde devam eden bir süreç olarak ele alınsa da tarımsal üretimde metalaşma ve makineleşme sonucunda yaşanan sınıfsal dönüşüm kuşkusuz tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle doğrudan ilişkilidir. Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımda geleneksel üretim ve emek ilişkileriyle toprağa bağlı olan emeğin varlığı nedeniyle özellikle Çukurova'da ücretli işçi emeğine olan talep bir kriz yaratmıştır. Tarımdaki bu emek kıtlığına yönelik yaşanan kriz “amele buhranı” olarak tanımlanmaktadır (Toprak, 1997: 7):

Cumhuriyet'in ilk yıllarında “amele buhranı” çiftçinin temel sorunlarından biridir. Savaşlar nedeniyle yitirilen beşeri sermaye tarım kesimini de olumsuz etkilemiştir. Ancak “mülksüzlüğün” çok düşük derecede yaşanması işgücü açığına neden olan bir başka etmendi. Türkiye'de yaşamını, ekonomik varlığını, tarım alanında işgücünü satarak sürdüren, geçimini yalnız bu uğraşını satarak sağlayan tümüyle mülksüz tarım işçiliği (ziraat işçileri) sınırlıydı. Tarım işçisi olarak çalışanlarının çoğunluğunu ufak da olsa mülk ve arazi sahibi olanlar oluşturuyordu. Tarımda olduğu gibi kurulmakta olan sanayi alanında da işçi olarak çalışanların da önemli bir kısmı mülk ve arazi sahibiydi. Gerek tarımda gerek sanayide “proleter” kimlikli işçi bulmakta güçlük çekiliyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye tarımının ücretli işçi bulmada yaşanan “amele buhranı”nın en büyük nedeni tarımda küçük meta üretimine dayalı olan ücretsiz aile içi emek ve büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde toprağa bağlı geleneksel

üretim ve emek ilişkilerinin yaygın olmasıdır. Türkiye tarımındaki gelişme çizgisinde tarımda kapitalist ilişkilerin yayılmasıyla kırsal toplumsal sınıfların üretim ve yeniden üretim faaliyetleri içindeki yapısal özellikleri dönüşmeye başlamıştır. Türkiye’de bu konuya ilişkin yapılan çalışmalarda Cumhuriyet’in ilanından bu yana farklı dönemlerde farklı sorunsallar üzerinde kırsal toplumsal yapı ele alınmıştır. Yine Türkiye ile sınırlı olmaksızın diğer bir tarihsel olgu ise küçük köylülüğün yapısal dönüşümünün ana doğrultusunun iç farklılaşma, çözülme ve tasfiye yönünde ilerlediğidir. Bu doğrultu bilindiği gibi tarihsel kapitalizmin gelişme doğrultusudur: Tarihsel kapitalizm, pre-kapitalist ya da daha genel manada “meta-dışı” alanlarla her karşılaşmasında onu çözen ve yeniden şekillendirerek bir yönüyle tasfiye eden bir yönüyle de kendisine eklemleyen gelişme dinamiklerine sahiptir (Özuğurlu, 2011: 10).

Türkiye’de kırsal dönüşümün en büyük ayak seslerinin asıl olarak İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda kırsal alanlarda hem bir çözülme hem de yeniden yapılanmanın iç içe gerçekleştiği bir dönemde duyulduğunu söylemek mümkündür. Bu süreç tarımda makineleşme, toprak mülkiyetindeki yoğunlaşma, tarımsal üretim yapılmayan alanların hızla tarıma açılması, toprak reformu tartışmalarının yapılması, tarımsal politikadaki radikal dönüşümler gibi kapitalist sistemin kurulmasına dair güçlü işaretler ile başlamıştır. Kırsal dönüşüm süreci en büyük hızını özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD’nin Marshall Planı çerçevesinde yürütülen ve savaş sonrasında üçüncü dünya ülkelerinin “modernleşme”sine katkıda bulunacak tarımsal yardım politikaları ile tarımsal üretimin arttırılmasıyla almıştır. Tarımsal üretimde makinelerin kullanılmaya başlanması ile büyük miktarda mal üretilmesine ve bu malların üretilmesi için daha fazla arazinin tarıma açılması ile mümkün olmuştur (Çınar, 2014a; Köymen, 1999a). Bu dönemde tarımdaki gelişme ve makineleşme sonucunda ekim alanları hızla artmış, tarımsal işletmelerin kırsal kesimdeki toplam işgücüne olan arzının nitelikleri değişmiş ve diğer bir deyişle tarımsal üretimde pazar için geçimlik olarak üretilen ürünler artık metalaşmıştır. Tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerindeki bu metalaşma eğilimi toprak üzerindeki egemen toplumsal yapının boyutlarını da dönüştürmüştür.

Tarımsal dönüşüm süreçlerinin yaygınlaşmasından önce tarımın doğa koşullarına bağımlılığı, belirli aylarda işlerin yoğunlaşması ve azalması gibi özellikleri sayesinde işçiler hem kendi topraklarında hem de göçmen işçi olarak çalışabilmektedir. Kırsal

kalarak geçimini sürdürmenin bir yolu olarak mevsimlik işçilik³⁶, bugünküne çok benzer biçimde köylü ailelerin farklı tarımsal alanlar arasında göçmen işgücü olarak hareketi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Genellikle çevredeki toprakların az olduğu dağ köylerinde ya da nüfus-toprak dengesizliği nedeniyle yerleşik nüfusun en azından bir kısmında dışarıya göç eğiliminin doğduğu daha uzak bölgelerden tarımsal emek piyasasının oluşmaya başladığı Batı Anadolu, Çukurova gibi bölgelere doğru bir işgücü hareketliliğinden söz edilebilir. Kır ve kentlerde sürdürülen mevsimlik işçiliğin yanında kırsal geçim faaliyetlerinin devam ettirilmesi neredeyse bugüne kadar devam eden kır ve kentlerde farklı geçim faaliyetlerinin birlikte sürdürülerek geliştirilen ayakta kalma stratejilerinin daha o günlerden temelini atıldığını göstermektedir (Yıldırım, 2015: 98-99).

Feodal ve yarı-feodal üretim ilişkilerinin yaygın olduğu Türkiye tarımında makineleşme ve metalaşma süreçleriyle tarımda eski üretim ve istihdam biçimleri yerini yeni biçimlere bırakmıştır. Bu süreç, tarımda egemen olan üretim ilişkilerinde dönüşümün yaygın bir mülksüzleşme ve işçileşmeye yol açmakla kalmayıp toprak mülkiyetinin niteliğini pekiştiren geniş bir üretici kesiminin meta ekonomisine katılmasına neden olmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinden öncesinde var olan üretim ve istihdam biçimleriyle kapitalizm yaygınlaşmasıyla yeni üretim biçimleri birlikte görülebilmektedir. Kırsal dönüşüm sürecinde köylülüğün tasfiyesi ve mülksüzleşme süreci ile işçileşme süreçleri ağırlıklı olarak küçük köylülüğün kapitalizmle eklenme süreçleri ve feodal çiftliklerin makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalist çiftliklere dönüşmesi gibi iki temel dönüşüm yolu ekseninde ele almak gerekmektedir (Yıldırım, 2017: 861, 870-871). 1940'ların sonundan itibaren ise etkili olmaya başlayan iktisadi ve siyasi dinamiklerle geleneksel üretim yapan köylülüğün daha geniş kesimleri adım adım meta ilişkileri içine çekilirken, kırsal alanlarda mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri daha belirgin bir hale gelmiştir. Ortakçılık ve kiracılık gibi başkalarının toprağında çalışma

³⁶ Türkiye'de 1940'lı yılların ikinci yarısı üzerinde yapılan bir çalışmada 19 milyon nüfusun % 80'ninden fazlasının köylü olduğu, ayrıca kasabalarda hatta birçok vilayet merkezinde oturan halkın önemli bir kısmının tarımla uğraştığı, tarımda kaba bir tahminle 3 milyon çiftçi olduğu, tarımda kadın erkek 6 milyona yakın insanın çalıştığı, en ılımlı bir tahminle bunların % 10'unun yani 600 bin kişinin geçici ya da sürekli olarak büyük oranda kendi tarımsal işletmelerinde ve kendi küçük mülklerinde çalışmalarının ardından başkasının işinde çalışan, emeği karşılığında gerek aynı (mal halinde), gerek nakdi (para hâlinde) ücret alan tarım işçileri oldukları kaydedilmiştir (Toprak, 1997: 7).

pratikleri ise tarımda metalaşma sürecinde traktör kullanımının yaygınlaşmasıyla hızlı bir çözülme evresine girmiştir (Yıldırım, 2015: 155).

1956 yılına kadar tarımda makineleşmenin hızla arttığı görülmekte, buna bağlı olarak tarımda temel nitelikteki girdilerin kullanımının da arttığı gözlemlenmektedir. Ancak 1948-1956 yılları arasında tarım sektöründeki asıl gelişmenin makineleşme dolayısıyla olduğu, ekim alanlarının hızla arttığı tarımsal üretimin de buna paralel arttığı görülmüştür (Şeker, 1986: 43). Tarımda makineleşmenin artması geçimlik bir tarımsal üretim ünitesinden, pazar için küçük üretime geçebilmeye olanak sağlamıştır. Böyle bir üretim ise köy içinde mülkiyet farklılaşması ve işbölümü farklılaşmasına da olanak sağlayan bir dönüşümün başlaması demektir (Tekeli, 1978: 325). Tarımsal mekanizasyon ve ekonomik gelişme hamleleriyle başlayan bu dönüşüm kırsal bölgelerde küçük meta üretimini güçlendirmektedir. Fakat küçük köylülerin üretim ve gelir düzeylerinin düşüklüğü nedeniyle üretimi arttırmak için ayrabilecekleri kaynakları sınırlıdır. Diğer yandan büyük ve orta işletmeler üretim tekniklerini küçük işletmelere oranla daha yaygın daha hızlı biçimde değiştirebilmektedir. Küçük meta üretimi yapan köylülerin önemli bir bölümünün ise var olan koşullar içinde geleneksel üretim biçimlerini terk etmeleri genellikle olanaksızdır. Gerek kurumsal yapı -toprak dağılımı, toprak, sermaye, işgücü piyasalarının örgütlenme biçimi ve özellikleri- ve bu yapıda gözlenen değişimler gerekse de iktisadi koşullar bu sonucun temel belirleyicileridir (Şeker, 1986: 50-51).

Tarımda kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinin yarattığı dönüşümün etkisiyle kırsal alanda doğa, teknoloji ve insan gücü faktörlerinin kullanım oranları ve yöntemlerini değiştiren, yerleşik yapıları sarsan toplumsal bir değişim söz konusudur. Dönüşüm sürecinin başlangıcında yani 1930'lu yıllardan başlayarak 1940'lı yılların ortasına kadar süren süreçte Toprak Reformu tartışmalarında³⁷ hükümet büyük toprak

³⁷ 1930'larda başlayan Toprak Reformu tartışmalarında hedeflenen amaç, a) Arazisi olmayan veya yetiştirmeyen çiftçilerle ilgili kanun gereğince topraklandırılmaları kabul edilenleri, aileleri ile birlikte geçimini sağlayacak ve işgüçlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak; b) Kendilerine arazi verilenlerle yeterli arazisi bulunup istihlal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara, kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek; c) Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktır. Bu kaynaklardan sağlanacak toprakların dağıtımından yararlanacak olanlar kanuna göre öncelikle ve sırasıyla; a) Kendisinin veya ailesinin hiç arazisi olmayıp, başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar, b) Kendisinin veya ailesinin arazisi yetmeyen çiftçiler, c) Çeşitli tarımsal eğitim kurumlarını bitirenlerden arazisi olmayanlar veya yetmeyenler, d) Tarım işçiliğiyle geçinenler vb.'dir (Sencer, 1999: 22-23). Ancak dönemin meclisinde milletvekili olan büyük toprak sahiplerinin muhalefetiyle 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile büyük toprak ve özel arazi mülkiyetine "dokunmayan" bir şekil almıştır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Köymen, 1999; Köymen, 2008; Sencer, 1993; Tütengil, 1977).

sahiplerine dokunmadan topraksız köylüye hazine arazilerinden toprak verilmesini amaçlamıştır. Fakat bu süreçte tarımsal araziler topraksız köylüler yerine belli kişilerin elinde toplanmıştır (Köymen, 1999a). Tarımda dönüşümü simgeleyen piyasalaşma ve makineleşme sürecinin 1950’li yıllara değin hızla arttığı görülmekte ve buna bağlı olarak teknik girdilerin kullanımının da hızla arttığı gözlenmektedir (Köymen, 1999a; Şeker, 1986, Tekeli ve İlkin, 1999). Böylelikle kırsal alanlarda kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması sonucunda kırsal dönüşüm olarak adlandırılan sürecin temelini 1948-1965 yılları arasında gerçekleşen kır toplumsal formasyonunda bir dizi dönüşüm ve değişim dinamikleri oluşturmaktadır. 1948’den sonra Türkiye’nin tarımsal yapısının dönüşümünü hızlandıran iki önemli etken doğmuştur. Bir yandan tarımda insan ve hayvan gücünden makine gücüne başka bir deyişle organik enerjiden organik olmayan enerjiye geçilmiştir. Öte yandan ülke pazarı hızla bütünleşmiş ve yerel pazar için üretimden ülke pazarı için üretime geçilmiştir. Ayrıca karayollarındaki gelişmeye paralel olarak ülke pazarının bütünleşmesi, her köyün tüm ülke pazarına ulaşmasına olanak sağlayan dağıtım ve haberleşme kanallarının kurulmasına bağlıdır. Böylece büyük bir pazara ulaşabilme hayalinde olan büyük işletmeler, pazar içinde üretime geçerek ya da belirli ürünlerin üretiminde ihtisaslaşarak denetledikleri artı ürünü kolayca değerlendirebileceklerdir (Tekeli, 1978: 326).

Kanbolat’a (akt. Çınar, 2014a: 50) göre bu dönemde değişimi asıl yaratan faktörün pazar için tarımsal üretimi sağlayacak arazilerin az sayıda çiftçiler elinde yoğunlaşmasıdır. Bunun sonucunda toprak sahibi olan her köylünün işlediği arazi miktarı artmamış bazı işletmeler hızla büyümüşür³⁸. Yani bazı işletmeler elinde birikmeye başlayan ve tarıma açılan arazilerin aslında ilk kez işlenen arazilerin artmasıyla gerçekleşmemiş, buna küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin büyük işletmeler³⁹ yararına eritilmesi ve büyük toprak sahiplerinin giderek daha geniş alanları kiralamasıyla

³⁸ Bunun en iyi kanıtı 1952 yılında yapılan SBF’nin yaptığı anketin verileridir. Söz konusu araştırmanın verilerine göre ortalama işletme büyüklüğü 1948 yılında 847 dönüm iken, 1952 yılında 1113 dönüme çıkarak % 31 oranında temerküz gerçekleşmiştir. Bu oran, büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu’da % 35 iken küçük işletmelerin yoğunlaştığı Orta Anadolu’da % 43 gibi bir seviyeye ulaşmıştır (akt. Çınar, 2014: 50).

³⁹ Bu çalışmada da yer yer kullanılan “küçük-orta-büyük” tarımsal işletme kavramları üzerinde durmak gerekmektedir. Küçük işletme ya da küçük toprak sahibi köylüden genellikle kendine yeterli üretim yapabilenler; orta ve büyük işletmeden de asgari geçimlik gelirin üstünde gelir elde eden ve giderek artan oranlarda ürün pazarlayabilen işletmeler kastedilir. “Kendi tüketim gereksinimlerini karşılayabilen” ya da “kendine yeterli işletme” grubuna giren köylüleri belirleyebilmek için, işlenen toprak büyüklüğünü, ilgili zaman diliminde kullanılan teknolojiyle, üretilen ürünün cinsiyle, toprağın verimiyle, tarım ürünleri fiyatıyla, köylünün borçluluk durumuyla vb. öğelerle ilişkilendirmek gereklidir (Köymen, 2008: 110).

mümkün olmuştur. Tüm bu gelişmeler tarımdaki dönüşüm sürecinde topraksızlaşmanın ve aynı zamanda da başkasının toprağını kiralamanın önünü açmıştır (DPT, 1979: 13).

1950'lerin başlarında ABD Karşılıklı Güvenlik Teşkilatı'nın tarımda makineleşmenin yarattığı dönüşümü saptamak üzere Siyasal Bilgiler Fakültesi profesörler kuruluna yaptırdığı araştırmaya göre makineleşmeyle birlikte traktör sahibi olanların arazi kiralaması yaygınlaşmakta ve ortakçılık ilişkisi azalmaktadır. Traktörleşme öncesi çiftçilik yapmayan fakat ortakçılık yoluyla toprağını işletenlerin % 61.4'ü kasaba ve kentlerde yaşamakta ve bu ailelerin yarısından fazlası esnaf ve tüccarken, en dikkat çekici gelişme Güneydoğu'da traktör aldıktan sonra köyde ikamet ederek çiftçiliğe başlayanların oranının % 83'e ulaşmasıdır. Traktörleşme ve toprak temerküzü nedeniyle işsiz kalan ortakçıların büyük çoğunluğunun "amele" olarak tarım işlerinde çalıştığını saptayan araştırma sonucuna göre traktör yani tarımda makineleşmenin tarımsal üretimde yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla topraksızlaşma en çok Akdeniz ve Güneydoğu'dadır. Özellikle Güneydoğu'da topraksızlaşan ailelerin bir kısmının devlet arazisini, ormanları açarak çiftçilik yapmaya başladığı, diğerlerinin kasaba ve kentlere göç ettikleri saptanmaktadır (akt. Köymen, 1999a: 19; Köymen, 2008: 133).

Kırsal dönüşüm toprak yoğunlaşmasından daha çok küçük tarımsal işletmelerde üretimin yeniden örgütlenmesi ile uyumlu olarak gerçekleşmiştir. Türkiye tarımında kırsal alanlarda dönüşüm sürecinin başlamasından evvel yerleşik bir bileşen olan küçük meta üretiminin hâkim olduğu toplumsal örgütlenme süreçleri içinde geniş aile yapılarının emeği ile aileye ait toprakların işlenmesi söz konusu iken dönüşümle birlikte bu arazilerin sadece bir çekirdek aileye kalacak şekilde kaldığını söylemek mümkündür. Kırdan kente göçün de büyük boyutlara ulaştığı bu süreçte, makineli tarıma geçemeyen küçük işletmelerin durumunu kırsalda artan nüfus baskısı ile birlikte düşünmek gereklidir. Bu bakımdan küçük işletmeler geçindirebileceğinden fazla olan nüfusun büyük kentlere işgücü olarak ihraç etmişlerdir (Çınar, 2014a: 53-54). Öte yandan Tekeli'ye (2008: 50-51) göre 1950'li ve 1960'lı yıllarda kırdan yaşanan dönüşüm ve kırdan kente göç sürecini sadece tarımda gerçekleşen hızlı makineleşme olgusu üzerinden değerlendirmemek gerekmektedir. Bu nedenle traktörün toprağa girişi, kırsal alandaki üretimin de artması nedeniyle toplam emek talebini azaltmamış aksine çok önemli derecede arttırmıştır. Tersine eskiden eksik istihdam edilen köylülerin hem emek

talebinin artması hem de büyük sayılarda göç verilmesi nedeniyle daha çok çalışmak durumunda kalarak eksik istihdamın azaldığı görülmektedir. Bu nedenle kırdan açığa çıkan nüfus miktarını açıklamakta kullanılan bir diğer varsayım, traktörlerin genellikle daha önce ortakçı kullanan çiftliklere alındığı ve makineli tarım başlayınca da ortakçıların çiftlik dışına çıkarılarak göçe neden olduklarıdır. Dolayısıyla bu dönemden itibaren hızlanan kırdan kente yaşanan göç dinamiklerini sadece “kırdan itici kentin çekici” özellikte olduğu bir bağlam üzerinden ele almamak gerekmektedir. Kırsal alanda yaşanan dönüşümün ve buna bağlı olarak kırdan kente göçün birbirlerinden farklı biçimde deneyimlendiğini de görmek gerekmektedir (Çınar, 2014a: 55).

1950 ve sonrasında ithal ikameci kalkınma politikalarının zemin hazırladığı kırdan kente göç ve “gecekondulaşma” süreci kırdan mülksüzleşmeden kentleşmenin ve işçileşmenin koşullarını desteklemiştir. Türkiye’nin özgül koşulları içinde kente ve yurt dışına göç edenler göçün izlediği kademeli süreç içinde kırdan destek aldıkları gibi birikimlerini kıra aktararak küçük meta üreticiliğini de desteklemiştir (Şengül, 2017: 70). Öte yandan Yıldırım’ın (2015: 54) da belirttiği üzere Türkiye’de kapitalizmin kırsal alanlara nüfuz etmesi sürecinde yoğunlaşan en önemli dönüşüm biçimi olan küçük köylülüğün dönüşüm sürecinin yanı sıra feodal çiftliklerin ve büyük toprak sahipliğinin kırsal dönüşüm süreçleri içinde sınırlı bir etkiye sahiptir. Feodal ve yarı-feodal ilişkilerin toplumsal yapıda belirleyici olduğu bölgelerde tarımda mülksüzleşme ve işçileşme süreci diğer bölgelere göre daha radikal bir biçimde yaşanmaktadır. Ağa-köylü arasında arasındaki geleneksel bağımlılık ilişkilerinin çözülmesi beraberinde geniş bir topraksız köylü ve tarım işçileri kesimini ortaya çıkarmıştır. Bu durum meta ilişkilerinin gelişmesi kadar bölgelerin kendine özgü mülkiyet özelliklerinin işçileşme sürecini belirlediğini göstermektedir. Kırsal dönüşüm sürecinde özellikle çok yönlü toprak-insan ilişkilerinin yaşandığı Güneydoğu Anadolu’da, ülkenin diğer bölgelerinde yaşanan kırsal dönüşüm sürecinden bazı noktalarda farklılık göstererek ilerleyen bir süreç yaşandığını vurgulamak gerekmektedir. Feodal ve yarı-feodal üretim ve emek ilişkilerinin kendine özgü toprak tasarruf biçimleri ve düzeni üzerindeki hâkimiyeti ülkenin diğer bölgelerine göre daha derin olan eşitsiz toprak mülkiyeti, aşiret ve beylik sistemi temeline dayanan bağımlılık ilişkileri nedeniyle az topraklı ve topraksız köylüleri yaratan dönüşümün başka bir boyutunu oluşturmuştur.

Görülen odur ki tarımda metalaşan üretim ilişkilerde ve genişleyen pazar ortamında geçimlik tarımsal üretim yapacak kadar yeteri kadar toprak sahibi olmayan, topraktan kopan veya toprağını kaybeden köylülerin önlerinde iki seçenek kalmıştır. Bu seçeneklerden ilki, kırdan kente göç etmek ikincisi ise ücretli tarım işçisi olarak çalışmaktır. Kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla kırsal dönüşüm süreci öncesinde toprağa bağlı olan fakat egemen geleneksel üretim ve emek ilişkilerinden koparak yeni bir yola giren “emek”, topraktaki üretim maliyetlerini düşürerek işgücü ilişkilerini yöneten ilişki ağlarınca talep edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla tarımsal üretimde ve emek ilişkilerindeki dönüşüm eşitsiz ve derin bağımlılık ilişkileri oluşturarak işçileşme süreçlerini hızlandırmıştır.

3.2.2. Geleneksel Üretim İlişkilerinin Çözülmesi: 1965-1980 Dönemi

Türkiye’de kırsal dönüşümün ikinci aşaması, İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllardan 1980’li yıllara kadar toplumsal, ekonomik ve politik dinamiklerle kapitalizmin tarımsal üretim ilişkilerinde yaygınlaşmasına ve giderek nüfuzunu arttırmasıyla gerçekleşmiştir. Bu süreçte az topraklı ve topraksız köylüler ile ortakçıların ve yarıcılarının topraktan kopup kentlere göç ederek enformel sektörlerde çalışmaya; kentsel istihdam alanlarına eklemelenemeyen köylülerin ise ücretli tarım işçiliğinin çeşitli boyutlarında çalışmaya iten koşullar ortaya çıkmıştır.

1950’li yıllardan sonra gelişen süreçte kırdaki toprakların dağılımında ve topraksız köylülüğün toplam çiftçi aileleri içindeki payında büyük farklılaşmalar ortaya çıkarmıştır. Yarı işçi-yarı köylü kesimlerinin varlığını sürdürmesi yanında saf anlamıyla mülksüzleşmiş ve başkalarının topraklarında çalışmaktan başka geçim şansı olmayan köylülerin sayıları hızla artmıştır (Yıldırım, 2015: 164). Bu tablo bizlere toplumsal örgütlenme biçimlerinin farklı sınıfsal ve mülkiyet dinamiklerle ayrıştığını; köylülerin kırsal dönüşümü bir bütün olarak benzer şekillerde deneyimlemediğini gösterir niteliktedir. Dolayısıyla kırsal dönüşüm sürecini köylü sınıfını oluşturan her katman, bölgelerin kendine özgü toplumsal yapısı ve bu yapıyı besleyen toplumsal dinamiklerle deneyimlemiştir.

Şengül’ün (2017: 82) vurguladığı gibi köylüler, edilgen bir veri olmadıkları gibi homojen bir toplumsal kitle de değildir. Kapitalist emek sermaye süreçlerine açık bir toplumsal kategori olarak kendi içinde farklılaşan, oldukça heterojen ve sınıfsal olarak belirlenen çıkarları ve beklentileri yönünde hareket eden dinamik bir yapı oluştururlar.

Hoell'e (1975: 106-107) göre tarımdaki kapitalist toplulaşma süreci köylülük için köklü sonuçlar getirmektedir. Bu sürecin sonucunda köylülük, köylü kitlesinin büyük bir kısmını yıkıma götüren yoğun bir farklılaşma süreci geçirmektedir. Kapitalist toplumda ise köylülük bütünlüğe sahip bir sınıf olmaktan çıkmıştır. İçinde farklı mülkiyet ilişkilerine sahip ayrı gruplar barındırdığından daha çok belirli bir toplumsal katman olarak varlığını sürdürür. Küçük köylülerin toplumsal özü, kendi ellerinin çalışmasıyla sağlaması ve bu arada kendi kısıtlı üretim araçlarını kullanmasındadır. Bundan farklı olarak orta köylüler, arada bir ücretli emek kullanırlar ve elverişli yıllarda bir artık ürün sağlayabilirler. Buna karşılık ücretli emek kullanımı büyük köylüler için zaten ayırt edici bir özelliktir. Büyük köylüler ise özünde kapitalist üreticilerdir ve sadece köylülerle alçak kültür düzeyleri, yaşama tarzı ve çiftliklerindeki kendi bedeni çalışmalarıyla bağlantılı olduklarından ötürü köylülükten sayılmaktadırlar.

Kırsal yapılar niceliksel olarak işletmelerin görece büyüklüklerine bakımından farklılaşırlar. Üretim ilişkileri, emek süreci ve işletmenin örgütlenmesi gibi unsurlar işlenen toprak miktarı ve üretim ölçeği üzerinde temel belirleyicilerdir. Türkiye tarımında ise yaygın olan küçük köylülerin ise kır toplumsal formasyonunda kendi için üretim yapan köylerdeki mülkiyet yapısı çeşitli olmakla birlikte genel olarak iki türdür. Birincisinde, toprak doğrudan doğruya toprak ağanıdır ve üretici köylü ya ortakçısıdır ya da ağanın verdiği yer içer. İkincisinde ise küçük toprak mülkiyeti vardır (Akçay, 1999: 118; Akşit, 1967: 60). Bu bağlamda Toprak (1997) ve Sencer'e (1999) referansla köylerde iki farklı mülkiyet yapısı üzerinden Türkiye tarımsal üretiminde kullanılan iki türlü tarım işçiliği olduğu görülmektedir:

(1) *Tarım kesiminde sürekli işçilik*: Tarım kesiminde sürekli işçilik mülksüz iş alanlarında görülmektedir. Bu işçilik türü ortakçılar ya da kiracılar ile azab denilen iki farklı işçilik türü üzerinden kurulmuştur. Ortakçılar ya da kiracılar kendisinin veya ailesinin hiç arazisi olmayıp, başkalarının arazisinde genellikle toprak dışında hemen hemen tüm girdilerin kendileri tarafından karşılandığı ve sonuçta ürünün yarı yarıya bölüştüğü ya da kiralandığı bir sistemdir. Azablar⁴⁰ ise arazi sahiplerinin evinde yatan ve ortakçılar tarafında istihdam edilen; harmandan harmana bir yıllık süre boyunca tutulan ancak çoğunluğunun yıllarca aynı topraklarda kaldığı bir işçilik türüdür.

⁴⁰ Tarımda sürekli çalışan işçilik biçimi olan *azap* veya *azab* farklı yörelerde yavaş, bekâr, çoban, kâhya, uşak, hizmetçi olarak da adlandırılmaktadır (Çınar, 2014a: 69).

(2) *Tarım kesiminde mevsimlik (geçici) işçilik*: Tarım kesiminde mevsimlik işçilik ise belirli iş kesiminde yöre içi ya da yöre dışında çoğunlukla aile efradıyla çalışan önemli bir kısmı “seyyar” olan amele, yevmiyeci, ırgat veya gündelikçi olarak adlandırılan işçilik türüdür. Mevsimlik işçiliğin büyük kısmını oluşturan yöre dışına çalışmaya gidenler “seyyar” işçileri ise iş sürecince ve çalışma yerine göre bir ya da birkaç ay çalışılan yerlerde kalınan hasat zamanı sonrası tekrar memleketlerine dönen işçiler oluştururlar.

Mevsimlik tarım işçisi olan kitlenin arzını etkileyen bir diğer süreçte köylülüğün en alt basamağı olarak tanımlanabilecek küçük köylülerin sahip oldukları toprakların kendi geçimlerine yetmediği görülmektedir. Bu nedenle asgari geçimini bile sağlayamayan küçük köylülüğün önemli bir bölümü büyük toprak sahiplerinin yarıcısı ya da kiracısı olmaktadır. Büyük toprak sahipleri ise ortakçılıkla işlettikleri topraklarından % 50 ürün rant almanın yanı sıra tüccar ve tefeci olarak da küçük köylülüğe dayanan bir sermaye birikimi elde etmektedir (Köymen, 1999a: 4). Fakat burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Türkiye’de kırsal alanda kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması ve egemen toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini ele alırken bölgesel farklılıkları ve bölgelerin tarihsel koşullarının da göz önünde tutulması gerekliliğidir. Bu gereklilikle hareket etmemek kırsal dönüşüm sürecinde az topraklı ve topraksız köylülerin tarımsal üretimde mevsimlik tarım işçiliğinin yoğun olarak kullanılan bir emek biçimine dönüşme sürecini atlamak anlamına gelmektedir.

Makineleşme, Toprak Reformu tartışmaları, tarımsal üretim üzerinde yaygın tarım teknolojisinden yoğun tarım teknolojisine geçiş bu dönüşümler sonucunda tarımsal üretimde artan verimlilik gibi kırsal dönüşümün ilk döneminde damga vurmuştur. Kırsal dönüşümün ikinci aşaması olan “geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesi” ile üretim araçları teknolojisindeki değişime uyarak üretim ilişkilerinin yapısı ve onun üstüne kurulan tüm toplumsal yapıyı değiştirmektedir. Dolayısıyla kapitalizmin tarımda yarattığı dönüşümünü onun sürekli yayılma eğiliminden bağımsız olarak ele alabilmek güçtür. Ancak bu yayılma sadece mekânsal boyutta değil, üretim ve mülkiyet ilişkilerini de içeren kurumsal bir yeniden yapılanma biçiminde de gerçekleşmektedir (Önal’dan akt. Değirmenci, 2017: 768).

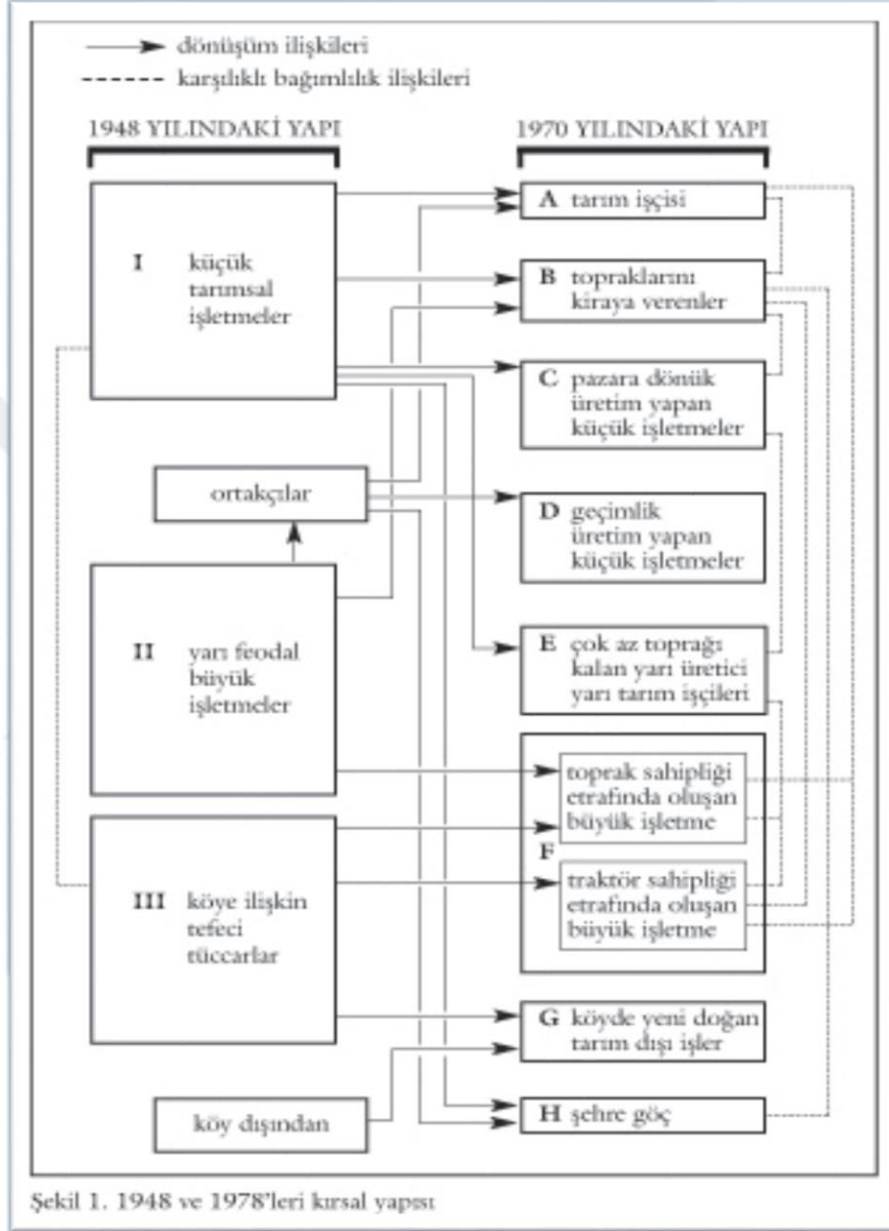
1950’lerin sonunda ekim alanı artışı doğal sınırlarına ulaştığı için 1960’lar, yaygın tarım teknolojisinden gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarım teknolojilerine geçiş yıllarıdır (Köymen, 2008: 136). Birinci Beş Yıllık Kalkınma

Planı'nın uygulandığı 1963'ten sonraki dönemde tarımda kullanılan arazi miktarının kırsal dönüşümün ilk ayağına göre daha yavaş bir artışla gerçekleştiği görülmektedir (Tekeli, 1978). Fakat bu dönemde traktör sayısının artmasına karşın ekilen arazi miktarının sınırlı kalması kırsal alanlarda ortakçılık ilişkisinin hızla çözülmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde büyük toprak sahipleri mümkün olduğu kadar makineli tarıma yönelirken sadece makine kullanmaya elverişli olmayan arazilerde ortakçıları çalıştırmaya devam etmiştir. Dolayısıyla orta ve büyük işletmelerde tamamen makineleşme ya da ortakçılık ilişkisine dayalı karma bir üretim modeline geçilmiştir. Makine ve ortakçı karmasına geçen işletmelerde ise ortakçılığın geleneksel üretim ilişkilerindeki ürünün paylaşma oranlarının toprak sahibi lehine değişmesi ile farklılaşmıştır (Çınar, 2014a: 56). Ortakçılık ve kiracılık gibi geleneksel toprak tasarruf biçimleri büyük ve eşitsiz toprak dağılımının fazla olduğu bölgelerde yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu bölgelerde tarımsal üretimde yaygınlaşan meta ilişkileri birbirlerinden farklı büyüklükte olan tarımsal işletmelerin kullanacağı işgücü yapısını değiştirmiştir.

Tekeli'ye (1978) göre 1948 ve 1970 yılları arasında Türkiye köylerinde dönüşümün nasıl gerçekleştiğini anlamak için dönüşüm mekanizmalarının tanınması ile mümkün olur. 1948 yılındaki işletmeler yapısından 1970 yılındaki yapıya geçiş sürecinde oldukça karmaşıklaşan kırsal dönüşüm yolları tarım işçiliğinin yaygınlaşmasını yönünden ele alınabilir. Şekil. 2.'de de görüldüğü üzere tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması sürecinde kırdaki toplumsal yapının dönüşüm süreçleri birbirlerinden farklı mülkiyet ilişkilerine sahip olan kırsal sınıflar tarafından farklı biçimde deneyimlenmiştir. Tekeli (1978: 309-310), bu dönüşümlerden kolay gerçekleşenlerden birinin II-F tipi yani büyük çiftlik sahiplerinin tarımsal kredilerden yararlanarak ya da birikmiş kapitallerini kullanmaları olduğunu belirtmektedir. Bu dönüşümün kente olan göçe (H) geçiş üzerinde önemli bir etkisi vardır. Bu tip büyük işletmelerde çalışan ortakçıların hiçbir fonksiyonu kalmamış, kendilerini kapı önünde bulmuşlardır. Bu ortakçılar bazı büyük işletmelerde çiftliğin makine tarafından işlenemeyecek taşlı marjinal kesimlerine itilmişlerdir. Böylece büyük çiftliklerin bir kısmı yarı makineli modern diğer yarısı da ortakçılığa dayanan geleneksel yöntemlerle işletilmiştir. Bu tip çözüm, ortakçıların hiç olmazsa bir kesiminin topraktan kopmasını engelleyen bir mekanizma olmuştur. Marjinal toprakları bulunmayan verimli ovalardaki çiftliklerde ise ortakçılar tamamen çiftlik dışına çıkarılmışlardır. Bunlar ya II-A tipi dönüşüm yaparak

köyde tarım işçisi haline gelmişler ya da II-H tipi dönüşüm yaparak göçmüşlerdir (Akşit, 1967; Tekeli, 1978).

Şekil. 2: Türkiye’de Kırsal Alanlarda Yaşanan Toplumsal Dönüşüm ve Kırsal Toplumsal Yapıdaki İlişki Biçimlerinin Değişimi

Kaynak: Tekeli, 1978: 307.

1948 ile 1970 yılları arasında gerçekleşen dönüşüm sürecinde tarımsal yapıda ücretli olarak çalışanlar, Şekil. 2.’de A ve E harfleriyle belirtilen “tarım işçisi ve çok az toprağı kalan yarı üretici yarı tarım işçisi” olanlardır. Kırsal alanda gerçekleşen bu sayıca önemli dönüşüm tipi üzerinde Tekeli (1978: 311) modern tarıma uymak için küçük üretici tefeci-tüccarla olan ilişkilerinin toprağını kaybetmesinde önemli bir mekanizma

oluşturduğunu belirtmiştir. Bu yolla borçlanmalara giren küçük ve orta çiftçilerin ancak küçük bir kısmı büyük çiftçi haline gelirken, büyük kesimi topraklarını yitirmektedir. Toprağını kaybedenler farklı tiplerde uyum yapmaktadır. Toprağının tümünü kaybedenler, ya tarım işçisi haline gelerek I-A tipi bir dönüşüm yapmakta ya da şehre göç ederek I-H dönüşümünü gerçekleştirmektedir. Toprağını kısmen kaybedenler ya I-E tipi bir dönüşüm yaparak yarı tarım işçisi-yarı üretici haline gelmekte ya da I-B tipi dönüşüm yaparak topraklarını kiraya vermekte, böylece topraktan tamamiyle kopmaktadır. Topraktan kopan bu kitlelere açık olan yollar tarımsal işçilik (I-A) ve kente göçtür (I-H).

Tarihsel süreçte nüfusun kırdan kente göçü ve köylülüğün iç farklılaşması artarken kente yerleşen köylülerin kırla ilişkileri kendi içinde dönüşerek sürmüştür (Şengül, 2017: 70). Bu yapı içinde kırdan artan eşitsiz güç ilişkileri beraberinde belirli bir kesimin topraksızlaşmasına ve ücretli işçiler haline dönüşmesine yol açmıştır (Yıldırım, 2015: 183). Kırsal alanda meydana gelen ve sayısız bağlamlarda ele alınması muhtemel olan çeşitli ilişki biçimlerinin geçirdiği dönüşüm yukarıda özetlenen gelişmeleri doğrular nitelikte olup kitleler halinde kırdan kente göç ve çok yönlü toprak ile insan ilişkilerinin hâkim olduğu yapıyı mutlak bir çelişkiye götürecek bir yola sürmüştür. Bu yolla Çınar'ın (2014a: 56) da vurguladığı gibi “makineleşme sonrasında dönüşen” büyük işletmelerin ortakçılara, kiracılara, marabacılara ve yarıcılara ihtiyaçlarının kalmamıştır. Tarımsal dönüşümün ikinci aşamasında köylerde üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde egemen olan ortakçılık, kiracılık, yarıcılık ve marabacılık gibi farklı mülkiyet ilişkilerinde 1970’li yıllar ve sonrasına doğru köylülüğün üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde metaların rolleri artmış, köylülük kendisine yeterli niteliği yitirerek sermayeye bağımlı hâle gelmiştir.

Kırsal dönüşümün ikinci aşamasında 1980’de yürürlüğe giren 24 Ocak Kararları’yla yeni ekonomik programın yürürlüğe girmesiyle iktidardaki hükümetlerin tarım kesimine yaklaşımında önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Bu fark, 1984 başından itibaren belirginleşmeye başlamış ve dönemin sonuna doğru iyice keskinleşmiştir. Bu dönemden itibaren dünya piyasalarında tarım ürünleri aleyhine gelişen dış ticaret hadleri de bunlara eklendiğinde tarım kesimi ve üreticiler, daha önceki yıllardan çok farklı bir ortama itilmişlerdir. 1980’li yıllarda geçen yarım yüzyıllık sürede tarım örgütlenme biçiminden sosyal düzenine, teknolojisinden piyasa düzenine kadar çok boyutlu bir değişim geçirmiştir. Bu değişimde hükümetlerin tümünün bilinçli bir

geliştirme ve değiştirme politikası izlemelerinin önemli payı vardır (Kazgan, 1999: 33). Özellikle 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren köy ve tarımla ilgili sorunların ikinci plana atıldığı görülmektedir. Kapitalizmin küresel eğilimlerine bağlı olarak tarımda yaygın ve yerleşik üretici kesim olduğu kabul edilen küçük köylülüğün büyük bir krize girdiği büyük bir süreç başlamaktadır (Yıldırım, 2015: 212). Bu bakımdan tarımda meydana gelen kırsal dönüşüm ve işçileşme süreçleri de farklı bir dönemece girmektedir.

Sonuç olarak, tarımsal üretim ilişkilerinde kapitalist üretim ilişkilerinin yaygın olması kırsal toplumsal alanda yaşanan dönüşüm sonucunda işçiliğin bir başka boyutunu oluşturan ortakçılar ile toprak sahipleri arasındaki geleneksel üretim ilişkilerinin bozulması, toprak sahiplerinin sürekli işçiliğin yerine tarım dışı veya tarım kesiminde geçici ve/veya mevsimlik işçi aramaya yöneltmiştir. Tarımsal üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesi sonucunda işverenlerin bu talebini karşılayacak ve mevsimlik tarım işçiliği yapmaktan başka alternatifleri olmayan köylü kitlelerinin sayısı da hızla artmıştır. Bu bağlamda az topraklı ya da topraksız olan tarımsal üretim ilişkilerindeki dönüşümle topraktan koparak mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmak zorunda kalan “emeğin” yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde toprak sahibi-ortakçı ilişkisinin bozulması bölgede mevsimlik tarım işçiliği arzını arttıran mekanizmaların çözümlenmesine olanak tanımaktadır.

3.2.3. Tarımda Üretim İlişkilerinin Yeniden Şekillenmesi: 1980 ve Sonrası Dönem

Sermayenin tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde yaygınlık kazanması küçük köylülük ile büyük toprak mülkiyetine bağlı olan toprak tasarruf ve emek biçimlerini dönüştürmüştür. Bu bağlamda Türkiye’de tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde egemen sosyo-ekonomik yapının dönüşmesiyle gerçekleşen kırsal dönüşüm sürecinde tarımda işçileşme süreçlerinin boyutları da değişmiştir. Köylülüğün içerisindeki toplumsal sınıfların kırsal dönüşüm sürecinden etkilenme düzeyleri de böylece farklı biçimlerde deneyimlenmiştir. Bu bakımdan toprağa bağlı olarak geçimlik ilişkinin çözülmesi nedeniyle açığa çıkan tarımsal işgücü fazlasının ücretli tarım işçiliğine doğru bir süreçte yaygınlık kazandığını görmek gerekmektedir.

Türkiye, 1923 yılındaki kuruluşundan itibaren ekonominin genelinde ve tarımda Osmanlı İmparatorluğu’ndan devraldığı, küçük toprak mülkiyetinin hâkim olduğu az gelişmiş bir iktisadi toplumsal yapıyı sermaye gerekleri doğrultusunda dönüştürmeyi

ve kendine yeterli bir tarımsal yapı kurmayı hedeflemiştir. Tarımda piyasa ve meta ilişkilerinin gelişmesi için öncelikle devlet eliyle piyasa dışı mekanizmalar oluşturulmuş; bu mekanizmalar, sermaye birikimi stratejisinin gerekleri uyarınca aşama aşama tasfiye edilmiştir. Bu süreçle sınırlı dereceden metalaşmadan, derinleşen metalaşmaya doğru bir ilerlemeyle Türkiye tarımı oldukça hızlı bir şekilde geleneksellikten çözülme ve yeniden yapılanma sürecine girmiştir (Değirmenci, 2017: 771). Bu bakımdan Türkiye’de 1980’li yıllardan bugüne kadar kapitalizmin küresel eğilimlerine bağlı olarak tarımda yaygın ve yerleşik üretici kesim olduğu kabul edilen küçük köylülüğün varlık koşullarının büyük bir krize girdiği yeni bir süreç başlamıştır. Tarımsal dönüşümün bu aşamasında küçük ve orta ölçekli meta üreticisinin en önemli kaynağı olan ücretsiz hane emeğini kente göç süreçleriyle yitirmeye başlamıştır. Köylüyü kendi toprağının işçisi haline getiren sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının yaygınlaşması ve endüstriyel tarım yapan küçüklü, büyüklü işletmelerde ücretli tarım işçisine olan ihtiyacın artışıyla tarımda “amele sorunu”nun artık görmezden gelinmeyecek boyutlara ulaştığı görülmektedir. Kısa bir özetle 1980’li yıllar ve sonrasındaki dönemde tarımsal üretimde yer alan küçük ve orta büyüklükteki üreticilerin yaşadığı krizle birlikte ücretsiz hane emeğinin tarımsal meta üretiminin vazgeçilmez bir parçası olduğu görülmektedir (Yıldırım, 2015: 212-214).

1980 ve sonrası dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerini köylülük, kendi içinde toprak mülkiyeti ve emek ilişkilerinde deneyimlemiştir. Bu süreçte köylülüğün kendi toplumsal yapısında farklılaşmalar ve çözümler meydana gelerek, proleterleşme süreci hızlanmıştır. Özügurlu (2011: 94-101), bu süreci köyiçi toplumsal farklılaşma sürecini hane temelli tipolojilerle ele almıştır. Yaptığı saha araştırması sonucunda farklılaşan köylü hanelerinde proleterleşme sürecini “köy ayaklı proleter tipi, geleneksel küçük köylülük, geleneksel küçük meta üretimi, yeni küçük meta üreticisi ile geleneksel ve yeni kapitalist çiftçi işletme”lerinin gereksinim duyduğu emek miktarıyla değerlendirilmiştir:

(1) *Köy ayaklı proleter hane tiplemesine*, hane dışı işlerde ücretli çalışan ya da tarım dışı ücretli istihdam dışında topraksız ya da küçük toprak sahibi olup hane dışı tarımsal işlerde ücret geliri elde edenler köylüler dâhildirler. Köy ayaklı proleter hane, hane emek rezervini tarım dışı istihdama yönlendirse de yeniden-köylüleşme eğilimi, diğer kategorilerdeki ücretli çalışanlara göre düşük olsa da mevcuttur.

(2) *Geleneksel küçük köylülük tiplemesinde* hane, emek rezervini öncelikli olarak hane üretiminde istihdam etmektedir. Bu tipte tarımsal üretim yapan geleneksel küçük köylü hanesinde hane üretiminin gereksinim duyduğu emek miktarı ile ücretli işçi istihdam etme eğilimi arasında doğrusal bir ilişki vardır; hane emek gereksinimi düşük iken az sayıda yüksek iken ise çok sayıda işçi istihdam edilmektedir. Geleneksel küçük köylü hane tiplemesinde üretim girdileri pazardan temin edilmekte, pazar için üretim yapılarak ve üretimin belli aşamalarında ücretli emekçi istihdam edilmektedir. Bu tipten ayırt edici özelliği, tarım topraklarının büyüklüğü bakımından sermaye ile bütünleşme eğiliminin düşük olmasıdır.

(3) *Geleneksel küçük meta üretiminde*, hâkim emek kullanma stratejisi hane işletmesinin ihtiyaçlarına göre değişkenlik gösterir. Geleneksel küçük meta üretiminden üretim ölçeği büyüdükçe hem ücretli işçi istihdam etme eğilimi yükselişe geçer hem de sahip olduğu emek rezervinin hane içi/hane dışı çalışma oranı hane dışı lehine dönüşmeye başlar. Bu tipte hane emek rezervi hane dışına ağırlıklı olarak tarım dışı istihdama yönelmektedir.

(4) *Yeni küçük meta üreticisi tiplemesi*, hane dışı gelir kaynakları konusunda tarım ya da tarım dışı ücretli istihdam olanaklarını değerlendirmektedir. Bu tipte, hane üretiminin emek ihtiyacı hem dışarıdan ücretli işçi istihdamına duyulan ihtiyacı azaltmak hem de hane emek rezervini gelir getirici hane dışı işlere sevk etmek şeklindeki iki yönelime sahiptir. Yeni küçük meta üreticisi tiplemesinin ayırt edici en temel özelliği ise köylülüğe özgü olan hane emek rezervini kendi üretim ihtiyaçlarını karşılama eğiliminden kopmasıdır.

(5) *Geleneksel ve yeni kapitalist çiftçi işletme tiplemesinin* geleneksel yönü, çiftçinin belli bir üretim ölçeğine kadar hane emek rezervini kendi üretiminde kullanma eğiliminde olmasından kaynaklıdır. Kapitalist işletme olma yönü ise çiftçinin tarımsal işletmesinin yeniden üretimini sağlamak için hane dışı ücret gelirine gereksinim duymayarak tarımsal işletmesinde sadece ücretli tarım işçisi istihdam etmesine dayanmaktadır. Her iki sıfat kapitalist çiftçinin “köylü” yönünü ortaya çıkaran ve onu tarımsal küçük meta üreticilerine yaklaştırmakta fakat yeni kapitalist çiftçiden de bir bakımdan ayrı kılmaktadır.

Keyder ve Yenal (2015: 143-144) ise Türkiye’de tarımında derinleşen kapitalizm deneyiminin tarihsel ve coğrafi açıdan eşitsiz yaşandığını belirtmişlerdir. Kırdan kopuş

ve işçileşme süreçleri arasındaki ilişkisellik üzerinden Türkiye’de bölgesel gelişme çizgilerinden bir genellemeye ulaşmak amacıyla ücretli emek oluşumunun üç farklı yolu olduğunu öne sürmüştür:

(1) *Kayıt dışı yollarla kısmi proleterleşme*: Bu, 1980’lerin sonuna kadar hüküm süren kademeli kentleşmeyle nitelenen ve köyle ilişkilerin uzun süre boyunca korunduğu bir modeldir. Göçmenlerin çoğu genişleyen kentsel alanın bir bölgesinde toprak işgal ederek sadece ikamet ihtiyaçlarını karşılamamış aynı zamanda gayrimenkul gelirleri elde etmek yoluyla faydalanmıştır. Öte yandan göçmenler ekonomik açıdan sıkıntıya düştüklerinde köye geri dönmeyi ya da en azından çocuklarını geri göndermeyi bir seçenek olarak değerlendirilmiştir. Bu tip ücretli emek oluşum modeli, hem kayıt dışı kente yeni gelenlerin ekonomik ve sosyal olarak bütünleşmesine hem de emek piyasalarının önemli bir kısmını oluşturarak kayıt dışılık gösterdiği için “kayıt dışı yollarla kısmi proleterleşme” olarak adlandırılmaktadır.

(2) *Geçici süreli proleterleşme*: Bu model, kırdan tam kopuş yerine kısa ya da orta vadeye yayılabilen geçici süreli ücretli emek oluşumuna dayanmaktadır. Bu modelin önemli bir ayağını kırdaki istihdam ilişkilerinin dönüşümü oluşturmaktadır. Başka bir deyişle köylülerin asıl ikametgâhları olan kırsalda kalmaya devam ederek, ücretli istihdam için sık sık mevsimsel ya da uzun süreli yer değiştirmeleri gerekmektedir. Geleneksel köy ekonomisinin en istikrarlı ve güçlü unsurlarından toprak, özellikle kıyılardaki turistik bölgelerde metalaşmaya maruz kalmış ve farklı kullanım alanlarına açılmıştır. Sonuç olarak kırsal haneler için tarım dışı gelirler giderek daha çok önem kazanarak “geçici süreli proleterleşme” olarak adlandırılan ücretli emek oluşumunu beraberinde getirmiştir.

(3) *Zorla mülksüzleşme dayalı kısmi proleterleşme*: Bu emek oluşum çizgisinin tarihsel arka planını kavrayabilmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki tarımsal üretim ve emek ilişkilerinin gelişimini vurgulamak gerekmektedir. Özellikle 1950-1975 yılları arasında yaşanan ekonomik gelişme döneminde tarım sektörü pazara dönük ve teknoloji yoğun üretiminin yaşanmasıyla ciddi dönüşümler geçirirken, geleneksel köylülüğün önemli bir kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun yoksul bölgelerinde yaşamaya devam etmiştir. Buradaki köylüler daha çok kendi geçimlerine yönelik tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır. Aşiret reisleri ve toprak ağalığı ile onlara bağlı köylüler arasındaki bağımlılık ilişkisi ve bölgedeki büyük arazi mülkiyetine dayalı

toprak yapısı GAP'ın bölgedeki tarımsal üretimi dönüştürerek ve modernleşme amacını belli bölgelerde sınırlı kalıp gerçekleştirememiştir. GAP sadece büyük toprak mülkiyeti sahiplerinin üretim artışından karşılık almasına neden olmuş ve toprak mülkiyetindeki büyük kutuplaşma ve topraksız köylü oranını değiştirememiştir. Öte yandan 1990'lı yıllarda Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki çatışmalı ortam ve buna bağlı olarak köylerin kitlesel olarak boşaltılması bölgedeki kentlerin yanı sıra batı bölgelerindeki büyük kentlere olan göç hareketliliğine neden olmuştur.

Keyder ve Yenal (2015: 144, 167), kırsal dönüşüm sürecinin farklı proleterleşme yolları ile sonuçlandığını belirtirken bir parantez açarak özellikle üçüncü aşamada kendilerine ait toprakları işlemeyen bir toplumsal grubun mevcudiyetinin altını çizme gerekliliği duymaktadır. Bu gereklilik, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kendi köylerinden ayrılarak ya da kendi bölgelerinde alternatif başka geçim imkânları arayarak yeniden üretimlerinin tamamı nakit gelir kaynağına yani çoğunlukla başka bölgelerdeki tarım faaliyetlerinde geçici ücretli istihdama bel bağlayan nüfusun varlığı üzerinedir. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde zorunlu göç süreciyle birlikte bölgedeki kent merkezlerine ve büyük kentlere göçen köylülerin kentsel işgücü piyasasına eklenememeleri kentsel mekânda enformel sektörler dışında başka sektörlerde çalışma olanağı tanımamaktadır. Kırsal dönüşüm daha fazla toprağın tarıma açılması, makineleşme, tarımda modern teknikle yapılan üretimin artmasından daha fazlasını ifade eder. Tarımsal dönüşümün hızlanması, metalaşma, üretimin yoğunlaşması ve buna bağlı olarak bölgesel farklılıkların artması emek talebini karşılamak üzere nüfus dinamiklerini şekillendirmiş; kırsal dönüşümün ardından tarımda üretimin toplumsal ilişkileri kapitalist koşullar üzerinden yeniden üretilmiştir. Bunun sonucunda kırsal alanda toplumsal ilişkilerde hem bir çözülme hem de bir yeniden yapılanma sürecinin iç içe geçtiği hızlı bir kapitalist dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm sürecinde kırsal kesimde çözülen geleneksel ilişkilerin ve geçimlik üretimin yerine pazar için üretim yaygınlaşmış ve kırsal alandaki toplumsal sınıfsal ilişkileri değiştirmiştir (Çınar, 2014a: 67; Keyder ve Yenal, 2015).

Kendi içinde farklı sınıflardan oluşan kırsal kesimde meta üretimine katılan işletmelerin sayısındaki artışlar, köylülüğün en alt katmanlarında etkili olan mülksüzleşmenin boyutları ve biçimleri, pazara yönelik üretim yapan irili ufaklı tarım işletmelerindeki emeğin dönüşümü gibi aynı anda gerçekleşen farklı süreçler tarımda

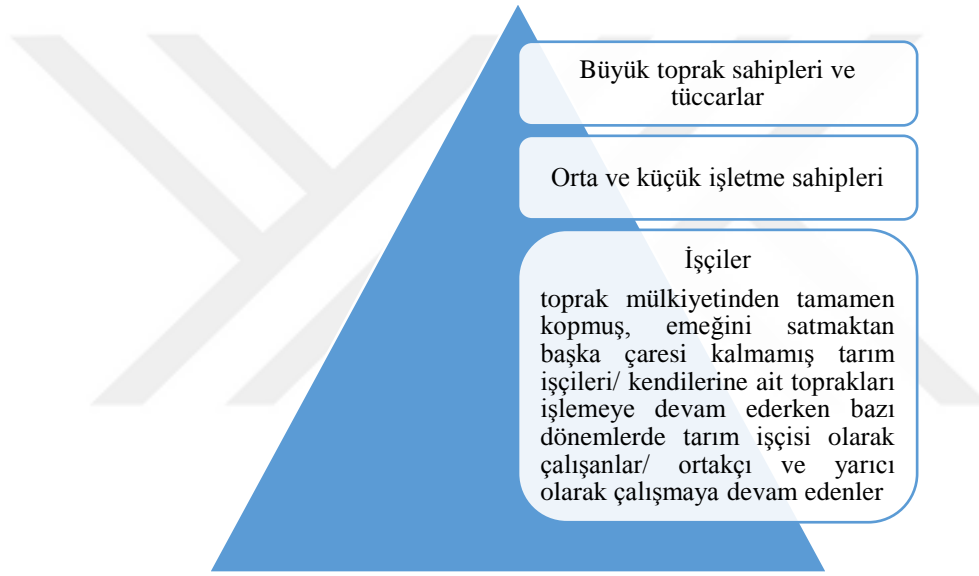
işçileşmenin çeşitli uğrakları hâline gelmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi kendi toprağında üretim yapan çiftçiler tarımda ağırlığını korurken, mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri bölgelerin mülkiyet yapısına ve metalaşma düzeyine göre farklı biçimlerde ve hızlarda gerçekleşmektedir. Bu da tarımsal dönüşüm yollarını oldukça karmaşık bir hâle getirmektedir (Yıldırım, 2015: 45-46). Akşit'e (1967: 131) göre toprak mülkiyeti biçimine bağlı olarak toprağın köylüler veya ağa tarafından sahip olunmasına göre üretim ilişkilerinde bir toplumsal farklılaşmanın başladığı görülür. Küçük toprak mülkiyeti olan köyde, köy eşrafı ortaya çıkar; toprak ağalığı olan köyde ise ortakçılık açık olarak belirir. Prekapitalist ve kapitalist yapıların iç içe geçtiği aynı zamanda köy içi toplumsal yapının oldukça farklılaştığı koşullarda ücretli işçiler dışında kalan ortakçılık, kiracılık gibi toprak tasarruf biçimleri Doğu Anadolu ve özellikle Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaygındır. Oldukça geniş, verimli arazilerde yer alan büyük çiftliklerde ortakçılık, marabacılık, yarıcılık gibi geleneksel emek biçimleriyle üretimi sürdüren ağaların, makineleşmenin sağladığı imkânlarla işletmelerini büyüterek gelenek üretim ilişkilerine dayalı emek ilişkilerine olan ihtiyaçları azalmıştır. Böylelikle köylüler ve ağa arasındaki geleneksel ilişkilerde dönüşüm başlamıştır. Bu süreçte ortakçılık gibi kurumların tarımsal üretim ilişkilerinde çözülme sürecine girmesiyle açığa emek biçimleri yerlerini tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işler arayan topraksız köylülere bırakmıştır (Çınar, 2014a; Yıldırım, 2015; Yıldırım, 2017).

Feodal üretim ilişkilerinin bağlarından kimi zaman topraklardan zorla atılarak ve kovularak⁴¹ "kurtulan ve özgürleşen"; toprakla olan bağları kopan ortakçılar, topraksız köylüler ve toprakları ailelerini geçindirecek kadar yeterli olmayan az topraklı köylüler alternatif geçinme yolları aramak zorunda kalmıştır. Bu yeni yöntemlerin neler olduğu, ailelere ya da birkaç bireye hareket kazandırabilecek bir miktar maddi güce sahip olup olmadıklarına bağlı olarak değişmiştir (Çınar, 2014a: 60). Köylerden geçici ve sürekli

⁴¹ Akçay'a (1999: 126, 128) göre toprak sahibi ve köylüler arasındaki ilişkiler özellikle 1965 ve sonrasında mutlak bir çelişkiye dönüşür. Köylülerin zor yoluyla köyden kovulmaya başlamaları da yine aynı tarihlere rastlar. Monopolize bir çiftliği amaçlayan toprak sahibine karşı çıkanlar dövülür ya da evleri kurşunlanır, dozerle yıkılır. Böylece ekonomik etkenlerin yanı sıra köydeki güvensizlik ortamı da köylüleri göçe zorlar. Köyde hâlâ geleneksel ortakçılık statülerini sürdürebilenler olmakla birlikte bu hak ağırlıkla toprak sahibinin politik onayına bağlıdır. Öte yandan tarımda kapitalizmin özgül gelişme süreci bölgenin özgül tarihsel geçmişiyle şekillenmiştir. Eski ortakçı-kiracılar, mülkiyet olmasa da zilliyet düzeyindeki geleneksel haklarının gasp edilmesine karşı çıkmışlardır. Tasarruf ettikleri toprakları kaybetmekten korkan köylüler, yeni oluşan kapitalist işletmeciyeye karşı çeşidi stratejilerle direnmişlerdir. Kuşkusuz bu direnç, ne toprağın hukuki mülkiyet düzeyinde bir değişime yol açmış ne de ortakçıların sayısının giderek azaltılmasını engelleyebilmiştir. Bununla birlikte topraksız ortakçı köylülerin baskısının başarılı olduğu ve ağa toprağının ya parçalandığı ya da ağa tarafından terk edildiği örnekler de yaşanmıştır.

olarak göç eden ortakçıların bazıları başka köylere bazıları da başka şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Bazı ortakçı aileleri aynı bölgedeki “ağa köyleri”nden köydeki mülkiyet farklılaşmasının çok az olduğu, köylülerin üretim araçlarına aşağı yukarı eşit oranda sahip olduğu, siyasi otoritenin “muhtar” gibi resmi organlarda toplandığı köyler olan “ahali köyleri”ne yerleşmiştir. Bazı durumlarda ise bu köylüler yine ağalar için ortakçılık yapmaya devam etmişlerdir. Geri kalan kısmı da kısa süreli işgücüne ihtiyaç duyan ağaların yanında işçi olarak çalışmaya başlamışlardır (Çınar, 2014a: 60-61; Beşikçi, 1992: 93).

Şekil. 3: Kırsal Dönüşümden Sonra Kırsal Alanda Yeni Üretim İlişkileri

Kaynak: Çınar, 2014: 69.

Çınar’a (2014a: 68-69) göre Şekil. 3.’te vurgulanan ve dönüşümden sonra kırsal alanda şekillenen yeniden üretim ilişkilerinde kırsal dönüşüm sürecinin öncesine göre dönüşüm niteliğine bağlı olarak tarım işletmelerinin ihtiyaç duydukları işgücünün özellikleri de değişmiştir. Tarımda sürekli olarak çalışan ve toprağa bağlı olan kesimler ortadan kalkmış; bunların yerine dönemlik işçi ihtiyaçlarını karşılayan geçici işlere talep hızlı bir şekilde artmıştır. Geçici işgücüne duyulan ihtiyaç daha önce de vurgulandığı üzere tarımsal üretimde makineleşmenin hâkim üretim yöntemi olmasına rağmen hasat gibi bazı aşamalarda makineleşmeye geçilmemesi ve bu aşamaların da emek yoğun kalmaya devam etmesinden kaynaklanmıştır. Türkiye’de tarımsal dönüşüm süreçlerine ilişkin beklendiği gibi kırsal burjuvazi ve proletaryadan oluşan ikili sınıf yapısı yerine meta üretiminin tamamen yaygınlaştığı kapitalist ilişkiler sistemi içinde kapitalist

çiftçiliğin sınırlı bölgelerde kaldığı, küçük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçi ailelerinin hane emeğine dayalı varlığını koruduğu ancak ücretli emek kullanımının yaygınlaştığı daha karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır (Şengül, 2017: 65; Yıldırım, 2015: 71).

Ekonomik gelişmenin görece zayıflığı, toprak dağılımının eşitsizliği yanında toprak üzerinde nüfus baskısının fazla oluşu mevsimlik tarım işçiliği gönderen yerlerin temel özelliğidir. Feodal üretim ilişkilerinin temel aktörleri olan ağa-ortakçılık ilişkilerinin çözülmesiyle mülksüzleşen, sermayenin meta ilişkileri yoluyla yarattığı iktisadi baskıyla kırdaki sınıfların alt kesimlerine itilerek yoksullaşan köylüler yaşadıkları yerleri terk etmemekte büyükşehirliere göç etmek yerine tarımsal emek piyasasına eklenen kesimler haline getirmektedir. Öte yandan yeterli göç bağlantıları kuramamaları, kentsel sektörlerde çalışmaya uygun vasıflara sahip olamamaları ve yaşadıkları yerlerde az da olsa yeniden üretim faaliyetlerine devam edebilmektedir. Bunun yanında kentlerin çeşitli nedenlerle yeni göçmenleri içermeye, bütünleştirme kapasitesine sahip olmaması gibi birçok nedenle bu kesim daha çok tarımsal alanlardaki mevsimlik işleri tercih etmektedir. Bunun yanında üreticilerin, tarımsal üretimin çeşitli aşamalarında aile emeği ve yerli işçi emeği olmadığında başka bölgelerden ucuz işgücüne ihtiyaç duymasıyla tarımsal üretimle bağları zayıflayan ucuz, güvencesiz, kuralsız koşullarda çalışmaya hazır haline gelen işgücü, hızlı büyüme dönemine giren sektörler için vazgeçilmezdir (Yıldırım, 2015: 52-53).

Yukarıda da vurgulandığı gibi ücretsiz hane emeği ve ücretli emeğin birarada görüldüğü tarımsal yapıların dönüşüm süreçlerinde Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bu dönüşüm sürecini özgül toplumsal yapıları ve toprak mülkiyet ilişkileri nedeniyle Türkiye'nin diğer bölgelerine göre oldukça farklı bir biçimde deneyimlemiştir. Köylüler ile ağalar arasındaki tarımsal artık üretim ve bölüşüm ilişkileri geleneksel anlaşmalar çerçevesinde düzenlenen toprak tasarruf biçimleri olan ortakçılık, yarıcılık, marabacılık, cenanlık gibi ilişkilerin çözülmesiyle açığa çıkan geniş topraksız kesim “kırdan kente göç serüveninin sıradaki aktörleri” olmuştur. Güneydoğu göçünün diğer bölgelere göre geç kalmasında bölgenin kapitalist eklemlenme sürecinde geleneksel bağlarından kopardığı işgücü potansiyelini diğer bölgelere kıyasla daha geç bir dönemde yani 1960'ların sonlarından başlaması etkili olmuştur. Öte yandan kırsal alandan kentsel göçte kentteki yaşam koşullarını finanse edebilecek ve kentteki koşulları algılayacak düzeyde geçici göçlerle ve kent-köy arasında kurulan ilişki ağlarının Güneydoğu Anadolu

Bölgesi'ndeki sosyo-ekonomik değişim dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda göç hareketliliğinin 1980'lere kalmasının başka bir nedeni olabilir (Beşikçi, 1992; Çınar, 2014: 64; Yıldırım, 2015: 71, 234).

Akşit ve Akçay'ın (1999), GAP bölgesi kapsamında çok yoğun ve çok yönlü olan göç olgusu üzerine yaptıkları araştırmalarında göç etmek için ilk tercih edilen yerler arasında GAP içi ve GAP dışı ayırımı yapıldığında asıl ağırlığın Adana-Mersin'de olduğu, bunu İstanbul ve İzmir'in izlediği görülmektedir. Adana ve Mersin, yaklaşık 50 yıldır süregelen mevsimlik işçilik yoluyla tanınıp bilinen bir alan olarak bölge insanı için kalıcı göçün de başlıca hedefi haline gelmiştir. Öte yandan göçün yöneldiği bir diğer odak noktası bölge dışı kentler dışında bölge içindeki kentler olan Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi kent merkezlerinedir. Bu göçün nedeni en büyük sorun olarak görülen "işsizlik"tir⁴². İşsizliğin yanı sıra Keyder ve Yenal'ın (2015) "zorla mülksüzleşmeye dayalı proleterleşme" olarak ele aldığı Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun kırsal bölgelerinde bulunan nüfusun zorunlu göçe ve devletin köy boşaltma uygulamaları sonucunda yerlerinden edilmesiyle kent merkezlerine göç edenler ciddi bir işgücü fazlası oluşturmuştur⁴³.

1980'li yılların başından itibaren kırsal nüfusta çözülme ve kentsel sektörlerin kırdan göç eden nüfus için yeterli iş imkânları sağlayamaması ülke genelinde işsizliği arttırırken aynı dönemde tarımsal istihdamda da büyük bir düşüş görülmektedir (TÜİK, 2011; TÜİK, 2018b). Nüfus, istihdam ve üretim boyutlarıyla yaşanan çözülmeye eşlik eden en önemli farklılaşma başkalarının toprağında çalışan işçi sayısının hızla artmaya başlaması ve yaygınlaşmasıdır. Pazara yönelik üretim yapan küçük ve orta ölçekli çiftçilerin ücretli işçilere olan bağımlı büyük artışlar göstermiştir. Türkiye'nin batı ve kuzey bölgelerinde yer alan küçük meta üreticileri son yıllarda azalan gelirlerine ve ücretsiz hane emeğinde yaşadıkları ciddi kayıplara rağmen üretimi sürdürmeye

⁴² Cumhuriyet Halk Partisi'nin Merkez Yönetim Kurulu Somut Politikalar Çalışma Grubu'nun Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaptığı araştırmada (1999: 336), "Göçtüğünüz yerden (köyünüzden, bölgenizden) neden ayrıldınız?" sorusuna verilen yanıtlarda işsizlik yanıtının % 40.2 oranında olduğu görülmektedir.

⁴³ Hayata Destek Derneği'nin aralarında çiftçi ve yerel yetkililer de olmak üzere 85 derinlemesine görüşme ile 168 hane halkı anketi yaptığı "Mevsimlik Tarım İşçiliği Yaşama, Çalışma Koşulları Araştırması"nın bulgularına göre hanelerin % 80'i kent merkezlerinde, % 20'si ise köylerde oturmaktadır (Hayata Destek Derneği, 2014).

çalışmışlardır (Yıldırım, 2015: 228). Tarımsal dönüşümün üçüncü aşaması olan 1980 ve sonrası dönemde ücretli emeğin tarımsal üretimdeki rolünün artmasında ve tarımsal emeğin dönüşümü iki temel süreç üzerinden özetlenebilir (Çınar, 2014a; Özüğurlu, 2011; Yıldırım, 2015):

(1) Pazara yönelik ve geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün ağırlıkta olduğu tarımsal yapıda tarımsal istihdamdan elde edilen gelirlerin düşmesi ve ücretsiz aile emeğinden gelen geleneksel işgücünün kentsel mekâna göçmesi sonucu ortaya çıkan işgücü açığını düşük ücretli emek girdisini arttırarak üretimi sürdürme girişimi,

(2) Tarımda kapitalizmin geliştiği dönemlerden bu yana Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin özgül tarihsel ve toplumsal koşullarında köylülüğün en alt basamağında yer alan topraksız ve az topraklı köylülerin topraktan kopuş sürecini oldukça sancılı bir biçimde yaşayarak küçük ve orta ölçekli üreticiler için ucuz emek gücü rezervini barındırmasıdır.

Yukarıda özetlenmeye çalışıldığı gibi özellikle Güneydoğu Bölgesi'nde kırsal dönüşüm sonrasında üretim ilişkileri ve toplumsal yapıyı örgütleyen biçimlerin çözülmesinin ardından topraksız kalan köylülerin göç hareketlilikleri alternatif geçinme yöntemleri olarak mevsimlik tarım işçiliğine olan arzı arttırmıştır. Bununla birlikte mevsimlik tarım işçiliğine bağlı olarak gelişen elçilik ve çavuşluk gibi çeşitli kurumların oluşması bölge ile mevsimlik işçiliği arzı arasındaki bağı incelemek için önemli bir temel oluşturmaktadır.

3.3. Mevsimlik Tarım İşçisi Havuzu Olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi: Ortaklıktan Mevsimlik Tarım İşçiliğine

Ben ne iş görebilirim şimdiden sonra? Her karışında bir okka terim var bu tarlanın. Böyle gider diyordum. Böyle hep yarıcı kalırız Ağaylan sanıyordum. Öyle sanıyordum da, bağrıma taş basıyordum. Asılıp ölmeden başka çare yok. Zulüm...
(Kemal, 2017: 23).

Türkiye tarımında kapitalizmin gelişmeye başladığı süreçten bu yana toprağa dayalı geleneksel üretim ve emek ilişkileri dönüşüme uğramıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kırdaki egemen olan toplumsal ilişkiler bakımından kırsal dönüşüm sürecini diğer bölgelere göre oldukça farklı bir boyutta deneyimlediğini söylemek mümkündür.

Tarımda yenilikler, dışarı ile ilişkiler başlayınca kırsal toplumun değişmesi, Anadolu'da küçük ya da büyük toprak sahipliği bölgelerinde farklı şekillerde olmuştur (Kıray, 1982a: 122). Türkiye'de "kırsal dönüşüm" sürecinde dönüşüm mekanizmalarını kitlesel bir şekilde bir bütün olarak köylülüğü oluşturan her yapı farklı şekillerde deneyimlemiştir. Kırsal dönüşüm sürecinde küçük meta üreticileri kapitalist tarımsal üretim biçimlerine ayak uydurmaya çalışmıştır. Bu süreç, büyük toprak mülkiyetine ve toprağa bağlı tasarruf biçimlerinin yaygın olarak görüldüğü bölgelerde ise topraktan kopmakla sonuçlanmıştır. Tarımda makineleşmenin başlamasıyla egemen olan üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesiyle tarımsal işgücünde kullanılan "emek" de dönüşüm ve yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Ücretli emeğe duyulan talep ve ücretli emek arzının büyük oranda mevsimlik tarım işçisi olarak ortaya çıkması kırsal dönüşüm sürecinin en önemli sonuçlarından biri olmuştur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ortakçılık yapan köylülerin mevsimlik tarım işçisine dönüştüğü dinamizmin en önemli kaynağı, bölgedeki büyük toprak mülkiyetinin varlığıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana devletin toplumsal dengeyi bozmak istemeyişi ve merkezin yerel güçlerle kurduğu ittifaklar nedeniyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ağalığa dayalı büyük toprak sahipliği ağırlığını korumuş; bölgede küçük köylülüğü korumaya yönelik politika ve uygulamalar oldukça sınırlı kalmıştır (Keyder'den akt. Yıldırım, 2017: 873). Bölgenin toprak dağılımında büyük adaletsizlikler barındıran toplumsal yapısında tarım ve toprak reformu gerçekleştirilmediği için toprak dağılımında adalet sağlanamamış; tarımda modern işletme tekniklerine geçilememiş; tarımsal üretimde verimlilik istenen düzeye çıkarılamamıştır. Bu bakımdan toprak dağılımındaki dengesizliğin giderilememesi yer yer hâkim olan feodal yapı kurumlarını da ayakta tutmuştur (CHP, 1999: 335).

Ağa-ortakçı ilişkisinin en fazla görüldüğü bölge olan Güneydoğu Anadolu'nun üretim ilişkilerinde iki taraf vardır: Toprak sahibi olan ağalar ve onların arazilerini üründen alacakları belirli bir pay karşılığında işleyen ortakçılar. Geniş toprak sahipliği olan ağalar, arazilerini çiftçi aileleri arasında paylaşırken; geçimlerini sağlayabilmenin tek yolu ağaya ait toprağı işlemek olan ortakçılar da hasat zamanı üründen belirli bir pay almaktadır (Çınar, 2014a: 42). Asgari geçimliliğini sağlayamayan ve köylülerin çok büyük bölümünü oluşturan az topraklı köylüler ve topraksız köylüler, köy dışında yaşayan

büyük toprak sahiplerinin kiracısı, yarıcısı, ortakçısı ve marabasıdır⁴⁴. Güneydoğu Anadolu'nun tarımsal üretim ilişkilerinde önemli iki taraf olan büyük toprak sahibi olan ağalar ile onların arazilerini ortakçılar arasındaki ilişkileri şekillendiren iki önemli etken vardır. Birincisi, ağalar hasat zamanı üründen belirli bir pay aldıkları için aldıkları payın yüksek olması ürünün miktarının yüksek olmasına bağlıdır. İkincisi, üretimin emek yoğun olmasından dolayı ağaların kendileri için çalışan ortakçıların sayısı konusunda hassas davranarak ortakçıları topraklarında tutmak konusunda oldukça katıdırlar. Hasat zamanında üründen aldıkları payı arttırabilmeleri için ağalar ortakçıları borçlandırma ilişkisiyle denetlemekte ve bağımlılık sağlamaktadır. Ağa ile köylüler arasındaki bağ tamamen mülkiyet ilişkilerinden ve kişisel bağlardan doğmakta; ağa, istediği zaman veya işine gelmediği zaman onları toprağından dışarı atabileceği gibi, istediği zaman da ev sayısını artırarak yeni yeni ailelerin gelmesini sağlayabilir⁴⁵ (Beşikçi, 1992: 138; Çınar, 2014a: 42-43). Kapitalist ilişkilerinin toprakta yaygınlaşmasıyla ağalık-ortakçılık ilişkisinde meydana gelen dönüşüm, bu ilişkinin artık geleneksel ve feodal bağlarından koparak “özgürleşen emeğin” ortaya çıktığı bir ilişkiye dönüştüğünü göstermektedir⁴⁶.

Beşikçi'ye (1992: 138)⁴⁷ göre ağa geniş topraklarının hepsini bizzat kendisi işletemez. Bu toprakları topraksız olanlara kiralar veya ortakçı tutar. Böylece, “ortakçı”

⁴⁴ Kiracılık ve ortakçılık, hukuksal çerçevesi (yazılı olmasa da) ve uygulama yöntemleri farklı iki üretim biçimidir. Kiracılık, işletme ve kullanma hakkının belirli bir süre için ve bedeli karşılığında bir başkasına devri esasına dayanmaktadır. Kira süresi bir yıla kadar olduğu gibi bir yıldan fazla dönemi de kapsayabilmektedir. Ortakçılıkta ise “akit” genellikle bir yıllık dönemler içindir. Ortakçılıkta girdi kullanımı ile üründen ortaklık söz konusu olduğu gibi işletmeyi kullanma ve denetleme hakkında mal sahibinin de payı vardır; o da denetlenmektedir. Buna göre fonları ve araç-gereçleri yeterli olmayanlar daha çok ortakçılığa; olanlar, kiracılığa yönelmektedirler. Ortakçılık, marabalık sonrası bir üretim biçimidir; kiracılığa göre mal sahibine karşı bağımlılık ilişkileri ortakçılıkta daha fazladır (DSO, 1999: 82).

⁴⁵ Beşikçi'ye (1992: 138-9) göre ortakçılık, kiracılık gibi usuller, topraksız veya az topraklı köylülerin toprak sahipsizliği durumunda herhangi bir değişme yapamayacağı için köylü, tarımsal faaliyetlere ancak karnını doyurabilecek ürünü elde edebileceği oranda katılmaktadır.

⁴⁶ Toprak tasarrufundaki geleneksel ilişkilerin çözülmesi geniş bir ortakçı, yarıcı ve maraba kesiminin topraktan kopmasıyla sonuçlanmıştır. Yaşar Kemal'in “*Hüyükteki Nar Ağacı*” (2017), “*Ortadirek-Dağın Öteki Yüzü I*” (2014); Orhan Kemal'in (2008) “*Bereketli Topraklar Üzerinde*” adlı eserlerinde Çukurova'daki kırsal toplumsal sınıfların deneyimleri incelenebilir.

⁴⁷ Beşikçi'ye (1992: 140) göre tarla tarımında uygulanacak ortakçılıkta mülk sahibi, arazisi ile birlikte bina, canlı ve cansız demirbaş ve bir kısım işletme sermayesini de ortakçıya vermektedir. Bu suretle yönetilen büyük ve orta mülkler üzerinde ortakçılar için binalar yapılmıştır. Bu bakımdan bu gibi büyük mülkler birer küçük köy görünümündedirler. Binalara yerleşen ortakçılar kendilerine gösterilen arazi parçaları yanında ayrı birer küçük işletme gibi çalışırlar. Yönetim işlerini düzenlemek ve ortakçılar kontrol için mülk sahipleri veya vekiller, işletme merkezinde otururlar; mal sahibi ile aralarında herhangi bir anlaşma yoktur.

veya “kiracı” olmak üzere oldukça ilkel işletme biçimleri ortaya çıkar. Beşikçi (1992: 138), ağa ile ortakçı arasındaki ilişkinin temelini şu şekilde oturtmaktadır:

Ağa geniş topraklarının bir parçasında 8-9 ev yapar. Bu evlere, civardaki topraksız aileleri veya az topraklı aileleri yerleştirir. Civarda topraksız veya az topraklı çok aile olduğundan bu evler hiçbir zaman boş kalmaz. Yığın yığın az topraklı veya topraksız köylü gelip yerleşir. Burada ağa ile köylüler arasındaki bağ tamamen mülkiyet ilişkilerinden ve kişisel bağlardan doğar. Ağa, istediği zaman veya işine gelmediği zaman onları toprağından dışarı atabileceği gibi istediği zaman da ev sayısını artırarak yeni yeni ailelerin gelmesini sağlayabilir.

Çizelge. 2: GAP Bölgesi’nde İllere Göre Toprak Mülkiyeti Yapısı

İller	Topraksızlar (%)
Adıyaman	21.2
Diyarbakır	45.1
Gaziantep	28.6
Mardin	41.3
Siirt	44.6
Şanlıurfa	48.1

Kaynak: CHP, 1999: 335.

Çizelge. 2.’de de görüldüğü üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesi, büyük ve eşitsiz olarak dağılmış toprak mülkiyeti ile buna bağlı olarak şekillenmiş toplumsal yapı dinamiklerine hâkimdir. Büyük toprak sahibi ağa ile ortakçılık, yarıcılık, marabacılık ve icare olarak adlandırılan kiracılık gibi üretim ve emek ilişkileri Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yaygındır. Ortakçılık, ürünün kaldırıldıktan sonra toprak sahibi ile ortakçı olan köylüler arasında önceden belirlenmiş bir oranda ve aynî olarak paylaşılmasını öngören işletme biçimidir. Üretimin toprak ve (ortakçının sağlaması gereken) emek dışında girdileri ise toprak sahibi ile ortakçı arasında örf ve âdete göre veya anlaşma ile paylaşılmaktadır (Boratav, 2004: 31). Ortakçılık sisteminin en önemli özelliği artık ürünün, ürün-rant şeklinde toprak sahibine geçmesidir (Beşikçi, 1992: 140). Ağa ile ortakçı arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisini içeren yapı tarımda makineleşme sürecinin başlaması ve gelişmesiyle bölgede yaygın olarak görülen geleneksel emek ilişkisi olan ortakçılık ilişkisi çözülmeye başlamıştır. Kıray’a (1982a: 122-123) göre ortakçı ve yarıcı olarak çalışan köylüler ise üç-dört ürün mevsimi içerisinde makineleşme, insan emeğin yerini aldığı için ortakçı ve yarıcı olmaktan çıkmışlar; büsbütün topraktan kopmuşlardır.

Bu köylüler kısmen daha mekanize hâle gelmemiş işlerde gündelikle emeğini satan tarım işçileri haline gelmiş; kısmen de tarımdan tamamen uzaklaşarak kentsel çevrelerde emeklerini değerlendirme olanağını aramaya yönelmişlerdir. Bu oluşum hem toprak sahipleri hem de köylüler yönünden eski “feodal” ilişkilerin ortadan kalktığı ve büsbütün yeni ilişkilerin, yeni hacimde ve değerinde artık üretim temin ve kontrol tarzının ortaya çıktığını göstermektedir. Öte yandan toprağın büyük toprak sahipleri tarımsal makinelerin giderlerini karşılayabilmeleri için işletme birimlerini büyütürken iktisadi işletmeye doğru gidebilmek amacıyla makineleşmeyi desteklemiştir. Sonuç olarak, ortaya çıkan büyük çaptaki mekanizasyon var olan tarımsal işletme biçimini tamamen değiştirmiş ve bölgede toplumsal farklılaşmayı arttırmıştır (Kıray, 1999: 153).

Traktörün girişiyle toprak tasarruf formu ve üretim organizasyonunda köklü değişiklikler oluşmuştur. Mekanizasyonun sonucu olarak öküz ve karasabanın yanı sıra ortakçılık da kısa sürede neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Ağalar, traktör edindikten sonra ortakçılara toprak vermeyi durdurmuş; ücretli işçi istihdam ederek toprakları kendileri ekmeye başlamışlardır (Akçay, 1999: 123-124). Başlangıçta feodal üretim ilişkilerinin temel aktörleri olan ağa-maraba ilişkilerinin çözülmesiyle mülksüzleşen, sermayenin meta ilişkileri yoluyla yarattığı iktisadi baskıyla kırdaki sınıfların alt kesimlerine itilerek yoksullaşan köylüler yaşadıkları yerleri terk etmemekte büyükşehirliere göç etmek yerine tarımsal emek piyasasında ek geçim imkânları arayan kesimler hâline gelmektedir (Yıldırım, 2015: 52). Kırsal dönüşüm öncesinin sınırlı artık ürünlü, ortakçılık ve toprak ağalı düzeni yerini gündelikli emekçiler ve köyde oturmayan büyük toprak sahipliğinin görüldüğü bir düzene bırakmıştır (Kıray, 1999: 162). Akçay’a (1999: 119) göre mevcut büyük toprak sahipliği ve makineleşmenin birleşiminden oluşan ve “dönüşümsel” olarak adlandırılan bu süreçte prekapitalist üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçilmektedir. Toprak tasarrufu ve üretim organizasyonunda toprağı ortakçılarla işletmekten modern teknoloji ve ücretli işçilerle işlemeye doğru bir dönüşüm gerçekleşmektedir. Böylece kırsal dönüşüm sürecinden önce feodal ve yarı-feodal bir düzen içinde geçimlerini sağlayan ortakçılar, kiracılar ve hatta bir kısım küçük mülk sahipleri kendilerini birden yeni düzen içinde tarım işçisi olarak bulmuşlardır⁴⁸.

⁴⁸ Ortakçılık ve mevsimlik tarım işçiliği arasındaki ilişkiyi Şeker’in (1986: 102) araştırmasında da görmek mümkündür. Çukurova ve Amik Ovası’nda yapılan bu araştırmaya göre, bu yörelere mevsimlik tarım işçisi olarak gelen kitlenin büyük bir kısmı (% 65) eskiden ortakçılık yaptıklarını; daha önceden bu % 65 oranında işçinin de kendi içinde % 77’sinin, toprak sahibi zoruyla bu işlerini bırakmak zorunda kaldıklarını söylemişlerdir. Yine aynı araştırmada alınan sonuçlara göre, bu işçilerin büyük bir çoğunluğu (% 59)

işletme”lerin emek denetleme formu, toprak tasarrufu ve üretim organizasyonunda değişmeyi (bir dönüşümü) temsil ettiği için “dönüşümsel” bir sürecin iki farklı yolla ortaya çıktığını belirtmektedir:

(1) Prekapitalist (geleneksel, feodal, kabile) üretim organizasyonundan kapitalist üretim ilişkilerine geçişi içerir. Bu durumda makineleşme öncesinde toprağını çeşitli ortakçılık ilişkileriyle işleyen ağa, makineleşme sonrasında işletmesini çevirir ve ücretli işçi kullanımıyla toprağı işlemeye başlar.

(2) Tarihsel özgüllüklerin yanı sıra bu türün ayırt edici bir özelliği de işletme birimini çevirmeye (enclosure) başlayan ağanın, evrensel örneklerinde de görüldüğü gibi ekonomi-dışı yöntemler de dâhil olmak üzere mümkün olan her tür aracı kullanmasıdır. Politik gücün yanı sıra “çevirme” sürecinde doğrudan şiddet kullanımı da çoğunlukla devreye girer.

Ağalar, traktör edindikten sonra ortakçılara toprak vermeyi durdurmuştur. Özellikle büyük topraklı kapitalist işletmeler makineleşmenin etkisiyle bir emek denetim formundan başka bir emek denetim formuna dönüşmüşlerdir. Bu tip dönüşümler genel olarak kapitalist gelişmenin daha belirgin olduğu Batı, Orta ve Güneydoğu Anadolu’da makineleşmenin hemen ertesinde başlamış; aynı dönüşüm Güneydoğu ve Doğu Anadolu’da ancak 1960 sonlarında ivme kazanmıştır (Akçay, 1999: 122, 124). Akşit’e (1967: 62) göre kapitalizmin etkisi altında modern teknolojiyle pazar için üretim yapmaya başlayan köyler mülkiyet yapılarına göre değişik yollar ve değişik işleyişlerle aynı sonuca gidip teknolojinin gereklerine uymuştur. Fakat daha büyük toprak sahibi olan ağalık sistemine ait toprak mülkiyetinin toplumsal kuruluşunda olan köyler oldukça geniş değişimler göstermektedir. Bu genişlik Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da olduğu gibi üretici köylülerin feodal ilişkiler içinde ağanın “kulu” olduğu yerlerden, Batı Anadolu ve Güney Anadolu’da olduğu gibi köylülerin doğrudan doğruya kapitalist ilişkiler içinde ücretli-işçi olduğu yerlere kadar uzanır. Ortakçılık sisteminin çözülmesinin ve Güneydoğu Anadolu’da tarım topraklarının işletme büyüklüğüne göre dengesiz dağılımının ne boyutta bir işgücünü açığa çıkardığının anlaşılması için 1973-1977 yıllarına denk gelen Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndaki (1973: 860) topraksız aile oranlarına bakmakta fayda vardır⁴⁹:

⁴⁹ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndaki oranlar dışında Oral da yaptığı çalışmada, 1962-1969 yılları arasında topraksız aile oranlarının yıllara göre yaptığı dağılımda 1913 yılında % 8.0 iken 1981 yılında %

Köy İşleri Bakanlığı'nca yapılan çalışmalara göre muhtarlık sayısı itibarıyla 35.640 köyde oturan ve tarımla uğraşan 4.126 bin aileden 1268 bininin (yüzde 30,7) hiç toprağı yoktur. Toprakla olan ilişkileri yöresel özelliklere göre farklı düzeyde biçimlenen bu grupların yüzde 1'i kiracı, yüzde 5,7'si ortakçı ve yüzde 93,3'ü tarım işçisidir. Ancak ek toprak ihtiyacını gidermek ve gelir düzeyini yükseltmek amacıyla toprak sahibi olanların kiracılıkla uğraştığı ya da bazı zamanlarda ortakçı ve kiracıların tarım işçiliğı yaptıkları bilinmektedir. Topraksız ailelerin oran bölgeler arasında yüzde 26 ile 83 arasında değişmektedir. Yalnız Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bu oran yüzde 45 dolaylarına çıkmaktadır.

1971 Köy Envanteri Etütleri'nde şahsa ait köylerin en fazla olduğu il sırasıyla Şanlıurfa, Diyarbakır, Siirt ve Mardin'dir. Topraksız aile oranlarının yüksek olduğu yerlere ayrı ayrı bakıldığında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu kentlerinde topraksız köylü oranının yüksek olduğu görülebilir (Çelebican, 1972; Çınar, 2014a: 58). Dolayısıyla özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde feodal çiftliklerin kapitalistleşme süreci mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri bakımından daha radikal sonuçlar doğurduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bölgedeki dönüşüm ve değişim yine egemen toplumsal sınıflar lehinedir. Bu değişimin en önemli sonucu emeğin "özgürleşmesini" sağlayıp geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin giderek "patron-işçi" ilişkileri durumuna getirmektir (Beşikçi, 1992: 198, 262). Bir bakıma kırsal alandaki geleneksel üretim ve emek ilişkilerindeki bu çözülme ortakçılık-kiracılık ilişkilerinin zayıflamasına yol açarak topraksız köylüleri tarımda geçici ücretli işçiliğe itecektir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan ilişki ağlarıyla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye'nin mevsimlik tarım işçiliğı arzının kaynağını oluşturan tarihsel, ekonomik ve toplumsal dinamikler ele alınmaya çalışılmıştır. Bölge'de kırsal dönüşüm sürecini kırdaki toplumsal sınıflar içerisinde daha sancılı bir şekilde deneyimleyen az topraklı ve topraksız köylülerin kırdaki geçinme stratejileri olan tarımda sürekli işçilik imkânlarının azalmasına neden olmuştur. Bu koşullar köylülerin topraktan koparak kentsel mekânlara yöneltmiştir. Dolayısıyla kırsal dönüşüm süreciyle kırdan kente göç eden köylülerin kentsel mekânda yaşam stratejilerinde önemli bir tutan mevsimlik tarım işçiliğini ele almak gerekmektedir.

27.2'dir. Topraksız ailelerin kentlere göre dağılımında yaptığı sıralamaya göre ise topraksız aile oranının en yüksek olduğu kentler sıralamasında % 55.0 gibi bir oranla Şanlıurfa ilk sırada yer almaktadır (akt. Çınar, 2014a: 59).

3.4. “*Mecburlar Ordusu*”: Türkiye’de Köylülerin Kentleşmesi Bağlamında Mevsimlik Tarım İşçiliği

Nüfus hareketliliği oldukça dinamik bir yapıya sahip olan Türkiye’de kitleleri iç göçe iten farklı nedenler bulunmaktadır. Kırsal dönüşüm süreci tarımsal üretim ve emek ilişkilerinin örgütleniş biçiminin değişmesi ve buna bağlı olarak nüfusun bir bölümünün topraktan kopmasına neden olmuştur. Dolayısıyla kırsal dönüşüm süreciyle kırdan kentlere yığılan köylülerin kentsel mekâna nasıl yerleştiğine ve nasıl bir yaşam inşa ettiklerini ele almak gerekmektedir.

Köylülerin kırdan kente göç süreci birdenbire gelişen bir süreç değildir. Göç, birbirini izleyen üç aşamalı bir süreçtir. İlk aşamayı, çalışmak için kente ilk gidiş oluşturur. Köylülerin köyde içinde bulunduğu koşullar ve kentteki koşullar ile edindiği bilgiler onların kente ilk gidişini sağlar. İkinci aşama, kente gidiş-geliş dönemidir. Köylerdeki durumuna ve kentlerde edinilen çevreye bağlı olarak, köylüler kentlere gidip gelmektedir. Bu süreçte köylüler, kentlerde kazandıklarını köyelerine göndererek kırdaki varlıkları iyileştirmekte ve yeni varlıklar satın almaktadırlar. Başka bir seçenek olarak ise bu kazançlarını kentte değerlendirmekte ve kentte yeni varlıklar edinerek kentten kıra ve kırdan kente kaynak aktarmaktadır. Üçüncü aşamada ise kentte temelli yerleşme (göç)dir. Kente gidiş geliş döneminde köylüler, kentteki koşullar ile kırdaki koşulları karşılaştırmakta, ön hazırlıklar yapmakta ve bunun sonucuna göre kırdan kente göç konusunda kesin kararını vermektedir (Kartal, 1983: 52).

Kartal’a (1983: 33) göre kırdan kente göç, kentleşme ve kentlileşme olguları iki ucu olan bir *çözülme*, *yoğunlaşma* ve *akım* olaylarıdır. İki uçtan birisi “kır”dır, ötekisi de “kent”tir. Çözülme süreci kırdadır. Yoğunlaşma ise kentte gerçekleşmektedir. Çözülme ve yoğunlaşmanın özelliklerine uygun ve bunlara bağımlı bir şekilde gerçekleşen akım süreci ise kır ve kent arasında olmaktadır. Bu üç olgu “köylülerin kentleşmesi” bütününe parçalarıdır. Bu parçaların birbirleriyle uyumu ve zaman içindeki işleyiş biçimi “kentleşme sürecinin işleyiş biçimi”ni oluşturur.

Kentleşme, itici, iletici ve çekici güçlerin etkisi altında oluşan ve değişen bir nüfus hareketidir. İtici etmenler, genellikle nüfusu köyden ve tarımdan köy dışına iten etmenlerdir. İletici etmenler ise köyden kopan nüfusun kentlere, büyük özelemlere taşıyan ulaşım araçlarındaki ve olanaklarındaki gelişmedir. Çekici güçler, köyünden ayrılan ya da ayrılmaya hazır bulunanları kentlere doğru çeken ekonomik ve toplumsal etmenlerdir

(Keleş, 2016: 73). Bu doğrultuda Türkiye'nin kentleşme sürecinin işleyişini belirleyen itici, iletilici ve çekici güçlerle kırdan kopuş süreci ve kentleşme sürecinin temel niteliklerini ortaya çıkarabilmek için bazı dönüm noktalarını ele almak gerekmektedir. Kırdan kente göç sürecinin ilk sıçrama dalgası, II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında başlamıştır. 1950'lerden itibaren kır ile kent arasında nüfus akımları tarımsal üretim ilişkilerinde makineleşmesinin yaygınlaşmasıyla ivme kazanmıştır. Bu noktadan hareketle Türkiye'nin kırsal dönüşümle birlikte köylülerin kırdan kente göçü ve kentleşme süreci aşağıdaki dönemleme girişimi üzerinden ele alınabilir. Bu dönemleme girişimindeki amaç, Türkiye'de kırdan kente göç sürecini tetikleyen kırsal dönüşüm dinamiklerinin mevsimlik tarım işçiliği üzerindeki etkilerini genel olarak ortaya koymaktır.

(1) *1950-1965 Döneminde Kırdan Kente Göç ve Mevsimlik Tarım İşçiliği:* Türkiye'de 1950'li yıllarda köyden kente göç, ülkenin kırsal alanlarındaki ekonomik ve toplumsal değişme süreci ile hızlanmıştır. Türkiye'deki toplumsal oluşum içinde tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprakların belirli ellerde toplanması, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi etkenlerle kırsal alanlarda yaşayan nüfus kentsel alanlara doğru hareketlenmiştir (İçduygu ve Sirkeci, 1999: 251). İlk sıçramanın gerçekleştiği bu dönemde kırdan kopuş Türkiye'nin Marshall Planı'ndan yararlanmasına olanak verilmesi üzerine tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasıyla hızlanmıştır. Böylece kırsal alanlarda hatırı sayılır büyüklükte fazla bir nüfus ortaya çıkmıştır. Bu dönemde tarımsal üretim ve emek ilişkilerinde kapitalist üretim aşamasına geçmiş bölgelerde olsun yarı feodal özellikler taşıyan yörelerde olsun köylünün farklı nedenlerle tarımdan kopmasını hızlandırmıştır (Tekeli, 2008: 50; Kartal, 1983; Keleş, 2016: 74).

1950-1965 yılları arasında köylerde üretim ve yeniden üretim süreçleri meta ilişkileri aracılığıyla iç pazarın bir parçası haline gelirken aynı zamanda kırlar ve kentler arasında gerçekleşen büyük nüfus hareketleri dönemin önemli bir özelliğidir (Yıldırım, 2015: 187). Tarım sektöründe modernleşme bu sektörde ihtiyaç fazlası emeğin ortaya çıkmasına neden olurken özellikle büyük kentler 1950'lerin başlarından itibaren ve 1960'larla 1970'lerde hızlanarak süren bir biçimde bu fazla nüfusun hedefi olmuştur. Bu anlamda köylülerin büyük kentlere, büyük ve yoğun emek havuzları oluşturacak biçimde hızlı göçü ve kentleşmeleri bu dönemin temel belirleyicisi olmuştur (Şengül, 2009: 122).

Küçük köylülüğün varlığı bir anlamda göçü yaratan nedenlerden biri haline gelmiştir. Tarımda yeterli düzeyde geçim sağlayacak toprağa sahip olmayan küçük köylüler, topraklarını kiralayarak kente göç etmektedirler. Dolayısıyla kırdan kente göçün ilk aşamasında temel aktörler, tam olarak topraktan koparak mülksüzleşmiş köylülerden çok, köylerinde sınırlı bir miktarda bulunan topraklarını kiraya vererek belirli bir birikime sahip olabilme imkânını bulabilen küçük köylüler oluşturmaktadır. Diğer taraftan artan üretim ve tarım fiyatları doğal sınırlarına ulaşan ekilebilir arazinin kira ve satış fiyatlarını arttırmış ve bu durum sınırlı miktardaki toprağı işlemek yerine onu büyük toprak işletmecileri üzerinden kiraya verip kente göç eden yeni bir kesimi oluşturmuştur (Yıldırım, 2010: 410). Özellikle 1950-1955 yılları arasında kırsal alanlardan kentlere göçün makineli tarıma geçemeyen ya da kapitalist üretim ilişkilerine ayak uyduramayan küçük meta üreticileri bu dönemde gerçekleşen kitlesel göç serüvenine daha fazla katılmışlardır. Küçük meta üreticileri bu bağlamda geçindirebileceklerinden fazla olan nüfuslarını büyük kentlere işgücü olarak ihraç etmişlerdir (Çınar, 2014a: 54). Bu dönemde kır-kent nüfus oranlarına bakıldığında ise özellikle 1950-1960 yılları arasında kır nüfus oranının % 81'den % 74'lere doğru gerilediği ve kentli nüfus artışının % 8.73 gibi çok yüksek bir değere ulaşmıştır (Köymen, 1999b: 261; Kaygalak, 2009: 79).

Türkiye'de göç dalgasının yoğun olarak yaşandığı bu dönemde (Köymen, 1999b), tarımdaki bu çözülme sürecine ilaveten zaten sınırlı olan kaynakların sanayileşme öncelikli olarak kullanılması nedeniyle kentsel alt yapı ve hizmetlere yeterli yatırım yapılamamıştır. Üstelik göç nedeniyle kentsel altyapı ve hizmet talebi baskı oluşturmuştur. Bu süreçte kendi başına bırakılan yerel topluluklar, kendi inisiyatifleriyle çözüm üreterek gecekondulaşma yoluna girmişlerdir (Şengül, 2007: 96). Gecekondulaşma sürecinde 1950'ler ve 1960'larda kente göç edenlerin önemli bir kısmının köylerinde kendilerine ait topraklarının olduğu görülmektedir. Dönemin gecekondulaşma bölgelerinde yaşayan göçmenlerin arasında tarımda küçük üreticilik yapacak kadar köylerinde arazilerinin olması kente göç sürecini finanse edebilecek durumda olduklarını göstermektedir. Fakat bu dönemde büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bölgelerde özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ortakçılık yapan köylülerin küçük meta üreticilerine göre kırdan kente göç serüveninde daha geride kaldıkları görülmektedir (Çınar, 2014a: 65). Ortakçı-yarıcı ilişkilerinin çözülmeye başlaması ile ortaya çıkan topraksız köylüler ise dönüşüm sürecinin en dikkat çekici toplumsal gelişmesinin, yani

kente göçün, önemli bir aktörü olamamışlardır. Bunun en büyük nedeni 1960'lara kadar ortakçılığın değişim sürecine girmesine rağmen tarımsal alanlarda geçerli bir geçinme yöntemi olmasıdır. Bu koşullar ortakçıları toprağa bir süre daha bağlı tutabilmiştir (Çınar ve Lordoğlu, 2011: 4). Böylece eski ortakçıların kırdan kente göç sürecinde birinci kuşak göçmenlere göre geç kalmaları göçün diğer dönemlerinde kentlere yönelmelerini ve kentsel işgücü piyasasına eklemlenmelerini daha da zorlu kılmıştır.

1950-1965 yılları arası dönemde kırsal dönüşüm süreciyle kente göç eden köylülerin kırdan kente en temel göç etme nedeninin işsizlik olması ve kentlerin bu emek fazlasının işsizlik sorununa çözüm bulacak alt yapıdan yoksun olması köylülerin işsizlik sorunlarının bu kez kentlerde de deneyimlenmesine neden olmuştur. Böylece bu dönemde yeni kent yoksullarının işsizlik sorunlarına karşı geliştirdikleri stratejiler tarımda ve tarım dışı alanlarda enformel bir ekonomi yaratarak geçici ve kalıcı işler için önemli bir kaynak oluşturmuştur.

(2) *1965-1980 Döneminde Kırdan Kente Göç ve Mevsimlik Tarım İşçiliği:* 1960'larda yoğun tarım teknolojisine geçiş yani pahalı ithal girdilerin kullanılmaya başlanması yine işletme sermayesi kıt olan küçük köylülüğü güç durumda bırakmış ve tarım dışına itmiştir (Köymen, 1999b: 263). Kentlere yönelen bu nüfusta 1965 ve 1970 nüfus sayımlarına göre iç göçlerin salt sayılarında ve hızlarında daha önceki yıllara göre yapılan sayımlara göre önemli bir artış vardır. Bu dönemde nüfusun % 14'ünün yer değiştirdiği görülmektedir (Erder, 1978: 148). Bu bakımdan 1965-1980 dönemi, kentsel alanların kendi yapılarının ve bu yapılardaki dönüşümlerin içgöçe damgasını vurduğu bir dönemdir.

1965 yılı nüfus sayımına göre iç göçlerin % 46'sını Marmara Bölgesi çekmekte; Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Karadeniz bölgeleri göç veren başlıca bölgelerdir. İç göçlerde yarı işçi yarı köylü bir niteliğe sahip mevsimlik işgücü, bu dönemde kentlerde sürekli yerleşmeye başlayan kesimler hâline gelmişlerdir (Tütengil, 1979: 167; Yıldırım, 2015: 187-188). Fakat sanayi toplumu olma yolunda hızlı bir ilerleme kaydedemeyen Türkiye'de, kentsel alanlar hızla akan kırsal nüfusu aynı hızla emme gücüne sahip olamamışlardır. Kentsel alanların kırsal alanlardan akan nüfusun barınma ihtiyacını karşılamaktan yoksun olması nedeniyle kentsel alanlar gelen nüfusu barındıracak konut oluşumunu sağlayamamıştır. Sonuç olarak gecekondularda yaşayan ve ikincil ekonomik sektörlerde geçimini sağlamaya çalışan bir göçmen kitlesi kent nüfusunun ağırlıklı bir

parçası haline gelmiştir. Bu göçmen kitlesi oluşan göç ağı ile birlikte göç dalgalarının sürekliliğini sağlamıştır (İçduygu ve Sirkeci, 1999: 252). Böylece kırdan ve kentlerde yaşanan gelişmelerle birlikte bir yandan işgücü profilinin ve boyutlarının niteliği değişmiş diğer yandan da tarım alanlarındaki ücretli işlerde çalışmak amacıyla yapılan mevsimlik göçlerin kapsamı da genişlemiştir (Yıldırım, 2015: 188). Bu dönemde de kentlere ağırlıklı olarak küçük meta üreticileri yönelmiştir. Büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bölgelerdeki ortakçılar ise önceki işlerine yakın olan işlerin arayışına girmişlerdir. Ortakçılar için göç etmek genelde en son seçenek olarak değerlendirilmiştir (Yıldırım, 2010: 414). Bu bakımdan Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun yoksul ve topraksız köylüleri tarımda küçük ve büyük üreticilerin meta üretimine geçtiği bölgelerde ortaya çıkan mevsimlik işgücü ihtiyacını karşılamaktadır. Öte yandan mevsimlik göç bu köylüler için sürekli kente göçe tercih edilmektedir çünkü kentteki işsizlik olasılığı ve çok masraflı yaşam göze alınmamaktadır (Akşit'ten akt. Yıldırım, 2015: 189). Kırsal dönüşümün en somut sonucu topraktan fiilen ya da hukuken kopan “nüfus fazlası”dır. Bu nüfus fazlası içerisinde köylüler, üretim ve mülkiyet ilişkilerine göre tamamıyla veya kısmen kırdan kalmakta ya da kentlere akmaktadır (Kartal, 1983: 34). Bu koşullar altında göç edecek birikimi sağlamaktan yoksun olan topraksız köylüler tarım işçiliğine yoğun bir biçimde yönelmişlerdir.

1970'li yıllar Türkiyesini bütün boyutlarıyla gözler önüne seren, çok yanlı bir olaydır. Sanayileşme ile atbaşı yürümeyen, sağlıklı, başka bir deyişle demografik nitelikleri ağır basan az gelişmiş kentleşme kırsal bunalımın kente taşınmasının ötesinde bir oluşumu ortaya koymaktadır: Bu oluşum, “köylülerin kentleşmesi” olarak adlandırılabilir. Mevsimlik göçlere bağlı köylü işçi tipinden sonra şimdi de sürekli yerleşmeye dayalı “ne köylü ne de kentli” yeni kuşaklar aşamasında bulunan köyden kente göç olayı geçiş dönemi sona erince yeni bir toplumu önümüze koyacaktır (Tütengil, 1979: 167). Her ne kadar kırdan kente göç süreci 1970'li yıllara damga vursa da bu yıllarda Türkiye toplam nüfusunun % 60'ının köylerde yaşadığı görülmektedir (bkz. Çizelge. 3.). Bu dönemdeki göç süreci sadece büyük kentlere yönelmemekte özellikle yakın kentlere olan kuvvetli yönelmelerle gerçekleşmektedir. Böylece köylülerin kırdan kente göç sürecinin üç metropolün, İstanbul, Ankara ve İzmir, diğer kentleri dışlayarak tüm kırsal görüşleri çektiği görüşü değişmiştir. Bu bağlamda köylülerin yarısı bu metropollere diğer yarısının da başka yerlerdeki kent merkezlerine yöneldiği

görülmektedir (Erder, 1978: 148). Örneğin, Akşit vd. (1993) ve Sencer'in (1993) çalışmalarına göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki göç deseni sadece bölgeler arası bir nitelik taşımamakta; bu bölgede bölge içi göçün de yoğun olarak deneyimlendiği görülmektedir. Bu bakımdan bölgede topraktan kopan işsiz köylülerin bölgenin üç büyük kent merkezlerine, Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa, yoğun olarak yerleştikleri görülmektedir. Fakat kentsel altyapının yoğun göç hareketi karşısındaki bu yetersizliği, konut piyasasında olduğu kadar iş piyasasında da göçmenlerin kendi mekanizmalarını geliştirmelerine neden olmuştur. Kentin formel ekonomisi içinde kendisine yer bulamayan göçmenler, enformel ya da marjinal olarak tanımlanan yüzer gezer işlerde geçimlerini sağlamaya başlamıştır (Kaygalak, 2009: 84). Tamamen topraktan kopmuş ve tek geçim kaynağı bu yüzer gezer işlerden elde ettikleri ücret geliri olan eski ortakçıların önlerinde mevsimlik tarım işçiliği alternatifi kalmıştır. Görülen odur ki kırsal dönüşüm süreci ve kırdan kente göç deneyimi diğer bölgelerde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kadar radikal olmamıştır. Buna bağlı olarak "köylülerin kentleşmesi" bağlamında Güneydoğu Anadolu'daki köylülerin diğer bölgelerdeki köylülere nazaran daha az şansları ve alternatifleri olmuştur.

Çizelge. 3: Coğrafi Bölgelerin Kentleşme Düzeyleri (%)

Bölgeler	1940	1960	1980	1985	1990	2000	2010
Marmara	35.1	43.3	68.7	74.1	75.1	77.9	90.6
Güney Anadolu	20.1	31.6	49.8	62.7	54.3	59.1	71.2
Ege	23.3	30.3	48.6	54.8	53.0	62.3	73.1
İç Anadolu	14.8	24.8	47.4	53.3	59.5	62.1	82.8
Güneydoğu Anadolu	15.8	16.1	36.5	39.9	53.5	56.0	68.5
Doğu Anadolu	9.3	13.4	27.2	31.1	37.5	47.2	55.5
Karadeniz	7.2	11.4	24.0	29.2	33.7	41.2	53.4
TÜRKİYE	18.0	25.2	45.4	50.9	55.4	61.7	72.4

Kaynak: Keleş, 2016: 74.

Kaygalak'a (2009: 87) göre 1970'ler ve sonrasındaki süreçte Türkiye genel bir kriz yaşarken, büyük kentler bu krizin merkezinde yer almıştır. Bir taraftan içe dönük ithal ikameci ekonomi modelinin krizi ve bu krize bağlı olarak ortaya çıkan sorunlar, diğer taraftan buna karşılık çeşitli kurumsal, siyasal ve ekonomik nedenler yaşanmaktadır. Bu koşullar altında istihdamın aynı oranda düşürülmediği 1970'lerin sonralarına doğru kentlere olan göçün az da olsa yavaşladığı görülmektedir. Öte yandan Keyder ve Yenal

(2015: 153), bu dönemde özellikle 1970 Krizi'nin yarattığı etkiyle ülkedeki istihdam yapısının daha da istikrarsızlaştığını; tarımda barınamayan köylülerin iş bulma ümidiyle kentsel alanlara göç etmeye devam ettiğini belirtmişlerdir. Kentlerde zaten var olan ya da yeni ortaya çıkan istihdamın büyük bir bölümü yarı zamanlı, geçici ve düzensizdir. Bu bakımdan özellikle kırdan kente göç sürecinde diğer göçmenlere göre geç kalan topraksız köylüler kriz ortamının oluşturduğu bu çalkantılar nedeniyle göç etmeyi riskli bulmaktadır. Dolayısıyla bu yıllarda uygulanan politikaların sonuçlarının esas olarak 1980 ve sonrası dönemde büyük etkiler yarattığı görülmektedir.

(3) *1980 ve Sonrası Dönemde Kırdan Kente Göç ve Mevsimlik Tarım İşçiliği*: 1980 nüfus sayımına göre, Türkiye toplam nüfusunun % 48'i kentlerde yaşamaktadır (Kartal, 1983: 39). Türkiye'de 1980 ve sonrası dönemde 1970'lerde yaşanan krizin ardından "çözüm" olarak ekonomide ithal ikameci strateji sona erdirilerek dışa açık büyümeyi öngören bir uygulama modeli uygulamaya konulmuştur. Böylelikle ithal ikameci strateji "24 Ocak Kararları" ile fiilen son bulmuştur (Şengül, 2007: 97). Bu bakımdan Türkiye toplumu, 24 Ocak Kararları'yla 1980'li yıllarda farklı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu kararların temelinde yaşanan süreçte özellikle tarım politikalarında meydana gelen değişimlerle kentlerin gelişimi, yaşadığı sorunlar, iç göçlerin yönü ve hızı, kente göç edenlerin yaşam koşulları ve göçmenlik kavrayışları bakımından önemli etkileri olmuştur (Kaygalak, 2009: 92).

Kapitalizmin tarım kesimi üzerindeki yaygınlaşma hızı ve 1990'lı yıllardan itibaren güçlenen mülksüzleşme dinamikleri kırdaki sınıfsal kutuplaşmaları giderek arttırmıştır. Bu süreçte ücretlilik ilişkisi hem çiftçi ailelerinin tarım dışı işlere daha fazla yönelmesini hem de tarım işletmelerinde eskisine göre daha fazla tarım işçisi çalıştırılması şeklinde yaygınlaşmaktadır. Tarımsal üretim ilişkilerinde meydana gelen yapısal dönüşümler devletin ürün, girdi ve kredi piyasalarında desteklemelerini ve tarım ürünleri ithalatı önündeki engelleri kaldırdığı koşullarda sermayenin meta üreticisi köylülük üzerindeki artan kontrolü tarımın istihdam yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir (Yıldırım, 2015: 251, 213). Geçim araçlarının metalaşması olarak da tanımlanabilecek bu süreçte köylülüğün tasfiyesinin, geçimlik üretim veya küçük meta üretiminin, tarımda veya tarım dışında ücretli işçilikle aynı zamanda tecrübe edilmiştir (Çelik, 2017: 794). Bunun yanı sıra küçük meta üreticilerinin kırdan kente göç sürecinin ilk aşamalarında ücretsiz hane emeğini kentlere aktarması işgücü kaynaklarının azalmasına neden olarak

ücretli tarım işçiliğine olan ihtiyacı daha fazla arttırmıştır. Tarımın ülke genelinde olduğu gibi geçim imkânlarının giderek daraldığı bu dönemde emek ihtiyacı özellikle 1980'lerden itibaren büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yoksul kitleler tarafından karşılanmaktadır.

Türkiye'de nüfusunun önemli bir kısmının kentlere göç ettiği ve kentlerde yaşadığı görüldüğü bu dönemde özellikle 1980'lerin ortalarından, özel olarak da 1990'lardan sonra Türkiye yeni bir iç göç olgusuyla karşılaşmıştır. 1984 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ve bu bölgelerden yaşanan göç, önceki dönemlerdeki göç dalgalarından farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların başında önceki göç hareketlerinin esas olarak ekonomik kaynaklı olmasına karşılık, yeni göç hareketinin ağırlıklı olarak siyasal ve sosyal sebepler taşıması gelmektedir (CHP, 1999; TMMOB, 1999). Zorunlu göç, ani ve toplu olduğundan ve devletçe gerekli önlemler alınmadığından kentler göç edenleri özümseyememiş; tersine birçok kent hızlı bir köyleşme ve gettolaşma süreci yaşamaya başlamıştır. Özellikle Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi kent merkezlerinde hızlı ve çok çarpık bir gecekondulaşma olgusu ortaya çıkmıştır. Bu kentlerin zaten yetersiz olan kentsel alt ve üstyapıları tümüyle tıkanmış; işlevsiz hale gelmeye başlamıştır (CHP, 1999: 339).

1990'ların başından itibaren kırsal dönüşümün üretim ve yeniden üretim ilişkilerini dönüştürmesine ek olarak "köylülerin kentleşme" sürecini etkileyen zorunlu göç ve köy boşaltmaları uygulamaları Güneydoğu'da geniş bir kitlenin yakın il veya ilçe merkezlerine göç etmelerine yol açmıştır. Türkiye'de büyükşehirler ve Güneydoğu'nun belli başlı illeri bölgenin kırsal alanlarından yoğun göç almasına rağmen bu kentlerde alt sınıfların sosyoekonomik durumu göçmenler için cazip olmamıştır. Büyük kentlerdeki geçinme stratejilerinin başında genel olarak inşaat işleri, hamallık, seyyar satıcılık gibi işler gelirken zorunlu göç ile bölge içerisindeki il ya da ilçelerine yerleşen göçmenler için de bu geçinme stratejilerine ek olarak tarım işçiliği geçim kapısı haline gelmiştir. Özellikle büyük kentlere göç etmeyi tercih edecek alt yapıya sahip olamayan aileler için Güneydoğu'nun il ya da ilçelerinde yaşamak geniş aile ve akraba grupları halinde tarımdaki geçici işlerde çalışmak tek seçenek haline gelmiştir (Yıldırım, 2015: 244-245). Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2002: 172-174) çalışmalarında da belirtildiği üzere 1980'li yıllardan başlayan ve 1990'larda hızlanan Güneydoğu göçüyle kentlere gelen köylüler kelimenin tam anlamıyla hazırlıksız olarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Önceki

göçmenlerin aksine kent ile herhangi bir iletişim kanallarına sahip olmayan Güneydoğulu köylüler, kırdan kopuş niteliğindeki göç süreci yaşamıştır. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta Güneydoğu kökenli köylülerin işgücü piyasası ve konut piyasasının en altında yer alan kesimi oluşturmalarıdır. Dolayısıyla zorunlu göç uygulamalarıyla⁵⁰ giderek büyüyen kentlerde tarım işçisi olarak çalışan bir kesimin varlığı giderek artmıştır. Böylece zorunlu göç sonrasında kent yoksulluğu daha da derinleşmiştir. Öyle ki günümüzde zorunlu göçle kentlere yerleşen bazı yoksul aileler, yılın belli aylarında gezici ve geçici olarak göç etmekte ve diğer üyelerle birlikte mevsimlik tarım işçisi konumunda çalışmaktadır (Hoşgör, 2011).

Kartal'a (1983: 36-37) göre kır ve kent arasındaki akımın en somut sonucu kırdaki çözülme ve kentlerde yoğunlaşmadır. Türkiye'de kırsal çözülmenin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini amaçlayan tarım politikaları yetersiz kalmıştır. Öte yandan kırdan kente göç eden ve kentlere yığılan nüfusun kentlerdeki yoğunlaşma süreci oldukça sağlıklı bir şekilde ilerlemiştir. Kentler, bu yoğunlaşma karşısında konut, istihdam ve altyapı gibi çeşitli alanlarda eksik ve yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla kente göç eden köylüler için kentleşmenin iki yanı vardır: a) ekonomik bakımdan kentleşme, b) sosyal bakımdan kentleşme. Ekonomik öğelerle tanımlanan "ekonomik mekân" ve sosyal ve tinsel öğelerle tanımlanan "sosyal mekân" kavramlarıyla köylülerin kentleşme süreci kavranabilir. Yukarıda da ele alındığı ve Kartal'ın (1983: 20-22) da belirttiği gibi köylülerin kentleşme sürecinde ekonomik ve sosyal yönleriyle "kır insanı"nın "kent insanı"na dönüşme süreci Türkiye'nin "toplumsal yapısı"ndaki dönüşme ile koşutluk gösterir.

Türkiye'de köylülerin kırdan kente göçü, kentleşme ve kentleşme sürecinin özetlenmeye çalışıldığı yukarıdaki dönemleme girişiminde görüldüğü gibi tarihsel süreçte Türkiye kentleşirken, kırdan kente göç eden köylülerin "ekonomik ve sosyal bakımdan kentleşmeleri" köylülük sınıfı içindeki bulunan tüm köylüler tarafından farklı biçimlerde deneyimlenmiştir. Az topraklı ve topraksız köylülerin kentleşme süreçleri, kırdan kente göçü erken dönemlerde deneyimleyen köylülere göre ne kırdan arınmıştır ne

⁵⁰ Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki zorunlu göç ve köy boşaltmalarına ilişkin için Kayacan'ın (1999) zorunlu göç uygulamalarıyla kırdan kente göç sürecini ele aldığı çalışması; Yılmaz'ın (2007), İstanbul Tarlabası'nda zorunlu göçü deneyimleyen göçmen ailelerin yaşamda kalma stratejilerini incelediği çalışması; TESEV Araştırma Grubu'nun (2008) yaptığı saha araştırması ve Demirler ve Eşsiz'in (2008) zorunlu göç ve köy boşaltmalarını göçmen kadınların deneyimlerini ele aldıkları çalışma incelenebilir.

de kentleşmiştir. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki az topraklı ve topraksız köylülerin kırdan kente göç serüvenine geç katılmaları, kent yaşamını ve kentsel iş gücü piyasasını daha yoğun işsizlik, düşük ücretler ve olumsuz çalışma koşullarına bağlı olarak yoksulluk hâlleri içinde deneyimlemelerine neden olmuştur. Böylece kırdan kente göçle birlikte kente taşınan “ekonomik ve sosyal altyapı”, kentte daha da kronik bir hâl almaktadır. Özellikle kentlerde iş ve konut imkânlarının giderek azaldığı koşullarda bu kesimler için mevsimlik tarım işçiliği ve diğer geçici işçilik biçimleri tek geçim kaynağı olmuştur. Bu bakımdan tarım işçiliği sadece kırsal nüfus için bir geçim kaynağı olmaktan çıkarak yeni kent yoksulları için ailenin çalışacak durumda olan tüm üyelerinin de dâhil olduğu vazgeçilmez geçim kapısına dönüşmüştür.

3.5. Mevsimlik Tarım İşlerinde Kadın Emegi

Onbinlerce insan, kap kacak, yorgan döşek, un bulgur torbalarıyla, kamyonlara, naylonlara biner, kimi yalın yapıldak çoluk, çocuk genç ihtiyar yollara, oradan Çukurova'ya dökülür. Çukurova'nın çıldırılmış sığağı altında, sabahtan akşama dek, hiçbir sosyal güvenliği olmayan bu onbinler «tarım işçisi» olarak ölesiye çalışır, alın teri döker yaşamak için. Yaşamak için, öler (Otyam, 1969: 21-22).

Tarım ve diğer kırsal ekonomik faaliyetlerde kadın emegi önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle tarımdaki üretim ilişkilerinin ve geleneksel emek biçimlerinin dönüşümüyle toplumsal ve ekonomik olarak dünyanın birçok yerinde kadın emegine olan talep hızla artmaktadır. Ucuz, kontrol edilebilir ve kolay ulaşılabilir yönüyle tarımda kadın emegi aynı zamanda kırsal dönüşüm süreciyle birlikte mülksüzleşen köylüler için çoklu geçim stratejilerinin omurgasını oluşturmaktadır. Bu bakımdan mevsimlik tarım işçiliğindeki emek süreçlerinde kadınlar, toplumsal olarak yüklenen roller ve sorumlulukları bakımından erkeklere göre daha fazla ve daha yoğun bir şekilde yer almaktadır.

Tarımda kadınların ve kadın emeginin toplumsal konumunu açıklayıcı temel kavramsal araçlar olan ataerkillik, kadının mülksüzlüğü ve kadın emegi kadınların mevsimlik tarımsal üretimdeki konumunu irdeleyebilmek için önemlidir (Ecevit, 1994: 104). Kadınların toplumsal konumu açısından tarımsal yapıların ve ilişkilerin de dikkate alınması gerekir. Tarımsal yapılar üretim için gerekli toprak mülkiyetini/büyükliğini, emek kullanma biçimlerini (ücretsiz aile emegi, ücretli emek), tarımsal üretim için gerekli

araçları ve bu süreçteki ilişkileri içerir (Ecevit, 1994: 97; Güneş, 2016b: 16). Köylü hanesinin ücretli emek kategorisiyle ilişkisi hanenin emek rezervi, emek rezervinin hane üretim gereksiniminde kullanılma eğilimi, hane içi cinsiyetçi işbölümü, hane biriminin üretim ile emeğin yeniden üretimi işlevleri arasındaki mekânsal ayrışma bakımından taşıdığı özellikler ve emeğin yeniden üretiminin metalaşma düzeyi gibi kavramlarla yüküldür (Özüğurlu, 2011: 92). Dolayısıyla kadınların tarımsal işgücüne katılımları genellikle cinsiyete dayalı ayrımlara göre şekillenmektedir. Kimi kadınlar kendi aile çiftliklerinde ücretsiz işçiler olarak yer alırken kimi kadınlar diğer çiftliklerde ve tarım işletmelerinde ücretli veya ücretsiz işçiler olarak tarımsal istihdam alanlarında yer almaktadır.

Türkiye’de geleneksel tarım düzeninin hâkim olduğu ve toprak mülkiyetinin henüz farklılaşmadığı dönemlerde geniş aile sistemine dayalı emek sistemi yaygındır. Bu sistemde geleneksel geniş aile, kırsal kesimdeki işsizlik sorununun yarattığı bunalımları kendi içinde çözümleyen bir mekanizma olan geçimlik tarım yapmaktadır. Geniş aile yapılarının kırsal dönüşümden önce tarımsal işletmelerde aile işgücünden yararlanmaları işletmenin büyüklüğüne göre değişmektedir. Örneğin, 100 dönümden büyük toprak işletmelerinde büyük toprak sahibi, traktörle yapılacak işgücünü aile içinden sağlamakta; çapa, hasat gibi tam makineleşmemiş işler için ise dışarıdan ücretle tuttuğu emekten yararlanmaktadır. 100 dönümden küçük işletmelerde de işgücü tamamen aile içi emeğe dayanmaktadır (Tekeli, 2008: 88, 90). Dolayısıyla kadınların tarımsal üretime katılımları da toprak mülkiyetine göre şekillenmektedir. Büyük toprak mülkiyetine sahip ailelerde kadınlar tarımsal üretime katılmazlarken, küçük meta üretimi yapan hanelerde kadın emeği cinsiyete dayalı işbölümü uyarınca aile içi ücretsiz emek kapsamında vazgeçilmez bir emektir. Öte yandan toprak mülkiyetine sahip olmayan aileler için ise kadınların tarımsal üretime katılımları cinsiyete dayalı işbölümünün yerleşik yapısında toprağa bağlı geleneksel emek biçimlerine dayalı olarak gerçekleşmektedir. Fakat kırsal dönüşüm süreci ile kadınların tarımsal üretim ve emek ilişkilerindeki yeri değişmiştir.

Uluslararası karşılaştırılabilir en son verilere göre gelişmekte olan ülkelerin tarımsal işgücünün ortalama % 43’ü kadınlardan oluşmaktadır (FAO, 2011). Türkiye’de ise tarımsal üretiminde kadın istihdamı iki bakımdan büyük önem taşımaktadır. Bir yandan tarım, son yıllara kadar kadınların başlıca istihdam alanı olagelmıştır. Diğer yandan da tarımsal üretim kadın emeği yoğunluklu olarak kullanılan bir emek halini

almıştır (Yaman ve Akduran, 2013: 181). Türkiye tarımında sermaye ilişkilerinin egemen olmaya başlamasıyla tarımda meydana gelen dönüşümler bazı çiftçilerin kendilerine ait topraklarda geçinemeyen hale gelmelerine veya tamamen topraksız kalmalarına neden olurken; başka bir grup çiftçi için ise sadece aile emeğine dayanarak tarımsal üretimi sürdürememesine neden olmaktadır. İkinci grup için ailenin tarımsal üretime dayalı olarak şekillenen özellikleri değişime uğramaktadır. Fakat bazı durumlarda aile bireyleri tarımsal üretimden çekilirken, diğer yandan hasat dönemi gibi çok sayıda işçinin çalışmasının gerekli olduğu durumda geçici tarım işçisi istihdam etmeye başlanılır. Dolayısıyla topraklarında geçinemeyen veya topraksız kalan birinci grup için geçinebilmenin yolu ikinci grubun aile emeğiyle artık başa çıkamayacağı tarımsal üretim aşamalarında geçici ve mevsimlik işçilik yapmaktan geçmektedir (Çınar, 2016: 171).

Türkiye tarımında tarımsal üretimdeki emek sürecinde her ne kadar cinsiyete dayalı bir yapı yerleşmiş ise de kırsal dönüşüm ve sonrasında bir bütün olarak Türkiye’de “tarımın kadınsallaşmasından” bahsetmek mümkündür. Cinsiyete dayalı işbölümüne göre şekillenen emek sürecinde kadınların iş yükü ataerkil çalışma ve aile yapısına bağlı olarak belirlenen toplumsal konumları kadınların tarımsal işbölümündeki konumlarını belirlemektedir (Karkıner, 2006: 27). Lastarria-Cornhiel’e (2006: 2) göre “tarımın feminizasyonu” olarak da adlandırılan bu süreç kadınların tarımsal iş gücünde ücretli olmayan aile işçileri ya da tarımsal ücretli işçiler olarak artan katılımı anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle tarımın feminizasyonu, tarım işçiliğinde erkeklere oranla daha fazla kadın çalıştığı ve/veya tarımda daha az erkeğin çalıştığı için kadınların yüzdesindeki artışa bağlı olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye’de çalışan her iki kadından birisi tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda istihdam edilmektedir. Her ne kadar kadınların tarımda önemli bir ekonomik rolü olsa da emekleri karşılık bulmamakta ve ücretsiz aile işçisi sınıflandırması altında kavramsallaştırılmaktadır. Bu da yine tarihsel bir olgudur (Hoşgör, 2011: 224). Tarımın feminizasyonu ile kadınların tarımsal üretim ilişkilerinde görünürlükleri artarken, yeniden üretime yönelik sorumluluklarının cinsiyetlere göre paylaşımında bir değişiklik yaratmamıştır. Bu durum tarımsal üretim ilişkilerinde kadınların yüklerinin giderek artmasına neden olmaktadır (Kulak, 2011: 146). Böylece kadın emeğinin görünmezliği tarımdaki çalışma ilişkilerinin ailenin çalışma birimi olarak yer almasına ve aile içinde

kadınların üzerindeki denetim mekanizmalarının onların emek güçlerini de kapsayarak yeniden üretilmesine neden olmaktadır.

Kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı mevsimlik tarım işçiliği aile üzerinden kurulan bir çalışma biçimidir. Genellikle ailenin tamamı ya da aile üyelerinin çalışacak durumda olacak üyelerinin bir kısmı birlikte göç eder ve çalışırlar. Mevsimlik tarım işçiliğinde çalışma biçiminin bu şekilde kurulması aslında ailenin hayatta kalma stratejilerinin bir parçasıdır. Ailenin birlikte göç etmesi ve çalışması, ailenin gelirini olabilecek en yüksek noktaya taşımak için bütün üyelerinin emek güçlerinin organize edilmesinin bir sonucudur (Çınar, 2016: 183). Mevsimlik tarım işçiliğinde kadınların yoğun bir biçimde yer almalarının bir diğer nedeni de yine çalışma biçiminin aile üzerinden düzenlenmesi ve yönlendirilmesi ile ilişkili olmasıdır. Fakat kadınlar her ne kadar tarlada çalışsalar da emekleri para getiren bir iş olarak kabul edilmemektedir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kapsamında kadınların işleri ikinci derecede önemli, erkeklerin işleri ise birinci derecede önemli görülmektedir. Bu tablo sadece mevcut geleneksel toplumsal cinsiyete ilişkilerine dayalı işbölümüne yönelik ayrımcılığı değil, aynı zamanda kadınların işinin küçük görüldüğü kalıplaşmış erkek egemen toplumsal yapıyı da yansıtır (Hoşgör, 2011: 228). Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların ev dışında yaptığı işler ev işinin bir uzantısı olarak görülmekte ve ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmemektedir. Kadınlar “ücretsiz aile işçisi” statüsünde çalışırken, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün bir sonucu olarak “evdeki kadın” ve “tarladaki ırgat” olarak tanımlanmaktadırlar (MİGA, 2011: 11).

Tarımsal üretimde geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyete ilişkilerine dayalı işbölümü çok fazla dönüşüme uğramadan, işler mevsimlik tarım işçisi kadınlar ve erkekler arasında paylaşılır ve yapılır hâle gelmiştir (Kalkınma Atölyesi, 2016a: 21). Fakat tarımsal faaliyetlerde çalışmanın veya tarımdan geçinmenin kökeni her ne kadar eski bir geçmişe dayansa da kadınlar ile erkekler arasındaki cinsiyete dayalı işbölümü ve tarımsal üretim ilişkilerindeki katı erkek egemen yapıya dayalı kurallar kadın emeğinin görünmezliğini doğallaştırmaktadır. Kadınların aile bütçesine katkı ve ucuz emek gücü olarak değerlendirilmesi emek faaliyetlerinin üretim girdisi olarak değil doğal yaşamlarının bir parçası olarak kabul edilmesine neden olmaktadır. Kadınların hane içi sorumluluklarından kaynaklanan emeği kapalı aile ekonomisi içerisinde kalmaktadır. Kadınlar ekonomik değişim değeri olmayan emeklerinin karşılığını alma ve kullanma

olanağından yoksun kalmaktadır (Candan ve Günal, 2013; Kulak, 2011). Delpy'in (2008) de belirttiği gibi bu yapıyla kadın emeği, aile içindeki mübadele alanından dışlanır ve kadınların tarımsal üretimde karşılıksız olan emekleri üzerinde tasarrufta bulunamayacak bir konumda yer almalarına neden olur. Bu bakımdan mevsimlik tarım işçilerinin genellikle aile olarak çalışacakları yere göç ettiği ve ailecek tarım işçisi olarak çalıştıkları göz önüne alındığında kadınların da bir anlamda aile işlerinde çalıştığı söylenebilir. Bunun doğal sonucu kadınların emekleri karşılığında elde etmeleri gereken gelirin kullanımında söz sahibi olmamalarıdır (Yıldırak vd., 2003: 67). Dolayısıyla mevsimlik gezici ve geçici tarım işçisi kadınların emek yoğun tarımsal üretim sürecinde en zor koşullarda ve farklı deneyimleri birarada yaşayan dezavantajlı grupların başında gelmektedirler (MİGA, 2011: 11). Öte yandan mevsimlik tarım işçisi kadınların tarımsal üretim yükünü almaları, sistemin kendi içindeki cinsiyetçi nitelik taşıyan hiyerarşik gündelik yaşam ilişkilerini toplumsal konumlarına göre deneyimlemelerine neden olmaktadır.

Geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet normları uyarınca mevsimlik tarım işçiliği emeğinde gündelik yaşam ilişkilerindeki sorumlulukları daha yoğun ve daha kapsamlı olsa da kadınlar hâlâ ücretsiz aile işçisi konumunda değerlendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle diğer sektörlere göre tarımda kadın emeğinin görünmezliği ve sömürsü adeta kronik bir soruna dönüşmektedir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların içinde buldukları emek ilişkileri emek gücünü kendi rızasıyla satan diğer “özgür emek kategori”lerinden ayrılmaktadır. Mevsimlik tarım işçiliğinde kadın emeğinin diğer özgür emek kategorilerinden ayrıldığı Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı Raporu'nda (2011) da görülmektedir. Mevsimlik tarım işçileri arasında kabul görmüş belirli bir standarta dayalı ücret sistemi bulunmazken bu yapı içinde mevsimlik tarım işçisi kadınlar, erkeklerden daha az ücret almaktadır. Öte yandan ücretle ilgili tüm işlemler, iş sürecine aktif bir şekilde katılmalarına rağmen kadınlar dışlanarak yapılmaktadır. Kadınlar, ücretle ilgili olarak kendilerine bildirilen durumu değerlendirerek işi kabul edip etmemede sınırlı özgürlüğe sahiptirler⁵¹.

⁵¹ TÜİK'in (2017) Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı 2016 verilerine göre mevsimlik tarım işçisi kadınlara ödenen günlük ücret 60 TL olurken, erkek işçi ücretleri de 73 TL olmuştur.

Çizelge. 4: Türkiye’de Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Kadınların Yıllara Göre Durumu

Yıllar	Ücretli veya Yevmiyeli (%)	Ücretsiz Aile İşçisi (%)
2007	147	1.697
2008	170	1.770
2009	173	1.857
2010	219	2.070
2011	238	2.265
2012	213	2.238
2013	218	2.197
2014	214	2.047
2015	228	2.039
2016	203	1.929
2017	214	1.997

Kaynak: TÜİK, 2018.

Türkiye’de tarım sektöründe istihdam edilen kadınların 2007-2017 yılları arasındaki konumlarına bakıldığında (bkz. Çizelge. 4.) ücretsiz aile işçiliğinin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Fakat bu verilerin kadınların tarım sektöründeki istihdam koşullarında önemli bir yer tutan mevsimlik tarım işçiliğinde kayıt dışı çalışma koşulları göz önünde bulundurulduğunda bu verilerin üzerinde bir rakamla karşılaşılabılır. Yukarıda da belirtildiği gibi tarımdaki kadın emeğinin yöreden yöreye toprak mülkiyetine ve tarımsal işletme büyüklükleri ele alındığında homojen bir yapıya sahip değildir. Candan ve Günel’in (2013: 93) da belirttiği gibi tarımsal istihdamda kayıt dışılığın yüksekliği ve kadın emeğinin görünmezliği de bu tabloya eklendiğinde kadınların üretimden aldıkları payın istihdam verilerindeki yüksek iş gücü oranlarıyla örtüşmediği açıkça görülmektedir.

Mevsimlik tarım işçiliğinin aile üzerinden kurulan çalışma ilişkilerinin varlığı kadınların işgücü piyasasına katılmaları için ataerkil toplumsal denetim mekanizmaları açısından tek alternatif haline getirilmiştir. Bu durum bazı koşullarda kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya zorlanması ile kadınların potansiyel mevsimlik tarım işçileri olması işverenlerin işgücü taleplerinin nitelikleriyle örtüşmektedir. Üretim sürecinin özelliklerinden kaynaklanan bazı faktörler işverenlerin kadın işçi taleplerini arttırmaktadır (Çınar, 2016: 188). Bu talep bir yandan tarımsal üretimin bazı aşamalarında sürekli işçilerin yerini mevsimlik işçilerin yerine almasına ve tarımda feminizasyona neden olurken diğer yandan da maliyet baskısını azaltmak için düşük ücretli kadın emeğine dayanmaktadır. Böylece marjinal kadın işçilerin sayısını gittikçe daha büyük ve daha önemli hale getirmektedir (Ganguly, 2003: 29-30). Bu bakımdan kadınların ücretsiz aile işçisi olarak tarım sektöründe düşük ücretli ve geçici işlerine sıkışıp kalmaları,

erkeklerle göre işgücü piyasalarındaki hareket alanlarının darlığı, kadın emeğinin tarımda yoğunlaşmasının yani “tarımdaki feminizasyonun” en önemli nedenlerindedir. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal ilişkiler bağlamında tarımsal istihdam alanlarına sıkıştırılması ve kendi emek güçlerini pazarlayabilme imkânlarından yoksun olması “özgür emek” kategorisinde yer alan kadın emeğinin “özgürlüğü”nü sorgulatabilir.

4. ŞANLIURFA'DA MEVSİMLİK TARIM İŞÇİSİ KADINLARIN KENTTEKİ VE TARLADAKİ GÜNDELİK YAŞAM DENEYİMLERİ ARASINDAKİ SÜREKLİLİK İLİŞKİSİ

Çalışmanın bu bölümünde tarihsel süreçte Şanlıurfa'nın toplumsal ve ekonomik yapısı üzerinden kırsal dönüşüm sürecinin nasıl deneyimlendiği ve bu sürecin mevsimlik tarım işçiliği arzı üzerinde ne şekillerde bir etki yarattığı ele alınmıştır. Ardından kırdan kente göç ile kent periferine yerleşen ve mevsimlik tarım işçiliği yapan nüfusun yoğun olarak yaşadığı Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerindeki mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki gündelik-mekânsal pratiklerini örgütleyen toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sürekliliği bağlamında gündelik yaşam deneyimleri incelenmeye çalışılmıştır.

4.1. Araştırma Sahasının Tasarımı ve Araştırmanın Uygulanması

Gündelik yaşam, birbirlerinden fiziksel olarak farklı olan fakat benzer toplumsal ilişkiler tarafından örgütlenen mekânlarda toplumsal ilişkilerin maddi ve maddi olmayan pratiklerine benzer biçimlerde yansımalarıyla üretilir. Böylece gündelik-mekânsal pratiklerin toplumsal örgütlenme süreçleri kadınların farklı toplumsal mekânlarda toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet örüntüleri ile benzer yakınlıklarının oluşma süreçleri incelenebilir. Gündelik yaşamın kendi içinde belli sıradanlıklar içermesi ve bütünüyle anlaşılabilir bir yapıya sahip olmaması nedeniyle kadınların gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini anlatıların ötesine geçirmek gerekmektedir. Dolayısıyla birbirinden farklı mekânsal yapılar olan kentsel mekân ve tarlayı üreten toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin sürekliliği sadece mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam deneyimlerini değil, aynı zamanda bu deneyimler üzerinden toplumsal konumlarını yapılandırmaktadır.

Bu tez çalışmasının araştırma konusuna yönelik literatür taramasında mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşamlarının genellikle tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetleri üzerinde egemen olan toplumsal ilişkiler sistemi üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Türkiye'de mevsimlik tarım işçisi kadınların yaşam koşullarını ele alan çalışmalarda yaygın olarak kadınların geleneksel üretim ve emek süreçlerindeki konumları kırsal dönüşümü doğuran tarihsel ve toplumsal etmenler referans alınmıştır. Bu çalışmalarda tarladaki eşitsiz toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet

ilişkileri üzerinden kadınların tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumlulukları değerlendirilmiştir⁵².

Türkiye’de tam rakam bilinmemekle beraber 750.000-1.250.000 arasında mevsimlik gezici ve geçici tarım işçisinin varlığından söz edilmektedir. Şanlıurfa il merkezinde toplam 33 mahallede 283 bin kişinin yaşadığı, bu nüfusun 125 bin kadarının (% 44) tarım işçisi olduğu bilinmektedir. Kentte ikamet eden 125 bin tarım işçisinin yaklaşık olarak 1/4’i her yıl aileleriyle beraber evlerini bırakıp mart-ekim ayları arasında Türkiye’nin 48 farklı iline göç etmektedir (TMMOB, 2015)⁵³. Bu bakımdan Şanlıurfa’nın bir yandan kentsel mekân sınırları içinde tarımsal üretimde çalışacak mevsimlik tarımsal iş gücünü potansiyelini barındıran diğer yandan da bu potansiyeli kent sınırları dışına da mevsimlik göçler ile yoğun olarak aktaran kentlerden biri olduğu görülmektedir. Bu da ucuz ve ücretsiz emek gücü olarak değerlendiren mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekân ve tarla arasında dokunan gündelik-mekânsal deneyimlerini belirleyen toplumsal dinamiklerin açıklanmasına zemin sunmaktadır. Böylece egemen toplumsal ilişkilerin kentsel mekânda ve tarladaki gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini örgütleme süreci üzerinden mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik-mekânsal deneyimlerini irdelemek bir yandan toplumsal olguların kadınların bakış açısıyla nasıl algılandığını gösterirken öte yandan bu deneyimleri ortaya çıkaran, besleyen ve yeniden üreten toplumsal yapıları değerlendirme olanağı tanımaktadır.

Yukarıda da aktarıldığı üzere Türkiye tarımında makineleşmeyle birlikte başlayan kırsal dönüşüm sürecinde geleneksel üretim ilişkileri ve emek biçimleri dönüşmüştür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi bu süreci kendine özgü toplumsal yapısıyla diğer bölgelere göre daha özgül koşullarda deneyimlemektedir. Bu süreçte Türkiye’de toprakların mülkiyetlere göre eşitsiz dağılımında ülke ve bölge genelinde ilk sıralarda yer alan Şanlıurfa’da, modern tarım girdilerinin kullanımı sonucunda toprağa bağlı geleneksel toprak tasarruf ve emek biçimleri çözülmüştür. Büyük toprak sahipleri tarımda kapitalist

⁵² Mevsimlik tarım işçilerinin tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini çeşitli yönleriyle ele alan bu çalışmalar için bkz. (Altınpınar ve Gülçubuk, 2004; Arıkan, 1988; Benek ve Ökten, 2011; Candan ve Günal, 2013; Çınar, 2012a; Çınar, 2012b; Çınar, 2016; Çınar ve Lordoğlu, 2010; Çınar ve Lordoğlu, 2011; Çelik vd., 2016; Ecevit, 1995; Ertürk, 2015; Geçgin, 2009; Güneş, 2016; Fazlıoğlu, 2002; Kıray, 1982; Karaman ve Yılmaz, 2011; Öz, 2015; Özbekmezci ve Sahil, 2013; Şeker, 1986; Şeker, 1987; Peker ve Kubar, 2012; Türk, 2006; Yıldırak vd., 2003).

⁵³ Türkiye İstatistik Kurumu, iller düzeyinde mahalle ve istihdam anketi oluşturmamıştır. Bu nedenle iller düzeyinde mahallelerdeki istihdam oranları için meslek kuruluşlarının çalışmaları referans alınmıştır.

üretim ilişkilerine uyum gösterirken, az topraklı ve topraksız köylülerin büyük bir oranı bu dönüşüme ayak uyduramayarak işsiz kalmıştır. Böylece hem yörede hem de yöre dışında mevsimlik tarım işçisi olmaya hazır köylü kitlelerin oranı artmıştır. Kırsal dönüşüm süreciyle topraktan kopan köylülerin kırdan kente göç etmeleriyle kent periferinde oluşan gecekondu mahallelerinde sürekli yerleşmeye dayalı “ne köylü ne de kentli” yeni bir kuşak ortaya çıkmıştır. Fakat kentin tarımsal potansiyelinin ortaya çıkan bu işgücünü soğurabilecek alt yapıdan yoksun olmasının yanı sıra kentteki sanayi kesiminin yeterince gelişmemesi sonucunda kentsel işgücü piyasasına eklemlenemeyen ve sürekli bir işte çalışma ihtimali zayıf olan kitlelerin kentsel mekânda tarım işçiliği yapmaktan başka alternatifleri kalmamıştır. Kent periferine yerleşen bu yoksul kitlelerin kentteki en büyük geçinme stratejisi olan yöre içinde ve yöre dışında yapılan mevsimlik tarım işçiliğinde kadın emeği daha yoğunluklu olarak kullanılmaktadır. Ucuz, kontrol edilebilir ve emek yoğun olarak tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde yer alan kadınların tarladaki toplumsal yaşamları katı akrabalık ve aile içi ataerkil ilişkilerin yarattığı değer yargılarıyla belirlenmektedir. Bu toplumsal ilişkiler sistemi, kadın emeğini görünmez kılınmaktadır. Öte yandan tarladaki emek süreçlerinde yer almadıkları dönemlerde sürekli olarak yaşadıkları yerler olan Mahallelerde birincil ilişkilere dayanan toplumsal ilişkiler de kadınların gündelik yaşamdaki toplumsal rolleri üzerindeki baskı mekanizmalarını yeniden üretmektedir.

Bu tezin saha araştırması kent periferinde yer alan ve mevsimlik tarım işçisi nüfusun yoğun olarak barındığı Hayati Harrani Mahallesi, Osmanlı Mahallesi ve Sırrın Mahallesi’nde yapılmıştır. Mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki gündelik yaşamlarını örgütleyen egemen toplumsal dinamikler ikincil verilere dayanarak analiz edilmiştir (Altınpınar ve Gülçubuk, 2004; Çelik vd., 2016; Çınar ve Lordoğlu, 2010; Çınar ve Lordoğlu, 2011; Çınar, 2012b; Çınar, 2014; Çınar, 2016; Ecevit, 1994; Geçgin, 2009; Öz, 2015; Özbekmezci ve Sahil, 2004; Yıldırak vd., 2003; Tar ve Çelik, 2016). Saha araştırmasının yapıldığı Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin belirlenmesindeki en önemli etmenlerin başında her üç mahallenin de kentin kırsalından gelen göçle oluşmuş olmasıdır. Mahallelerin belirlenmesindeki bir diğer etmen kadınların gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini belirleyen toplumsal ilişkilerin mevsimlik tarım işçiliğinin sürekliliği ile kentte ve tarlada yeniden üretilmesidir. Bu doğrultuda mevsimlik tarım işçisi kadınların eşitsiz toplumsal ilişkilerin ürettiği kentte ve tarladaki

gündelik-mekânsal her deneyimleri ve her pratikleri yeni bir anlamlandırma süreciyle aydınlatılıp açığa çıkarılabilir.

Saha araştırması boyunca kaynak kişilerin görüşme süresi ilerledikçe araştırma konusuna yönelik kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam pratiklerine dayanan öznel deneyimlerini paylaşmışlardır. Gündelik yaşam ilişkilerindeki deneyimlerle toplumsal bir ürün olan kenti ve tarlayı örgütleyen benzer toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sürekliliği bağlamında mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam pratikleri ve deneyimleri “kadınların ağzından kadın deneyimleri” görünür kılınabilir. Her ne kadar bu tezin saha araştırmasında araştırmacı ve araştırılan kişiler arasındaki iktidar ilişkileri en aza indirgenmeye çalışılsa da araştırmacı ve araştırılan kadınların gündelik gerçeklerini oluşturan benzerlikler olduğu kadar farklılıkların da olması saha araştırmasının sorunlarından biriydi. Fakat her üç mahallede de görüşme yapılan kadınların görüşme sonrasında akrabalarına, komşularına ya da arkadaşlarına yönlendirmesi kadın bir araştırmacı olarak araştırma pratiğinin araştırılan kadınların gündelik yaşam gerçekliklerini oluşturan ortak bağlarla nasıl yeniden üretildiğini gösterir nitelikteydi.

Mahallelerde yapılan ilk görüşmeler saha araştırması boyunca temas edilen kişilerin birincil ilişki ağlarını kullanarak bir sonraki kaynak kişilere aracılık etmesiyle gerçekleşmiştir. Bu sayede mahallelerdeki birincil ilişki ağlarının kadınların gündelik yaşam deneyimlerine nasıl ve ne şekillerde yansıdığı gözlenmektedir. Böylelikle Mahallelerdeki bu birincil ilişkilerin tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerindeki emek süreçleri üzerinde yapı kavranmaya çalışılmıştır. Öte yandan mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki gündelik yaşam ilişkilerindeki toplumsal konumlarının farklı mekânlarda taşıdığı süreklilik ilişkisini vurgulamak amacıyla Mahallelerde elçilik/çavuşluk ve baş faallik yapan kişilerle de görüşülmüştür. Bu kişilerle kadınların tarımsal üretim ilişkilerindeki emek güçleri üzerindeki kontrol mekanizmalarının çalışma ilişkilerine ve sözleşme yapma özgürlüklerini nasıl yansıdığı gözlemlenmiştir. Böylece Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yaşayan kadınların kentteki ve tarladaki, “üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine sorumlulukları, hane içinde ve kendi kişisel yaşamlarına yönelik karar alma süreçlerindeki konumları, kentsel kamusal alanları kullanma biçimleri ve alternatif geçinme yollarına yönelik girişimleri” Mahallelerin özgün ekonomik ve toplumsal yapısı bağlamında ele alınmıştır.

Kentin güneydoğu periferinde konumlanan Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi kırsal dönüşüm sürecinde geleneksel emek ve toprak tasarruf biçimlerinin çözülmesiyle topraktan kopan köylülerin yerleştiği mahallelerdir. Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi birinci ve ikinci kuşak göçmenler arasında yer alan kadınlara doğum yerleri sorulduğunda ağırlıklı olarak Akçakale ve Harran ilçelerinin yer alması tesadüfi değildir. Öte yandan mahallelerdeki konutların gecekondulu olması ve çoğunda tapu sorununun yaşanması kırdan kente taşınan yoksulluğun göstergesidir. Hayati Harrani Mahallesi'nde görüşme yapılan ilk kuşak göçmenlerden olan bir kadının *“köyde toprağımız olsaydı Urfa'ya gelmezdik. Urfa'dan da işe⁵⁴ gitmek zorunda kalmazdık.”* cümlesi kırdan kente taşınan yoksulluk hâllerini doğrular niteliktedir. Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nin bir diğer özgülüğü, kentsel iş gücü piyasasına eklemelenemeyen sakinlerinin köydeki yaşamlarında da en temel geçim kaynakları olan mevsimlik tarım işçiliğini kentsel mekânda da deneyimlemek zorunda kalmalarıdır. Bu Mahallelerde tarım işçiliği yapan geniş aileler yılın dokuz ayını yöre dışı ve yöre içinde tarım işçiliği yaparak geçirmektedir. Genellikle nisan ve mayıs aylarında başlayan yöre dışına tarım işçiliği hareketliliği eylül ve ekim aylarında Mahalleye dönüşle son bulmaktadır. Bu aylarda da kimi aileler yöre içindeki tarımsal alanlara tekrar bir hareketlilik başlatarak mevsimlik tarım işçiliğini aralık ve ocak aylarına kadar sürdürmektedir.

Mahallelerdeki çok kalabalık ailelerin yoksullukla mücadele etme aracı olan mevsimlik tarım işçiliği, kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı alanlardır. Kentte güçlü ve katı ataerkil ilişkilere sahip geniş aileler bu yapıyı muhafaza ederek tarım işçiliği ile tarlada yeniden üretmektedir. Bu da mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik-mekânsal deneyimleri ve pratiklerinin kentsel mekânda ve tarlada döngüsel bir hareketlilikte sürdürüldüğü görülmektedir. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde yapılan görüşmelerde kadınların tarladaki çalışma ilişkilerinin birçok aşaması işveren, elçi ve aile reisi olan erkekler ile belirlenirken; bu mahallelerdeki gündelik yaşamlarını örgütleyen faaliyetler ise medeni durumlarına göre aile reisinin etkisiyle şekillenmektedir. Başlangıçta Mahallelerde görüşme yapmak için ziyaret edilen evlerde kadınlar her ne kadar hane içinde ve tarım işçiliğinde üretim ve yeniden üretim alanlarında emek yoğun yer alsalar da kendi gündelik yaşam gerçekliklerine dair

⁵⁴ Kaynak kişinin burada bahsettiği “iş”, tarım işçiliğidir.

anlatılarda gösterdikleri çekince kadınların bedenleri ve emekleri üzerindeki kontrol mekanizmalarının gücünü göstermektedir. Ailedeki erkek üyelerden herhangi birinin (yaşları fark etmeksizin) olduğu zamanlarda kadınların birçoğu görüşmelerini erkek yakınlarının olmadığı odalarda yapmak istedikleri görülmüştür. Öte yandan kadınların - özellikle yaşça genç olanların- işe gitmek istemediklerini görüşme süresi boyunca vurgulamalarının ardından “*ama mecburuz*” ibaresini eklemeleri kadınların gündelik yaşam gerçekliklerini oluşturan pratikler ve deneyimlerin toplumsal sınıf konumlarıyla nasıl şekillendiğini göstermektedir.

Kentin doğusunda konumlanan, mahalle olmadan evvel Şanlıurfa kent merkezine en yakın köylerden biri olan ve adını mahalleden geçen Sırrın Deresi’nden alan Sırrın Mahallesi’nde ise mevsimlik tarım işçiliği diğer mahallelere göre daha farklı şekillerde deneyimlenmektedir. Mahalle, dere yatağının doğu-batı eksenini üzerinden uzanmasıyla ikiye ayrılmıştır. Bu ayrım, mekânsal olarak da deneyimlenmektedir. Mahallenin doğu ve batı çeperinde apartman siteleri yer alırken, dere yatağı kenarında ağırlıklı olarak gecekondulu tipi konutlar yer almaktadır. Saha araştırması, Mahallenin gecekondulu bölgesinde yapılmıştır. Mahalledeki gecekondulu bölgesi, mevsimlik tarım işçiliğini hem yöre dışında hem de mahalleye yakın boş aralarda, kapı önlerinde ve sokak aralarında yapıldığı bölgedir.

Sırrın Mahallesi’nde, mevsimlik geçici ve gezici tarım işçiliği yapan kadınların gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerini gözlemek için kaynak kişiler üç gruba ayrılmıştır. Kadınların gündelik gerçekliklerini oluşturan, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini belirleyen mekanizmaları belirleyebilmek için ilk grupta yöre dışında tarım işçiliği yapan ve mahalleye döndükleri zaman isot işinde çalışan kadınlarla görüşülmüştür. İkinci grupta, mahalleye yakın boş aralarda isot fabrikalarına üretim yapmak için kurulan çadırlarda çalışan tarım işçisi kadınlarla ve üçüncü grupta ise mahallede kapı önlerinde ya da sokaklarda tarım işçisi kadınlarla görüşülmüştür. Böylece mahalledeki farklı mekânlarda aynı işi yapan kadınların toplumsal ilişkiler çerçevesinde gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerini belirleyen örgütleyen mekanizmalar incelenmeye çalışılmıştır.

Mahallede yöre dışına mevsimlik tarım işçiliği yapmaya giden kadınların sayısı yöre içinde tarım işçiliği yapan kadınlara göre daha azdır. Sırrın Mahallesi’nin diğer mahallelere göre mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların özgüllüğü kapı önlerinde,

sokak aralarında ya da Mahalle'ye yakın boş arsalarda kurulan çadırlarda isot fabrikalarına, Mahalle'de bulunan hane içi küçük isot atölyelerine ve kentin diğer bölgelerinden gelen kişilere isot temizleme, kurutma ve öğütme işlerini yapıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Sırrın Mahallesi'nde isot üretiminin yoğun olduğu dönemlerde büyük bir hareketlilik olduğu gözlenmiştir. Mahallede ağustos ve eylül aylarında isot hasadının başlamasıyla başlayan bu hareketliliğe yöre dışı tarım işçiliğinden dönen kadınlar da katılmaktadır. Saha araştırmasına kaynaklık eden kadınların çoğunun isot üretimine katılmaları aile reisinin onayını aldıktan sonra Mahalle'de *baş faal* adı verilen kişilerin işveren ile tarım işçileri arasında aracılık yapmalarıyla başlamaktadır. Üretim faaliyetlerinin Mahalle içinde yarattığı bu hareketlilik kadınların yeniden üretim faaliyetlerinin de bu bağlamda şekillendiği göstermektedir. Sırrın Mahallesi'ndeki mevsimlik tarım işçisi kadınların Mahalle'de kamusal ve yarı kamusal alanlara katılımlarının Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'ne göre daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu bakımdan Mahalle'ye yakın boş arsalar dışında isot temizliği için sokakların ve kapı önlerinin kullanılması bu önermeyi desteklemektedir.

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerindeki mevsimlik tarım işçisi kadınların farklı mekânlarda benzer toplumsal inşa süreçlerini toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini gündelik yaşam deneyimleri ve mekânsal pratikler üzerinden incelemek hem teoriden gelen hem de elde edilen bulguların sınanması için en önemli yoldur. Dolayısıyla saha araştırmasının yapıldığı bu Mahalleleri toplumsal olarak üreten ekonomik ve toplumsal yapıları üzerinden ele almak gerekmektedir.

4.2. Şanlıurfa'nın Ekonomik ve Toplumsal Yapısı Bağlamında Mevsimlik Tarım İşçiliği

Şanlıurfa ve çevresi, tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapan bir bölgedir. Bölgenin coğrafi, tarihi, ekonomik ve toplumsal koşullarının kendine özgü nitelikler taşımasının geçmişi Paleolitik ve Neolitik dönemlere kadar uzanmaktadır. Şanlıurfa ve çevresindeki ilk mekânsal kalıntılara dair izler ise Erken Neolitik dönemden günümüze ulaşan, dünyada bilinen en eski toplanma merkezi olan Göbeklitepe'ye kadar dayanmaktadır (Rhodes, 2008; Schmidt ve Köksal-Schmidt, tarihsiz; Şahinalp, 2005).

Avcılık-toplayıcılıktan tarımsal üretime geçiş ile bölgedeki sürekli yerleşme yerleri artmıştır. Şanlıurfa'nın günümüzden yaklaşık 12.000 yıl öncesine kadar uzanan geçmişi

bölgenin yoğun bir toplumsal örgütlenişe teşvik eden yapısıyla ilgilidir. Kentin “Verimli Hilal” olarak da adlandırılan bölgenin doğusunda, tarımsal üretimin ve ilk büyük kent topluluklarının kurulduğu yerlerden biri olan Fırat Nehri kıyısında kurulması, bölgenin sulama ve ulaştırma bakımından önemli bir konumda yer aldığını göstermektedir. Bu bakımdan bölgenin jeolojik, fizyografik ve iklimsel koşulları yeni bilgilerin üretilmesine, biriktirilmesine aynı zamanda temel maddelerin toplanıp bir araya getirilmesine yarayan toplumsal örgütlenme biçimlerini geliştirmiştir⁵⁵ (Childe, 2014; Ponting, 2000).

Şanlıurfa ve çevresi, tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Kent, Ur, Orhay, Orha, Edessa, Reha ve Ruha adlarının zamanla değişimi ile bugünkü adını almıştır. Urfa adı Keldaniler zamanında “Urelkelfanin”, Arami dilinde “suyu bol” anlamına gelen “Orhay”, Makedonyalılar döneminde “pınar” anlamında olan “Orhay”, Helenler döneminde ise “suyu güzel yer” anlamına gelen “Kaliruha” adlarını almıştır. Kentte Arap hâkimiyetinin başladığı dönemlerde “Ruha” adı kullanılmıştır. Osmanlı döneminde ise kent için Urfa adını kullanılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra 1924 Anayasası’yla kent il (vilayet) statüsüne geçmiştir; 1984 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin aldığı kararla Şanlıurfa adını almıştır (İpek, 1968: 19).

Kentin ev sahipliği yaptığı çeşitli uygarlıkların kullandığı adın etimolojik kökeninin su varlıklarına dayandırılması, bölgenin önemli su varlıklarına sahip olduğunu ve coğrafi koşullarının tarımsal üretim yapmaya uygun olduğunu göstermektedir. Sönmez ve Akgül’e (2013: 56-57) göre Cumhuriyet dönemine kadar kentin kuzeybatı-güneydoğu yönlü gelişmesinde kuzeyden Diyarbakır üzerinden gelen İpek Yolu’nun bu yönde uzanmasında büyük etkide bulunmuştur. Fakat Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemlerde Halep ile olan ticari ilişkilerin zayıflaması, demiryolu gibi ulaşım ağlarının kentten geçmemesi ve İpek Yolu gibi kervan yollarının tamamen önemini yitirmesiyle Şanlıurfa’da ticari faaliyetler çok yakın çevresiyle sınırlı hale gelmiştir. Bu koşullar, kentte ticari ve sanayi faaliyetlerinin⁵⁶ yeterince gelişmemesine ve kentin ekonomik ve

⁵⁵ Childe’e (2014) göre modern uygarlığın gelişim tarihinde en kritik olan ve devrim niteliği taşıyan iki önemli evre vardır. Bunlardan ilki neolitik devrim, ikincisi ise kent devrimidir. Yine Childe, neolitik devrimin adımlarının toplayıcılık ve avcılık yapan toplulukların artan nüfusu beslemek, yiyecek stokunu arttırabilmek adına bugünkü buğday ve arpanın atası olan yabani otların tohumlarını bilinçli olarak uygun topraklara ekilmesiyle atıldığını belirtmektedir. Kent devriminin ise artan nüfus artışıyla insanların, tarımsal üretim ve hayvancılık için yeni toprak parçaları için sınırlı topraklar üzerinde rekabetin artması ve artı ürünün biriktirilmesi gerekliliği sonucunda ortaya çıktığını ifade etmiştir.

⁵⁶ İpek’e (1968: 54-55) göre Urfa sanayiinin cumhuriyetin ilk yıllarındaki durumunu gösteren 1927 Sanayi Sayımı’na göre İl’de 857 sanayi kuruluşu vardır. Bu işletmelerde toplam 2164 kişi çalışmaktadır. 1930 yılının sonunda İl’de un fabrikalarıyla un değirmenlerinin önemli bir yeri vardır. Urfa’nın 1968 yılında

toplumsal yapısının büyük oranda tarıma ve tarımsal üretim faaliyetlerine dayanmasına neden olmuştur.

Tarihsel süreçte kentin en önemli geçim kaynağını, tarımsal üretim faaliyetleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla Şanlıurfa tarımının iki temel özelliği olduğu söylenebilir. İlki tarımsal üretimin doğal koşullara bağımlı olması, ikincisi ise büyük toprak mülkiyetinin varlığıdır. Şanlıurfa topraklarının tarımsal üretim için hayli elverişli olmasına rağmen kurak, yarı-kurak iklim şartları tarımsal üretimi ve verimi büyük oranda düşürmektedir. Öte yandan toprakların büyük ölçüde sulamaya elverişli olmasına ve Fırat gibi zengin bir su varlığının geçmesine karşın sulama olanaklarının gelişmemiş olması da yöredeki tarımsal üretim faaliyetlerinin yeterince gelişmemesine neden olmuştur. Şanlıurfa ili, mevcut tarım potansiyeli itibariyle zengin ve elverişli bir durum arz etse de modern tarım açısından ele alındığında bu zengin tarım potansiyelinin yeterince değerlendirilmemesinin bir sonucu olarak çok ciddi temel yapısal sorunlarının bulunduğu dikkat çekmektedir. İl, bölgedeki toplam tarım alanlarının % 36.2'sine, Türkiye'deki tarım alanlarının ise % 4.2'sine sahiptir. Her ne kadar böylesi bir tarımsal potansiyele sahip olsa da Şanlıurfa'nın tarım potansiyelini tarımsal sulama olanaklarının yeterince gelişmemesi, makineleşme, kalifiye insan gücü konularındaki yetersizlikler ve mülkiyet sorunu etkilemektedir (Benek, 2006: 69, 91).

Kırsal alanda dönüşüm sürecini Şanlıurfa, Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine aktarılan miras üzerinden deneyimlenmiştir. Bu mirasın en belirgin özelliği bozuk mülkiyet yapısı ve topraksız köylülerin varlığıdır. Topraksız köylü oranının en fazla görüldüğü kent olan Şanlıurfa'da, kırsal dönüşüm öncesinde de bozuk mülkiyet yapısı ile topraksızlık yaygındır. Bu durum kentin ekonomik ve toplumsal olarak özgün yapısını kırsal dönüşüm sürecinde de büyük oranda koruduğunu göstermektedir. Çelebican'ın (1970) aktardığı üzere 1950 Tarım Sayımı'yla elde edilen bilgilerde bazı bölgelerde topraksız köylü ailelerinin dikkat çekecek kadar yüksek oranlara vardığı görülmektedir. Öte yandan tam bir düzenlilik göstermemekle birlikte kentlerde yaşayan toprak sahibi ailelerin büyük bir orana eriştiği bölgelerde, topraksız köylü aileleri oranının da hayli yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, topraksız köylü ailelerinin en fazla

“kalkınmada birinci derecede özellikli iller” kapsamında alınmasıyla, kamu yatırımları sayesinde imalat sanayiinde az da olsa bir canlılık yaşanmıştır. Urfa'da kamu yatırımlarıyla yapılan sanayii yatırımlarının başında Urfa III. Tarım Alet ve Makine Fabrikası, Urfa Şarap ve Sirke Fabrikası, Hilvan Yem Fabrikası, Halı ve Yün Birliği fabrikaları gelmektedir. 1973 yılında ise ilk çok ortaklı şirket olan Urfa Pamuk İpliği Sanayii A.Ş kurulmuştur.

olduğu bölge olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki iller arasında yapılan sıralamada ilk sırada bulunan Urfa'da, toprağa sahip kentli ailelerin oranı % 76, topraksız köylü ailelerinin oranı ise % 63'tür. 1961 Tarım Sayımı Anketi'nde de büyük işletmelerin fazla olduğu bölgelerden olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Şanlıurfa'da, bölge içindeki diğer illerde olan büyük işletmelerden daha fazla olduğu görülmektedir. Çizelge.5. ve Çizelge. 6.'da da görüldüğü gibi tarihsel süreçte Türkiye'de topraksız aile oranları ile topraksız aile oranlarının en yüksek olduğu kentler arasında Şanlıurfa'nın ortalamanın üzerinde topraksız aile oranına sahip olduğu görülmektedir:

Çizelge. 5: Türkiye'de Topraksız Aile Oranları

Yıl	1913	1927	1950	1963	1968	1973	1981
Topraksız Aile Oranı (%)	8.0	17.0	14.5	9.1	17.5	21.9	27.2

Kaynak: Beşikçi, 1992; Oral'dan akt. Çınar, 2014: 59.

Çizelge. 6: 1962-1969 Yılları Arasında Topraksız Aile Oranlarının En Yüksek Olduğu Kentler

Kentler	Bingöl	Mardin	Siirt	Hakkâri	Diyarbakır	Şanlıurfa
Oran (%)	39.3	40.9	42.0	45.0	46.9	55.0

Kaynak: Beşikçi, 1992; Oral'dan akt. Çınar, 2014: 59.

Beşikçi'ye (1992: 196-197, 294) göre Türkiye'de toprak mülkiyetinin en fazla olduğu il olan Şanlıurfa'da, kırsal dönüşüm süreciyle feodal yapılar kapitalist üretim ilişkileri karşı karşıya gelmiş, üretim çok yönlü bir nitelik taşımıştır. Bu bakımdan Şanlıurfa ilinde aynı yerde ve aynı zamanda gerek feodal, yarı feodal gerekse de kapitalist hatta feodalizmden önceki üretim ilişkilerini iç içe veya yan yana görmek mümkün olmuştur. Topraksız köylü oranının en fazla olduğu Şanlıurfa, devlet arazilerine el konularak toprak temerküzünün de yaşandığı bir kenttir. Bu durum topraksız köylü ailelerinin sayısını daha da arttırmıştır (Beşikçi, 1992: 153, 247; Çınar, 2014: 59). 1971 Köy Envanteri Etütleri'ne bakıldığında ise şahsa ait köylerin en fazla olduğu il Şanlıurfa'dır (Çelebican, 1972; Çınar, 2014). Böylesi bir tabloda Şanlıurfa, toprak dağılımındaki bu büyük eşitsizlik nedeniyle 1945'te başlayan Toprak Reformu yasa tasarılarında da ilk uygulama bölgesi olarak seçilmiştir (İpek, 1963: 47). 25 Haziran

1973'te 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası⁵⁷ Meclislerden geçerek bu alandaki ikinci yasa olarak yürürlüğe girmiş; 1 Kasım 1973 tarihinde ise Urfa'da uygulamaya konulmuştur (Tekelioğlu, 2000: 68)⁵⁸. Bu yasaya dayanarak toprak mülkiyetinin dağıtımı genelde hazine topraklarının dağıtımı şeklinde gerçekleştiği için hiçbir yasa topraksız veya az topraklı köylüye bir fayda sağlamamıştır. Aksine ilgili yasanın hükmüyle 16 milyon 600 bin dönüm arazinin 8 milyon 525 bin dönümünün büyük toprak sahiplerine tapulandığı anlaşılmıştır (Yıldız ve Köktürk, 1984: 6). Bu koşullar altında toprak dağılımının başlangıçtaki dengesizliğinden ileri gelen gelir adaletsizliği ve işsizlik sorunları daha da ağırlaşmış; tarımda ücretli işçiye dönüşen çiftçilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki iktisadî bağımlılığı daha da artmıştır (Çelebican, 1970: 140).

Kırsal dönüşüm sürecinde Şanlıurfa'da toprak mülkiyeti koşullarının keskinleşmesi ve topraksız köylü nüfusunun artması bölgede geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülmesi ile de ilgilidir. Eşitsiz toprak dağılımının yaygın olduğu bölgede, kırsal dönüşüm öncesinde büyük toprak sahipleri ortakçılık, kiracılık ve marabacılık gibi kurumlarla topraklarını işlemektedir. Ortakçı-ağa arasında bağımlılık ilişkisine dayanan bu geleneksel emek biçimlerinin hayli yaygın olduğu bilinmektedir (Beşikçi, 1992; Köymen, 1999; Yıldırım, 2015). Çizelge. 7.'de Şanlıurfa ve çevresinde asgari geçimini bile sağlayamayan küçük köylülüğün önemli bir bölümü büyük toprak sahiplerinin ortakçısı ya da kiracısı olduğu görülmektedir:

Çizelge. 7: 1969 Yılında Urfa'da Ortakçı-Kiracı ve Tarım İşçileri

İl	Genel Aile Tarım Adedi (Bin)	Ortakçılar	Kiracılar	Tarım İşçileri
Urfa	55	10.766	748	18.050

Kaynak: Beşikçi, 1992: 181.

1981 Köy Envanter Etütleri'ne göre Diyarbakır'da köylerin yüzde 43'ü, Urfa'da ise köylerin yüzde 89'u kiracılık ve ortakçılık yapmaktadır. Köyler içinde toplam nüfusun ne

⁵⁷ Toprak ve Toprak Reformu Yasası'nın (19 Temmuz 1973) amacı, "topraksız veya az topraklı çiftçi ailelerinin yeter gelirlili tarımsal aile işletmeleri hâline getirilmeleri için topraklandırılmalarını, donatılmalarını, desteklenmelerini ve örgütlenmelerini; tarımda kiracılık ve ortakçılığın belli bir düzeye sokulmasını; ekonomik bir üretime imkân vermeyecek şekilde parçalanmış arazinin birleştirilmesi ve gerektiğinde genişletilmesi suretiyle toplulaştırılmasını ve tarımsal mülklerin çiftçi ailelerinin geçimini sağlamaya ve aile işgücünü değerlendirmeye yetmeyecek derecede parçalanmasını ve küçülmesini önlemeyi" sağlamaktır.

⁵⁸ 1757 sayılı yasanın 10 Mayıs 1977 tarihinde tümüyle iptali ve bu iptal kararının bir yıl sonra 10 Mayıs 1978 de yürürlüğe girmesi üzerine toprak reformu bölgelerinde kamulaştırılmış olan arazi, topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerine dağıtılamamıştır (Başbakanlık, 1982: 1).

kadarının bu şekilde çalıştığı belirtilmemiş olsa da bu oranlar hayli önemlidir. Bu oranlar üzerinden Urfa’da, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ortaklığın diğer kentlere göre daha fazla oranda olmasında iki önemli neden gösterilebilir (Akçay, 1999; DSO, 1999: 82):

- (1) Urfa’da tüm köylerin ovada olması ve büyük toprak mülkiyeti nedeniyle az topraklı ve topraksız köylüler, ortaklık üretim biçimine zorunlu olarak girmektedir.
- (2) Ortakçılık ilişkisinin büyük toprak mülkiyetine sahip ağalar ile köylüler arasında yalnızca ekonomik düzeyde belirlenen bir ilişki olmamasıdır. Ortakçılık, bir emek kontrol formu olmasının yanı sıra aynı aşiretten olmak gibi feodal ilişkilerle de toplumsal yaşamın her alanını kapsayan toplumsal bir ilişki biçimidir.

Kırsal dönüşüm sürecinin geleneksel toprak tasarruf biçimlerine dayalı üretim ilişkilerini büyük oranda çözmesi ve yeniden yapılandırması sonucunda köylü gruplarının işsizliği daha da artmıştır. Ortakçılık yapan köylülerin geleneksel emek ilişkilerinde çalışma koşullarından bağımsız olarak hareket edememeleri “kendi yoksullukları içinde hapsedildiklerini” göstermektedir (Cem, 2011). Şanlıurfa’nın ekonomik altyapısının topraktan kopan işsizler ordusuna çalışma imkânları yaratacak kadar gelişmemesi; kentten büyük kentlere göç sürecinin ülkedeki diğer bölgelerdeki kentlerle kıyaslandığında daha geç bir dönemde başlaması ortakçıları, ya amele ya da gezici ve geçici tarım işlerinde çalışmaya itmiştir⁵⁹. Dolayısıyla Beşikçi’nin de (1992) vurguladığı gibi kırsal dönüşüm sürecinde köylünün bünyesinden doğrudan “işçi” çıkmamıştır. Bu bakımdan tarım işçilerini kapitalizmin doğrudan ortaya çıkardığı işçiler (özgür emek) olarak değil, az topraklı ve topraksız köylü olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Cem’in de (2011) vurguladığı gibi tarihsel süreçte bölgenin toplumsal ve ekonomik yapısının önde gelen niteliği feodal karakter taşıması ve bu feodal ilişkilerin mülkiyeti

⁵⁹ Bazı araştırmalarda mevsimlik tarım işçiliği ile Şanlıurfa ili arasındaki anlamlı bir ilişkinin boyutları gözler önüne serilmektedir. Ankara Polatlı’da yapılan bir araştırmada mevsimlik tarım işçilerinin tamamına yakınına “ikametgâh yerleri ve nereden geldikleri” sorulduğunda Şanlıurfa cevabı ilk sıralarda yer almaktadır (Geçgin, 2009). Öte yandan başka araştırmada da mevsimlik tarım işlerinin ağırlıklı olarak geldikleri yerlerden birinin Şanlıurfa olduğu, bu mevsimlik tarım işçilerinin de % 65’i gibi büyük bir kısmının eskiden ortakçılık yaptıkları görülmüştür. Ortakçılık yapan mevsimlik tarım işçilerinin % 77’sinin de toprak sahibinin zorlamasıyla ortaklığı bırakmak zorunda kaldıkları belirtilmiştir (Şeker, 1986). Mevsimlik tarım işçilerinin “doğum yeri ve yaşadıkları yerin” ayrı ayrı sorulduğu bir diğer araştırmada mevsimlik tarım işçilerinin doğum yeri Güneydoğu Anadolu Bölgesi iken yaşadıkları yerler Şanlıurfa, Diyarbakır, Adana ve Hatay’dır (Yıldırak vd., 2003).

kontrol eden kişilere, insanları ekonomik bağların ötesindeki birtakım bağlara da kenetlemektedir. Bu süreçten en fazla az topraklı ve topraksız köylüler etkilenmiştir. Topraktan kopan köylüler başta kırdan kente göç olmak üzere çeşitli alternatiflere başvurmuştur. Kırdan kente göç ile kent periferine yığılan fakat kentsel işgücü piyasasına eklenemeyen bu kitlelerin en temel geçim kaynakları enformel sektörler ve mevsimlik tarım işçiliği olmuştur. Bu tablo, Şanlıurfa'nın toplumsal ve ekonomik dinamikleri çerçevesinde mevsimlik tarım işçiliği havuzunu yüksek oranda doldurduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi 1950'li yıllar, Türkiye'de köyler ve köylülük için en önemli dönüm noktasıdır. Tarımda makineleşme ile başlayan geleneksel üretim ilişkilerinin çözülme süreci kırdan kente göç ve daha pek çok işaretle birlikte kapitalist üretim yapısının kırsal alanda hâkimiyetini ilan ettiği önemli bir dönemdir (Çınar, 2014a). 1950'li yıllardan sonra tarımda makineleşme ve diğer gelişmelerle birlikte ekilebilir alanlar hızlı bir şekilde genişlemiştir ancak bu büyüme, geleneksel toprak sisteminin dönüşümüne neden olmamıştır. Bu süreç büyük toprak sahipleri, küçük toprak sahipleri ve topraksız köylüler arasındaki kutuplaşmayı hızlandırmıştır. Bunun sonucunda tarımsal üretim faaliyetlerini sürdüremeyecek noktaya gelen birçok köylü -ücretli tarım işçileri bile- kentlere göç etmeye başlamıştır (İçduygu ve Sirkeci, 1999: 273). Kırsal dönüşüm sürecinin deneyimlendiği dönemlerde artan nüfus baskısı, topraksızlaşma ya da toprak parçalanması, tarımın makineleşmesi, aylar süren işsizlik, düşük verim ve düşük gelir, hayvancılığa dayalı geçimin giderek zorlaşması ailelerin kırsal bölgelerde var olma koşullarını sürdürmelerini giderek zorlaştırmıştır. Kırsal alanlarda kentsel sektörlerin ihtiyaç duyduğundan ya da soğurabileceğinden daha fazla nüfusu işsiz bırakması, kırsal dönüşümle topraksız köylülerin kırdan kente göç süreci kırsal çevrede insan toprak ilişkilerinin temelden değişmekte olduğunu köylülerin artık "köylü" olmadıklarını ve dönüşü olmayan bir sürece girildiğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan tarımda yeni üretim ilişkileri biçimlenmekte olup eski köylüler, yeni ilişkiler içerisinde özümlemek zorunda kalmaktadır (Kaygalak, 2009: 75; Kıray, 1982b: 343-344). Dolayısıyla kırsal dönüşüm sürecini doğuran dinamikler ile Şanlıurfa'nın tarımsal yapısındaki yapısal sorunlar birleşince az topraklı ve topraksız köylülerin potansiyel olarak mevsimlik tarım işçiliği olmalarına ilişkin bir değerlendirme yapılabilir.

Çizelge. 8: GAP İlleri Nüfus Artış Hızları 1985-1990

İller	İl Merkezleri	Toplam İl Nüfusu
Şanlıurfa	71.5	47.7
Adıyaman	69.8	38.6
Batman	59,4	38.6
Gaziantep	54.2	47.5
Diyarbakır	41.1	50.1
Siirt	37.4	15.5
Mardin	56.8	26.5
Türkiye	55.1	25.5

Kaynak: Akşit vd., 1993: 2.

Çizelge. 8.'de görüldüğü gibi GAP il merkezleri içinde Şanlıurfa, bölge içindeki diğer illere göre il merkezleri ve toplam il nüfusu artış hızı bakımından ilk sırada yer almaktadır. Akşit vd.'ne (1993: 7) göre bölge içinde göçün esas kökeni, ova köylerinden gelen kırsal kesime dayanmaktadır. GAP illeri arasında Şanlıurfa'da meydana gelen hızlı nüfus artışını özellikle kentsel alanlara göç edenler konusunda belirleyici dört ana faktör, işgücü piyasasının yapısı ve özellikleri, kent nüfusunun yapısı ve özellikleri, göçenlerin içinde yer aldığı toplumsal örüntüler ve konut piyasasının niteliğidir. Kent, köylerden gelen ve enformel sektörlerde çalışmaya hazır göçmenler için esnek bir pazar oluşturmaktadır. Bu pazarın belli başlı özellikleri beceri istememesi, iş güvencesinin olmaması, yüksek iş değiştirme oranı, sigortalı çalışma oranının düşük olması, işe girişin kolay olması ve denetim mekanizmasının azlığıdır. Bu özelliklere sahip enformel işlerin başında inşaat işçiliği ve tarım işçiliği gelmektedir.

GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması verilerine (Akşit vd., 1993: 5) göre GAP içi il ve ilçe merkezleri göçü esas olarak aynı ilin sınırları içinde yer alan yerleşim birimlerinden almaktadır. İlçe merkezleri ağırlıklı ilçe içindeki köylerden göçen ailelerin göçünü almaktadır. Bir bakıma GAP bölgesi, nüfus açısından kırsallık vurgusunu kaybederken kentsel özelliği ağır basar hale gelmektedir. Aynı araştırmada gelen ve giden mevsimlik emek göçü hareketleri GAP bölgesi için aşağıdaki tabloda özetlenmektedir. Çizelge. 9.'da görülebileceği gibi bölge içinde Gaziantep dışındaki bütün illerde mevsimlik göç veren köy sayısı göç alan köylerden daha fazladır. Fakat Şanlıurfa'da göç alan köyler ile göç veren köyler arasındaki farkın eşitlenmeye doğru bir eğilim gösterdiği görülmektedir⁶⁰:

⁶⁰ GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi'nin (1994) yaptığı araştırmada Şanlıurfa dışına yapılan göç oranlarına bakıldığında net dış göçün (net eksi göçün) % 51.1'i Çukurova Bölgesi'ne, % 38.8'i ise büyük kentlere olmaktadır. GAP Bölgesi için net göçün artı verdiği iller, yalnızca komşu illerdir. Güneydoğu Anadolu

Çizelge. 9: 1991 Tarım Sayımına Göre GAP Bölgesi’ndeki İllerde Mevsimlik İşçiliğine Katılan Köylerin Sayısı

İller	Toplam Köy Sayısı	Başka Yere Giden	Başka Yerden Gelen
Adıyaman	358	210	39
Batman	254	144	39
Diyarbakır	746	272	186
Gaziantep	616	199	355
Mardin	515	355	64
Siirt	264	44	13
Şanlıurfa	772	472	267
Şırnak	220	115	23

Kaynak: Akşit, vd. 1993: 21.

Kentte planlı ve düzenli konutların bulunduğu mahallelerin gecekondulu ve kaçak yapılaşmanın olduğu mahallelerden az olduğu, alt gelir grubu olan nüfusun yarısından fazlasının kent periferindeki gecekondularda yaşadığı görülmektedir (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2012: 108). Kent periferindeki gecekondulu mahallelerinde yaşayanlara göç ve coğrafi köken bağlamında bakıldığında dikkati çeken ilk nokta köyde doğmuş olan hane reislerinin üçte ikisini oranında olmasıdır. Başka bir ifadeyle köy doğumlular, hane reislerinin üçte ikisi düzeyindedir (birinci kuşak kır kökenli göçmenler). Diğer kısım ise kentin il ve ilçe merkezlerinde doğmuştur (Akşit vd., 1993).

Topraktan kopan köylülerin kentsel işgücü piyasasına eklenememesindeki en büyük etken Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde işgücünün sektörel dağılımıyla yerleşim birimleri arasındaki bazı farklılıklardır. Bu farklılıklardan en önemlisi, tarım kesiminde istihdam düzeyi ile kentin büyüklüğü arasındaki ilişkidir (G.B.K.İ, 1994: 128). Şanlıurfa’da tarımsal üretimde egemen olan gelenek üretim ilişkilerinin çözülmesi sonucunda köyden kente göçle, köylüler hem aşiret ilişkileri hem de üretim ilişkileri açısından aşiret ve toprak ağalarına bağımlılıktan kurtulmaktadır (Uluç ve Karasu, 2015). Fakat köyde ekonomik faaliyetlerinin tamamı “toprak sahibi”ne bağlı olan ve gereksinimleri de tamamen -çoğu zaman aynı olarak- “ağa” tarafından karşılanan köylülerin, kentte bağımsız bir hane ekonomisi içine girmesi ekonomik faaliyetlerini tarım işçiliğine yönelten yeni bir süreci başlatmaktadır (Can, 2007: 296).

GAP illerine göre aşiret ilişkilerinin ve feodal yapının en yoğun yaşandığı il Şanlıurfa’dır (Gökçe vd., 2010: 42-43). Köylerde toplumsal örgütlenme ve bağlılık biçimi olan aşiret örgütlenmesi kentleşme süreciyle birlikte basitlikten karmaşıklığa,

Bölgesi’ndeki Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illeri ele alındığında ise bölgenin bir bütün olarak net göçü eksi olan yani göç veren bir bölge olduğu görülmektedir.

homojenlikten heterojenliğe doğru bir geçiş sürecine girdiği söylenebilir. Bu süreçte kırsal yaşamda yerleşik olan aşiretçilik gibi mekanizmalar kentsel yaşamda varlıklarını sürdürmüş olsalar da aşiretler yeni toplumsal koşullara uyum göstererek kendilerini yeniden üretmişlerdir.

Son olarak Şanlıurfa'nın ülke tarımsal üretiminde mevsimlik tarım işçisi arzının en fazla olduğu kentlerden biri olma adaylığında Güneydoğu Anadolu Projesi'ne de değinmek gerekmektedir. 1989 GAP Master Planı'nda yer alan GAP'ın ana stratejilerinin "bölgenin toprak ve su kaynaklarının sulama, sanayi ve kent kullanımları için optimal bir şekilde geliştirmek ve yönetmek; arazi kullanımını optimal ürün deseni ve tarımsal uygulamalarla geliştirmek; tarıma ve yerel kaynaklara dayalı sanayileri geliştirmek; yöre insanını yerinde tutacak ve nitelikli kişileri bölgeye çekecek şekilde hizmet, eğitim, istihdam ve fırsatlar sağlamak"tır (DPT, 1990; Ege, 2001). Fakat GAP ile ilgili öngörülen tarım politikaları Şanlıurfa'nın geçmişinden aldığı miras olan eşitsiz ve büyük toprak mülkiyetini çok fazla bir değişime uğratmamıştır. TÜİK'in (çevrimiçi) İşletme Büyüklüğü ve Arazinin Tasarruf Şekline Göre İşletme Sayısı ve İşledikleri Arazi tablosunun verileri Şanlıurfa'daki güncel büyük toprak mülkiyeti ve feodal yapı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, Türkiye genelindeki mülkiyet ilişkilerine bakıldığında büyük arazilerde sadece kendi arazisini işleten işletme başına yaklaşık 1062.5 dekar alan düşmektedir. Şanlıurfa'da ise Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olup bu oran yaklaşık 1487.5 dekadır. Şanlıurfa'da yalnız bir işletmenin mülkiyetinde 1.571.100 dekarlık bir toprağın bulunması feodal yapının günümüzde de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. GAP'ın tarımsal üretim faaliyetlerini geliştirmesiyle ve tarımsal üretimi artacağı öngörülen ekonomik etkinlikler, kentteki tarımsal üretim ilişkilerinde yapısal bir dönüşüm yaratmaktan uzak kalmakta ve kentte tarım işçiliğinde çalışan emek arzını başka kentlere yönlendirmeye devam etmektedir. Her ne kadar GAP'ın temel senaryosuna göre Şanlıurfa ilinin, bölgenin tarım ve tarıma dayalı ihracat üssü olacağı öngörülmüşse de varılan noktada Şanlıurfa ili ne tarımda ne de sanayide istenilen performansı gösterebilmiştir.

Şanlıurfa'da mevsimlik tarım işçiliği yapan kır kökenli köylülerin sayısının Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde diğer kentlere göre fazla olması kent periferindeki gecekondulu mahallelerinde oturanların ana geçim kaynağının tarım işçiliği olmasına bağlıdır. Kentin ekonomik ve toplumsal yapısından dolayı köylülerin kırdan kente göç

etme gerekçesinin işsizlik olması ve kentin bu nüfusa istihdam alanı yaratacak ekonomik altyapıdan yoksun olması nedeniyle ağa-maraba ilişkisinden kurtulan köylülerin önlerinde tarım işçiliği yapmaktan başka seçenek kalmamıştır. Böylece Şanlıurfa kendi kırsalından gelen ve kent periferindeki gecekondu mahallelerine yerleşen az topraklı ve topraksız köylüler için kent merkezi bir tarım işçiliği için toplanma yeri olduğu görülmektedir.

4.3. Şanlıurfa’da Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Kadın Emegi

Şanlıurfa’da tarımda egemen olan geleneksel üretim ve emek biçimlerinin çözülmesi sonucunda kentin kırsal alanlarından kent periferine yerleşen az topraklı ve topraksız köylülerin kentteki en büyük geçinme stratejileri mevsimlik tarım işçiliğidir. Tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla üretim ilişkilerinin ve emek biçimlerinin yeniden örgütlendiği Şanlıurfa’da, yüzlerce yıldır mülk edindikleri üretim bilgisi ve süregiden emek etkinlikleri elinden alınan köylülerin başkalarının toprağında mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmaktan başka alternatif kalmamıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin büyük toprak mülkiyetine dayanan eşitsiz yapısında bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısı büyük toprak sahiplerinin ve onların topraklarında çalışan, çoğunlukla toprak mülkiyeti olmayan ortakçılarının üzerinden şekillenmektedir. Kırsal dönüşüm süreciyle bölgede egemen olan tarımsal üretim alanındaki geleneksel üretim ve emek ilişkilerindeki farklılaşma köylü toplumsal sınıf şeması içinde en alt basamaklarda yer alan yoksul köylü ve tarım işçilerinin kentlere göç etmelerindeki en temel nedenlerdir. Dolayısıyla köyden kente göç eden ailelerin kent periferine tutunma aracı olarak kurdukları gecekondu mahalleleri, köy kültürünü kente taşıyan insanların yaşam alanlarıdır ve bu anlamda egemen toplumsal değer ve normların büyük ölçüde yeniden üretildiği mekânlardır. Can’ın (2007: 296-297), Şanlıurfa kent merkezindeki gecekondu mahallelerinde yaptığı araştırmaya göre mahallelerde, gündelik yaşam ilişkileri kırdan kente göç sürecinden önceki yaşam tarzına benzer şekillerde yeniden üretilmektedir:

Kent merkezine gelenler köydeki yaşam biçimlerini neredeyse aynen kente taşıyor. Örneğin, hayvanlar da getiriliyor; bu yüzden gezdiğimiz mahallelerde hayvan popülasyonunun yüksekliği çarpıcıydı. Ekonomik refleksler ve yaşamla kurulan ilişki düzeyinden kentten farklı bir tablo oluşmuyor. Ailelerin çoğunluğu, ekmeklerini kendi yapıyorlar. Daha ilginç olan ise bu yaşam alışkanlıklarının kentte geçirilen zamanla pek değişmemesi...

Gecekondu mahallelerinde yaşayan kadınların kentin sunduğu varsayılan olanaklardan yararlanıp yararlanmamaları ya da göçten olumlu veya olumsuz etkilenmeleri, aile içindeki konumlarıyla ve aile içi dinamiklerde oluşan değişikliklerle yakından ilişkilidir (İlkkaracan ve İlkkaracan, 1999: 321). Kent periferindeki gecekondu mahallelerinde yaşayan kadınların gündelik-mekânsal pratikleri, yılın belirli dönemlerinde üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin birbirine geçtiği tarım işçiliği yaptıkları çalışma alanları olan tarlalar ve daimi yerleşim yerleri olan kentsel mekândaki toplumsal örgütlenme süreçleriyle belirlenmektedir. Bu bakımdan kentsel mekânı ve tarlayı toplumsal olarak üreten yapı içerisinde kadınların gündelik yaşam ilişkileri, toplumsal olarak inşa edilmiş “kadınlık” konumuyla ilişkili olarak deneyimlenmektedir. Dolayısıyla kentte ve tarlada egemen olan bu yapıyı kavramak, kadınların gündelik yaşam ilişkileri üzerinde süreklilik gösteren toplumsal ilişkiler sistemini kavramak anlamına gelmektedir.

Kentsel mekânı ve tarlayı toplumsal olarak örgütleyen toplumsal ilişkiler, gündelik yaşamın bütün bu boyutlarıyla mekânda kurgulanmasına ve kadınların toplumsal rollerinin farklı mekânlarda benzer süreçlerle içselleştirilmesine neden olmaktadır. Kadınların kentsel mekânda ataerkil denetimden dolayı hareketliliklerinin sınırlı olması ile tarımdaki düşük ücretler birbirini tamamlayan ve kadın işgücünü bu alanda konsolide eden önemli iki etkidir (Çınar, 2016: 191). Kapitalizmin yaygınlaşması ile üretim ve yeniden-üretim faaliyetlerinin ayrıştığı ve üretimin ev dışında başka kurumlarca büyük ölçüde gerçekleştirildiği, bu ayrışma sırasında da kadınların ev içinde yeniden üretim faaliyetlerine yöneldikleri kabul edilmiştir. Fakat bu varsayım, tarımsal üretimde çalışan dolayısıyla üretim ve yeniden üretim uğraşlarının ev içi ve ev dışı olarak ayrışmadığı oldukça kalabalık bir grubun varlığı ile örtüşmemektedir (Özby, 2015: 116, 118). Dolayısıyla “emeğini satmakla” ortaya çıkan kısmi özgürleşme ve bireyselleşme bu iş için geçerli olmamaktadır çünkü mevsimlik tarım işine erkeksiz, kocasız ve erkek çocuksuz gitmek özellikle uzun süreler gidiliyorsa mümkün gözükmemektedir. Bu bakımdan mevsimlik tarım işçiliğinde ekonomik değer üreten kadınlar, bu ekonomik özgürlüğü yaşayamamaktadır (Çelik vd., 2016: 32). Öte yandan kadınların tarlada çeşitli üretim faaliyetlerinde aktif olarak yer almalarının dışında kentsel mekânda diğer istihdam alanlarında çalışma olanakları hayli kısıtlıdır. Toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kadınların alternatif iş olanaklarında çalışma konusunda oldukça katı olması,

kalıplaşmış geleneksel cinsiyet rollerinin dışına çıkamama gibi nedenler kadınların gündelik yaşamdaki toplumsal konumlarını pekiştirmektedir.

Kadın emeği, yoksul hanelerde yoksullukla mücadele etmenin başlıca aracıdır. Kadınlar tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalıştıklarında ya da ev içi tüketime yönelik üretim yaptıklarında hiçbir gelir elde edememekte ve adeta “karşılıksız çalışma” söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bu karşılıksız kadın emeği yoksul hanelerin yoksullukla başa çıkmada başvurulan başlıca araç halini almaktadır. Mevsimlik tarım işçiliği kadın emeğinin ataerkil toplumsal ilişkiler ile kolaylıkla el konulan ücretsiz aile emeği olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu toplumsal ilişkilerin “toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayanması, hane içi ve hane dışı yaşamda kadınların erkeklerden daha farklı bir biçimde yoksulluğu deneyimlediğine dair önemli bir ipucudur” (Alptekin, 2016: 21).

Alptekin’e (2016: 17) göre yoksul kadın, hem toplumdaki ataerkil yapıda var olan geleneksel cinsiyet rolleri nedeniyle kadın olmanın beraberinde getirdiği zorluklarla savaşmakta hem de yoksulluğun kötü yaşam koşulları ile yaşamını idame ettirmeye ve evi geçindirmeye yönelik stratejiler geliştirmeye çalışmaktadır. Bu nedenle kentsel mekân, yukarıda da vurgulandığı gibi yoksulluk ve işsizlikle mücadele etmek amacıyla mevsimlik tarım işçiliği için bir toplanma yeri olarak görülmektedir. Kır kökenli kent yoksullarının yoksulluk baş etme stratejilerinin başında gelen mevsimlik tarım işçiliğinde ücretsiz aile emeği olarak kadın ve çocuk emeğinin kullanılması gelmektedir. Böylelikle cinsiyetin toplumsal olarak inşasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bölgenin kültürel yapısına göre şekillenen bir anlayışın ve buna uygun çeşitli mekanizmaların olduğu kolaylıkla görülebilmektedir (Ökten, 2009: 304). Şanlıurfa’da kadınların mevsimlik tarım işçiliği dışında çalışma hayatına katılmaması, geleneksel aile yapısındaki katılık ve ataerkil yapılardaki değişmeye karşı direnç paradoksal olarak da modern dinamiklerin düzenleyemediği iş ve çalışma ilişkilerini ortaya çıkarmaktadır (Çelik vd., 2016: 30-31).

Mevsimlik tarım işçiliği ile geçimlerini sağlayan ailelerin kentsel yoksullukla başa çıkmada kullandıkları temel araç hane içi “karşılıksız emek”tir ve bu emek de kadınlara aittir. Mevsimlik tarım işçisi kadınlar kırsal dönüşüm süreciyle kırdan kentsel mekâna taşıdıkları yoksulluklarla⁶¹ mücadele etmek ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet

⁶¹ Yoksulluk büyük ölçüde mekânsal oluşumların belirleyici olduğu bir sorundur. Bu nedenle kırsal ve kentsel mekânda toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekseninde kadınlar ile erkeklerin yoksulluğu deneyimlenme ve yoksullukla mücadele etme biçimleri farklılık göstermektedir. Bu konuya dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Alptekin, 2016; Bıçkı, 2015; Cangöz, Ergül ve Gökalp, 2016; Furat, 2016; Güneş, 2016a; Kan, 2016).

rejiminin kendilerine biçtiği rollerini yapmak zorundadır. Kent periferine yerleşen yeni kentliler yoksulluk nedeniyle gündelik yaşamdaki temel ihtiyaçlarının bir bölümünü veya tamamını karşılayacak yeterli gelire sahip olmama/olamama durumuyla karşı karşıya kalmışlardır. Kentli yoksullar, bu nedenle kentsel mekânda tarımsal işgücü sürecine katılmakta ve karşılığında gelirden bir pay aldığı anda geçimlik ihtiyaçlarını karşılamaktadır (Candan ve Günel, 2013: 95).

Tarım sektöründe kadın emeği, aile içinde ücretsiz aile işçiliği olarak değerlendirildiğinden gelir getirici bir faaliyet olarak görülmemekte ve istatistiklere de yansımamaktadır. Bu tablo Şanlıurfa’da tarımsal üretiminde kadınların yüksek oranda işgücüne katılmalarına rağmen kendilerini çalışmıyor kabul edip istatistiklerde ev kadını olarak yer almalarına neden olmuştur (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2016; Lordoğlu’ndan akt. Candan ve Günel, 2013). Gezici ve geçici tarım işçiliğinde kadın emeğinin yoksullukla mücadele etme stratejisi olarak hane içi üretim ve yeniden üretim faaliyetleri içinde değerlendirilmesi kadınların emeğini görünmez kılmaktadır. Bu bağlamda “kadınların hak arayışlarında önemli bir basamak olan ekonomik değer üretme ve ücretli bir işe sahip oluş, mevsimlik tarım işçisi kadınlarda ne düzeyde gerçekleşmiştir?” sorusunun kendi içinde çelişkiler barındırdığı görülmektedir. Geleneksel aile yapısının dönüşümüne hizmet etmeyen aksine geleneksel aile biçimiyle yapılabilir olan mevsimlik tarım işçiliği kadınların geleneksel rollerin dışına çıkmasına izin vermemektedir (Yüce ve Çelik, 2016: 49).

Sancar’ın (2008: 184) da belirttiği gibi cinsiyet farklarını temel alan toplumsal pratiklerin üretilmesi ve bunların çeşitli alanlara yayılarak süreklileşmesi gündelik yaşam pratikleriyle gerçekleşmektedir. Böylece eşitsizlik içeren toplumsal yapılar üzerine kurulan ayrımcılık, hiyerarşik ilişkilerin hareketli zemininde kadınların gündelik yaşamını tüm olağanlığı ile sınırlamaktadır. Hiyerarşi, katı ataerkil aile yapıları içinde cinsiyet ve yaş üzerinden gerçekleşerek gündelik yaşama nüfuz eden toplumsal ilişkileri muhafaza ederek yeniden üretmektedir (Çınar, 2014). Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam ilişkilerindeki toplumsal konumları kentsel mekânda ve tarlada egemen olan bu yapı ile gündelik yaşamlarının “doğallığı ve sıradanlığı” bütünlüştür. Bu bakımdan toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yarattığı hiyerarşik yapının farklı mekânlarda örgütlenmesi mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik-mekânsal pratiklerinin asıl olarak kadınlarca değil, erkek egemen toplumsal

ilişkiler ve onların oluşturduğu çeşitli kurumlar tarafından belirlendiğini göstermektedir (Arık, 2009; Çakır, 2009).

Yüce ve Çelik'in (2016) Şanlıurfa kent merkezinde yaptıkları araştırmada, mevsimlik tarım işçisi kadınlara “kadınların tarım işçiliği dışında çalışma hakları” üzerine sordukları soruya karşılık olarak “çalışmamalı, mecbursa ya da eşi izin verirse çalışmalı” yanıtının Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların cevaplarından dokuz kat daha fazla olduğu görülmüştür. Bu bakımdan Şanlıurfa'da kent periferinde yaşayan kadınların gündelik-mekânsal pratikleri tarımsal üretim faaliyetlerinde faal olarak yer alsalar da almasalar da geleneksel ataerkil düzenin çizdiği sınırlılıklar ölçüsünde gerçekleşmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınlar katı hiyerarşik kuralları içeren, temelde cinsiyet kimliğine ve yaşa göre inşa edilen çok katmanlı, geniş ve otoriter aile yapıları bağlamında kentsel mekânda ve tarlada gündelik yaşamlarını pratiklerini deneyimlemektedir.

Üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin iç içe geçtiği mevsimlik tarım işçiliğinde hane içi ataerkil ilişkiler ile tarla yaşamındaki ataerkil ilişkiler kadın emeğinin marjinalliğine ve emek pazarındaki cinsiyete bağlı ayrımcılığa zemin oluştururlar (Ecevit, 2015: 113). Türkiye'de bir yandan az gelişmiş kapitalizm öte yandan erkek egemen ideolojinin yarattığı değerler sistemi kadınlar ile üretime katılmaları arasında kurulabilecek köprüleri sürekli olarak yıkmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'de kadınların üretime katılmadıkları için egemenlik ilişkileri içinde ezilen taraf oldukları tezi yerine ezildikleri için üretime son derece düşük statülerde katıldıkları ve dolayısıyla üretime katıldıkları hâlde uğraşlarının ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmediği tezini savunmak daha anlamlı olmaktadır (Özbay, 2015: 121, 124). Yılın belirli dönemlerinde geçici ve/veya gezici mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınlar kentsel mekânda ve tarladaki toplumsal ilişkiler sistemini besleyen aşiret ilişkileri ve geniş aile yapılarının belirlediği sınırlar içinde gündelik yaşam pratiklerini mekânsal bağlamda deneyimlemektedir.

Kentsel mekânda ve tarladaki gündelik yaşamlarında yoksullukla mücadele eden kadınların toplumsal konumları geleneksel ataerkil erk ilişkilerine dayalı yapıları yeniden üreten mekanizmalarla bütünleşmiştir. Bu toplumsal yapı içinde yöre içi ve yöre dışında gezici ve geçici tarım işçiliği yapan kadınların gündelik yaşam deneyimleri bir bütünlük içinde sürmektedir. Gezici ve geçici mevsimlik tarım işçisi kadınlar gündüz yoğun bir

biçimde tarımsal üretimde çalışmakta, çalışmadan arda kalan zamanlarını ise yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumluluklarla geçirmektedir. Özellikle geniş aile yapılarında kadınların yükü daha da ağırlaşmaktadır. Şanlıurfa’da mevsimlik tarım işçiliğinin niteliği sürelerine, çalışma yerlerine ve çalışma koşullarına göre farklılık gösterse de kadınların gündelik yaşam ilişkileri benzer şekillerde deneyimlenmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarlada gündelik-mekânsal pratikleri, toplumsal sınıf ve geleneksel ataerkil erk ilişkilerine dayalı yapıları yeniden üreten mekanizmalarla bütünleşmiştir. Kadınlar bu bütünlük içinde gündelik yaşamlarını sürdürmek zorundadır. Dolayısıyla yukarıda özetlenmeye çalışılan toplumsal yapı bizlere saha araştırmasının yapıldığı Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallerinin ekonomik ve toplumsal yapılarını anlayabilmemiz için önemli bir zemin oluşturur.

4.4. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin Ekonomik ve Toplumsal Yapıları

Araştırmanın bu altbölümünde saha araştırmasının yapıldığı Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerini mekânsal olarak örgütleyen süreçler, Mahallelerin ekonomik ve toplumsal yapıları üzerinden değerlendirilmiştir.

4.4.1. Hayati Harrani Mahallesi

Hayati Harrani Mahallesi hakkında herhangi yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Hayati Harrani Mahallesi’ne yönelik toplanan bilgiler Eyyübiye İlçe Belediyesi’nin (2014) bir çalışmasına, mahalle muhtarının ile mahalleye yerleşen birinci ve ikinci kuşak göçmenler olan kişilerin anlatılarına göre derlenmiştir.

Şanlıurfa’nın Akçakale yolu üzerinde, kentin güneydoğu periferinde konumlanan merkez Eyyübiye İlçesi’ne⁶² bağlı olan bir mahalle olan Hayati Harrani Mahallesi, adını Harran’da yaşadığı tahmin edilen Hayât bin Kays el- Harrâni adlı dini bir şahsiyetten almaktadır. Mahallenin güneyinde Eyüpkent Mahallesi, kuzeyinde Selçuklu Mahallesi,

⁶² 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ile gelen İstanbul ile Kocaeli için geçerli olan, belediye sınırlarının mülki idari sınırlarıyla aynı olması uygulamasıyla “büyükşehir” belediyeleri “bütünşehir” belediyelerine dönüşmüştür. 6360 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ile arasında Şanlıurfa’nın da bulunduğu on üç kentte daha (Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Tekirdağ, Trabzon, Van) büyükşehir belediyesi kurulmuştur. Şanlıurfa’nın bütünşehir olarak büyükşehir belediyesi haline getirilmesi kentteki idari yapıyı tümüyle değiştirmiş; kentteki il özel idaresi ve 30 bucak kaldırılmakta, 15 belde belediyesinin ve 1.153 adet köyün tüzel kişiliğine son verilmiştir. Bugün, kentte büyükşehir belediyesi ve üçü yeni kurulan merkez (Karaköprü, Haliliye, Eyyübiye) ilçeler olmak üzere on üç ilçe belediyesinden oluşan ikili bir idari yapı kurulmuştur (Karasu, 2014: 185-186).

batısında Osmanlı Mahallesi ve doğusunda Yenice Mahallesi yer almaktadır (bkz. Harita. 1.) TÜİK 2017 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre Şanlıurfa il nüfusunun % 20'sinin ikamet ettiği merkez Eyyübiye İlçesi'nin nüfusu 375.967'dir. Hayati Harrani Mahallesi'nin nüfusu ise 42.445'tir. Bu rakam Eyyübiye İlçesi'ne bağlı otuz altı merkez, yüz on yedi kırsal mahalle arasında Hayati Harrani Mahallesi'nin en fazla nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. TÜİK'in Şanlıurfa için öngördüğü nüfus artış hızına göre Eyyübiye İlçesi'nin doğurganlık oranı Şanlıurfa'nın doğurganlık hızından daha yüksektir. Şanlıurfa'da nüfus artış hızının en yüksek olduğu Eyyübiye İlçesi'nde Hayati Harrani Mahallesi ise Şanlıurfa'da hane halkı büyüklüğünün en yüksek olduğu mahalledir (Eyyübiye Belediyesi, 2014: 32, 34; Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2012: 40; TÜİK, 2018).

Eyyübiye Belediyesi'nin 2015-2019 Stratejik Planı'na göre, ilçenin toplum nüfusu içerisinde nüfusun kayıtlı olduğu illere bakıldığında Şanlıurfa'nın 350.049 nüfusla ilk sırada yer aldığı görülmektedir (Eyyübiye Belediyesi, 2014: 38). Bu oran hem ilçedeki yüksek doğum oranlarına hem de kırdan kente göçe işaret etmektedir. Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın (2012) yaptığı bir çalışmaya göre ise merkez Eyyübiye ilçesine bağlı mahallelerin var olan sosyal donatı olanakları ve sosyal hizmet sunumu bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bütün mahallelerin bu hizmetlere erişimde güçlük çektikleri fakat Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinin diğer mahallelere göre daha dezavantajlı konumdadır.

**Çizelge. 10: Hayati Harrani Mahallesi'nin
2007-2017 Yılları Arasındaki Nüfusu**

Yıllar	Mahalle Toplam Nüfusu
2007	20.048
2008	24.147
2009	27.275
2010	29.948
2011	32.623
2012	34.943
2013	36.596
2014	38.120
2015	39.910
2016	41.270
2017	42.445

Kaynak: TÜİK, 2018.

TÜİK'ten (2018) alınan istatistiki bilgilerle derlenen yukarıdaki çizelge, Hayati Harrani Mahallesi'nde sürekli olarak ikamet eden toplam nüfus oranına göre

oluşturulmuştur. Fakat Mahallenin kendi iç dinamikleri ve nüfusun mekânsal hareketliliği göz önünde bulundurulduğunda mahalle nüfusunun dönemsel olarak değiştiğini vurgulamak gerekmektedir. Mahalle nüfusunu dönemsel ve mekânsal olarak etkileyen en büyük nüfus hareketliliği mevsimlik tarım işçilerinin hareketliliğidir. Mevsimsel olarak yöre dışında ya da yöre içinde tarım işçiliği yapan ailelerin oranı oldukça yüksektir. 2014 yılından bu yana Hayati Harrani Mahallesi Muhtarı olan ve zamanında tarım elçiliği de yaptığını belirten H₆, Mahallede mevsimlik tarım işçilerinin yarattığı nüfus ve işgücü hareketliliğini şu şekilde ifade etmektedir:

Mahallede nisan ayının on beşinden, mayıs ayının on beşine kadar kimse kalmaz. O zamanlar mahalledeki evlerin yarısından fazlası boş olur. Herkes evlerini boş bırakıp bir yerlere çalışmaya gider. 24 Haziran'da seçim olacak ama mahallenin yarısı olmayacak. Mahallede Suriyeliler dışında kimse kalmayacak (H₆).

Kaygalak'ın (2008: 23) da vurguladığı gibi tarımsal yapıların dönüşümü sonucu işini kaybeden nüfus, bir iş bulabilmek umuduyla ekonomik etkinliklerin yoğunlaştığı kentlere doğru kitleler halinde göç eder. Bu göçün sanayileşmeye paralel olarak gerçekleşmediği durumlarda işsizlik sorunu kentlere taşınmış olur. Hayati Harrani Mahallesi'ne ekonomik ve toplumsal yapısı ele alındığında Mahalle sakinlerinin ağırlıklı olarak kentin kırsal alanlarından geldiği görülmektedir. Kırsal dönüşüm sürecinden önce geleneksel üretim ve emek ilişkileriyle yaşamlarını sürdüren köylülerin kırsal dönüşümle bu ilişkilerin çözülmesi sonucu işsiz kalmaları bu göçün ana nedenidir. O₂ kodlu kaynak kişinin ifadelerinde de yer aldığı gibi tarımda sermaye koşullarının hâkim olması, küçük meta üreticilerini piyasa ilişkilerine karşı koyamayarak çeşitli stratejiler üretmesine itmiştir. Bu stratejilerin başında kentlere göç etmek gelmektedir:

Aslen Siverekliyiz. Çok küçük bir tarlamız var. Viranşehir tarafında. Tarlamız çok küçük bir de susuz olduğu için ortakçıya verdik. Orada çok su istemeyen ürünler ekiyoruz ama pek bir şey kazanamıyoruz. Gücümüz yok ki tarlaya su getirelim. Köyde iş olmadığı için mecburen buraya (*mahalleye*) göçtük. Başka çaremiz yoktu (O₂).

H₅ ve H₁₈ kodlu kaynak kişilerin ifadeleri ise Şanlıurfa'da kırsal dönüşüm sürecinin öncesi ve sonrasında köylerdeki toplumsal yapıyı özetlemektedir. Kırsal dönüşüm sürecini sancılı bir biçimde deneyimleyen toprağa bağlı diğer emek ilişkilerinde yer alan az topraklı ve topraksız köylülerin toplumsal konumlarını işaret etmektedir. Doğum yeri Harran olan ve Mahalledeki ikinci kuşak göçmenlerden olan H₅, kırsal dönüşüm öncesindeki köylerdeki toplumsal yapıyı; doğum yeri Akçakale olan ve üçüncü kuşak

göçmenlerden olan H₁₈ ise topraksız köylerde kırsal dönüşüm süreciyle çözülen ve yeniden şekillenen toplumsal yapıyı şu şekilde özetlemektedirler:

Köydeyken ağaların tarlalarına işe gidiyorduk. Ne tarlamız ne de hayvanımız vardı (H₅).

Köyde tarlamız yoktur. Hayvanımız yoktur. Oralarda çalışamadık da mecbur buraya geldik (H₁₈).

Mahalleye kentin kırsal alanlarından gelen göçmenlerin az topraklı ve topraksız oluşu Şanlıurfa'da egemen olan toprak ve mülkiyet düzeninin yapısına işaret etmektedir. Büyük toprak mülkiyetine sahip toprak ağası ile ağanın tarlalarında ortakçılık, kiracılık ya da ücretli işçilik yapan köylüler arasında bağımlılık ilişkisinin çözülmesi sonucu az topraklı ve topraksız köylülerin kırdan kentlere taşıdıkları yoksullukla mücadele etmeleri için iki seçenek vardır. Bu seçeneklerden ilki kentsel işgücü piyasasına eklenmek, ikinci ise tarımda ücretli işçi olarak çalışmaktır. Hayati Harrani Mahallesi Muhtarı H₆, mahallenin toplumsal ve ekonomik yapısını şu ifadelerle özetlemektedir:

Burası varoş mahallesi. Tarlası, takımı olmayan kesim zamanında ağaların zulmüne uğramışlar. Ne yapınlar şehre göç etmekten başka. Cevardaki tüm ilçelerden, köylerden gelenlerin hepsi burada toplanmış. Eskiden ağalara marabalık yapanlar şimdi kendi kendilerinin ağası olmuşlar. Marabalık artık işçiliğe dönüştüğü için burada kimse geçmiş yaşamlarındaki hallerini pek konuşmazlar (H₆).

Mahallemizin % 60'ı tarım işçisi. Burada kalıp işe gitmeyenler ya amelelik ya da hamallık yapıyor. Bazen gelip soruyorlar. Mahallenin en büyük sorunu nedir diye? Mahallenin en büyük sorunu işsizlik. İşte sorun budur. Mevsimlik işçiler çantada keklik ya. Bizleri kimse dinlemiyor. Kimse çocuğuyla 1000 km yol gidip bilmedikleri yerlerde çalışmak istemez. Ama gidenler buna mecbur sonuçta (H₆).

Kentsel işgücü piyasasına ağırlıklı olarak niteliksiz işgücü sunan eski köylü yeni kentliler, hem sermaye gerektiren işlerin az olduğu ya da hiç olmadığı hem de iş alanlarının örgütlenmemiş olmasından dolayı işe girişte kurumsal engellerin bulunmadığı enformel sektörlere yönelmektedir. Bu yapısıyla enformel sektör, göçmenler için büyük miktarda çalışma fırsatı yaratır (Kaygalak, 2009: 21). Hayati Harrani Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçiliği dışında çalışılan enformel sektörlerin başında hamallık, inşaat işçiliği, kağıt veya hurda toplayıcılığı gelmektedir. Bir yandan bu işlerin çok kalabalık ailelerin geçimlerini sağlayacak kadar yeterli gelir sağlamaması öte yandan bu işlerin yıl boyunca sürekli bir iş niteliği taşınamaması gibi etkenler Mahalle sakinlerinin önlerinde mevsimlik tarım işçiliği yapmaktan başka alternatif olmadığını göstermektedir. Hayati Harrani Mahallesi sakinlerinin büyük bir çoğunluğunun yaz aylarında mevsimlik tarım

işçiliği yapıp kış aylarında kentte enformel sektörlere alternatif başka bir iş alternatifi bulamadıklarından yıl boyunca mevsimlik tarım işçiliği dışında başka bir işte çalış(a)madıkları görülmüştür:

Yazın çalışıyoruz, kışın da yiyoruz. Yazın ailedeki herkes çalışır tarlada. Hepimiz çalışıyoruz. Bir tek annem, babam bir de çok küçük kardeşlerim çalışmaz. Ne kadar çok kişi çalışırsa iş o kadar çabuk biter biz de başka yerlere (*çalışmaya*) gideriz (H₁₀).

Kışın başka işte çalışmıyorum. Yazın çalıştıklarımızı, kışın harcıyoruz. İşe gitmeden önce aldığımız borçları ödüyorum. Zaten pek bir şey kalmıyor ki elde (H₇).

H₇ kodlu kaynak kişinin bahsettiği borçlanma süreci, Mahallede tarım işçiliği yapan ailelerin yaygın bir şekilde başvurduğu bir süreçtir. Mahalledeki tarım işçileri iki şekilde borçlanmaktadır. Bunlardan ilki, mahalle esnafından yöre dışına ya da yöre içinde tarım işçiliği yapmaya giderken aldıkları erzakları ve diğer temel ihtiyaçları karşılamak için alınan borçtur. Oldukça yoksul olan aileler tarım işçiliğine gitmeden önce yanlarında mahalle esnaflarından borca aldıkları erzakları götürmektedir. İkinci borçlanma ilişkisi ise işverenle tarım işçileri arasında aracılık yapan elçilerden alınan yol, erzak ve diğer temel ihtiyaçlar için alınan avanstır. Her iki borçlanma ilişkisinde de mevsimlik tarım işçileri borçlarını Mahalle'ye döndüklerinde ödemektedir. Çınar (2014a), tarım işçiliğinde yaygın olarak görülen bu borçlanma sürecinin tarımsal üretimin yapısından kaynaklandığını belirtmektedir. Öte yandan tarım işçisi emeğine sadece belli dönemlerde başvurulması da işçi ailelerinin işsiz geçirdikleri aylarda borçlanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla borçlanma ilişkisinin ortaya çıkmasının en önemli nedeni tarım işçiliği yapan ailelerin gündelik tüketim ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar yoksul olmalarından kaynaklanmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Şanlıurfa'nın GAP'ın başkenti olarak ilan edilmesine karşın, kentteki iş gücü imkânları kırdan gelen nüfusun ortaya çıkardığı emek arzını yeterince soğuramamaktadır. Kentteki tarımsal üretim faaliyetlerinin bu emek arzını talep edecek kadar gelişmemesi nedeniyle Hayati Harrani Mahallesi'ndeki H₇ ve H₁₃ kodlu kaynak kişiler, yöre dışında çalışmayı daha avantajlı bulduklarını belirtmişlerdir:

Buradaki tarlaların yevmiyesi çok az. Buradaki tarlalarda küçükleri (*küçük çocukları*) çalıştırmazlar. En iyisi dışarı gitmek, daha avantajlı çünkü. Burada işimizi bitirsek paramızı verirler mi, vermezler mi belli olmaz. Hem burada çapadır, taş kaldırmadır aynı (*ücret olarak*). Ama orada daha bazı şeyler daha rahat iş bitince ağa hemen paramızı öder (H₇).

Burada iş olsa, yevmiye iyi olsa niye gidelim. Çoluk çocuk okullarını niye bıraksın da gitsin, kim ister böyle olsun? Yani kolay değil. Burada iş imkânı olsa kimse ta oralara gitmek istemez (H₁₃).

Kaynak kişilerin ifadelerinde de yer aldığı gibi bazı ailelerde çok eşlilik görülmüştür. Çok eşliliğin olduğu ailelerde her iki eş ve çocuklarının aynı konutta yaşamaktadır. Diğer taraftan çok katlı gecekondularında aynı gecekondular yapısının katlarında aynı aileye mensup birinci, ikinci ve üçüncü kuşakların yaşadıkları görülmüştür. Dede-nine, anne-baba ya da kayınbaba-kaynana, çocuklar ya da gelin-oğul ile onların çocukları gibi çok katmanlı ve çok kalabalık aile yapıları mevcuttur (H₂, H₁₁, H₉, H₁₀ ve H₁₈). Gecekondular tipi konutların yaygın olduğu Hayati Harrani Mahallesi'nde⁶³ bulunan konutların çoğunun tapusuz olduğu görülmektedir. Hayati Harrani'ye 1970'lerin başında gelen ve ikinci kuşak göçmenlerden olan H₇, mahalledeki tapusuzluk sorununun en büyük sorun olduğunu vurgulamaktadır:

1970'lerin sonlarında geldik buraya. Eskiden yani biz geldiğimizde buralar hep arsaydı. Ondan sonra... Mesela bizim bu karşı tarafımızdaki evler maliye arazisidir. Yolun aşağı tarafı tapulu ama müşterek (*tapulu*). Mirasçıları var falan. Bu taraflar güya tapuluydu diye az paraya satıldı. Buraları diğerlerine kim sattı peki? Buraya gelip ilk yerleşenler. Yani köylüler yani bilmem kaç yıl öncesinden falan buraya gelip yerleşenler. İşte onlar buraya sonradan gelenlere arsalarını satıp ortadan kayboldular. Hayati Harrani'de en büyük sorunumuz işte budur. Tapu sorunu. Mesela yolun (*Hayati Harrani Caddesi*) üst tarafı (*Osmanlı Mahallesi*) tamamen tapusuz. Alt tarafı yine öyle. Tapu yerine tapu senedi gibi bir şey var elimizde. E şimdi bu mahallede ellerinde tapu senedi olanların evlerin mirasçıları da var. Bu sokaktaki evlerin yapıldığı arsaların kırk dokuz tane mirasçısı varmış. Belediyeye gidiyoruz bir çözüm yok. Küçük küçük bölünmüş arsalar. Tapuya gidiyoruz diyorlar buraların mirasçıları var. Nasıl başa çıkılacak bu işle? Tapu senedini biz belediyeden aldık. Senette babamın adı var. Madem hazine arazisi buralar madem mirasçıları var, neden elimize tapu senetleri verildi o zaman? Mesela borcum var, kredi çekmek istiyorum evimin üstüne ama bankalar resmi tapu istiyor. Ama yapamadık bu kredi işini. Sağdan soldan borç aldık. Şimdi eve ikinci katı çıktım imar izni istediler o zaman. Bunun için belediyeye para verdim. Üçüncü katı da çıksam yine para vereceğim. Bu nasıl iş peki? (H₇).

Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2002: 155) *nöbetleşe yoksulluk* olarak adlandırdığı ve H₇'nin özetlediği bu ilişkiler ağı, esas olarak kente önceden gelmiş göçmen gruplar ile kentte imtiyazlı konumda bulunan bazı grupların, kente daha sonradan gelen kesimler ile diğer imtiyazsız gruplar üzerinden zenginleşmeleri sonucunda yoksulluklarını devredebilmeleridir. H₇'nin tapusuzluk sorunu üzerine yaptığı vurgular bir bakıma Hayati

⁶³ Şanlıurfa merkez ilçeleri içinde gecekondulaşmanın en yoğun olduğu Eyyübiye İlçesi'nde, arasında Hayati Harrani Mahallesi'nin de bulunduğu bazı mahalleler 4.12.2017 tarihli 2017/11103 sayılı kararnameye göre kentsel dönüşüm ve gelişim proje alanı olarak ilan edilmiştir (Resmi Gazete, 2018).

Harrani Mahallesi sakinlerinin benzer şekillerde deneyimledikleri kırdan kente göç ve kentleşme süreci *nöbetleşe yoksulluk* kavramıyla örtüşmektedir. Kentsel mekânın bu zorlu koşullarında yoksul kitleler eşitsiz güç ilişkileri ve hiyerarşik toplumsal ilişkilerle var olma mücadelesi vermektedir.

Hayati Harrani Mahallesi'nde *nöbetleşe yoksulluğun* kuruluşunu ve işleyişini sağlayan mekanizmalar sadece barınma ihtiyacına yönelik ilişki ağlarıyla şekillenmemiştir. Dolayısıyla Hayati Harrani Mahallesi'ndeki yoksulların da kendi içlerinde homojen bir grup olarak kavranmaması gerekmektedir. Böylece mevsimlik tarım işçiliğinin Mahallede bir enformel işgücü piyasası oluşturduğunu söylemek mümkündür. Aynı mahalleden olmak, aynı köyden olmak ya da mahallede komşu olmak gibi enformel ve himayeci ilişki ağlarıyla geçmişlerinde tarım işçiliği yapıp günümüzde işveren ve işçi arasında aracılık yapan bir kurum olan tarım elçileri, tarım işçileri arasındaki hiyerarşik yapının tepesinde konumlanmıştır.

Ağa (*işveren*) bana haber veriyor. Şu kadar işçi lazım diye. Ücretini söylüyor bu kadar bu kadar diye. Gidiyorum aile reisleriyle konuşuyorum. Onlar da ailelerini ayarlıyorlar. Öyle gidiyoruz işe. Mesela ben bu ay on aileyi pancara götüreceğim (H₀).

Mesela millet ağayı bilmez elçiyi bilir. Sonuçta elçiye güvenip gidiyor oralara. Elçi başta gider iş ayarlar. İşveren itimat ederse der ki “git, bana işçi bul”. O şekilde işverenler elçi ile sözleşme yapar. İşveren sözleşmede “benim 1000 dönüm tarlam var. Ücret olarak şu kadar para vereceğim.” der. Ben elçilik yaptığım zaman her zaman sözleşme kurdum ki işçilerin parası takılmasın. Sonra mahallede işçi toparlıyoruz. Elçilerin ahlakı iyiyse aile reisleriyle görüşüyoruz. Sonra işverenden bir miktar bağlantı parası alıyoruz. Burada işçilere dağıtıyoruz ki ihtiyaçlarını gidersinler mağdur olmasınlar (H₆).

Hayati Harrani Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçisi gruplarından sadece aile reislerinin dâhil edildiği iş akdinin kurulma sürecinde elçilerin işçi başına % 10 komisyon aldığı kaynak kişilerin ifadelerinde belirtilmiştir. Bazı tarım işçileri, işçi ile işveren arasında aracı konumunda olan elçilerden işe çıkmadan evvel avans aldıklarını elçilerin de daha sonra bu borcu ücretlerinden keserek aldıklarını ifade etmişlerdir (H₄, H₁₄, H₂₁).

Tekeli'ye (2008: 54-55) göre kırsal alandaki dönüşümler kentleşme sürecinin sadece bir ucunu yansıtmaktadır. Bu olgunun en önemli yanı kente gelenlerin kentte yaşadıkları ve kentte yarattıkları dönüşümdür. Bu bakımdan kente gelenlerin uyumu üç ayrı aşamayla ele alınabilir. İlk aşama, bu grupların kentte yaşamak için bir konut edinme ve yer sağlama çabalarının ortaya çıkardığı gecekondulardır. İkincisi, gecekonduların emek piyasası içinde kendilerine nasıl bir yer açtıkları ve formel pazar içinde kendilerine

yer bulamayanların enformel kesimi nasıl yarattıklarıdır. Üçüncü aşama ise kente gelenlerin bir kültürel dönüşüm geçirip geçirmediği ve ne türde kültürel gelişimlere kaynaklık ettikleridir.

Fotoğraf. 1. Hayati Harrani Mahallesi'nden Bir Görüntü

Kentin eteklerinde ve gelişmeye uygun olmadıkları için boş bırakılan kent içi alanlarda mantar gibi biten gecekondu mahallelerinin gelişimi devlet ve kişilere ait arazileri işgal eden kır yoksullarının bu eylemlerinin gerisinde, yaşamlarını idame ettirmek ve kırdan getirdikleri değerleri özellikle geleneksel bir biçimde yeniden üretmek üzerine gerçekleşmiştir (Şengül, 2014: 426-428). Hayati Harrani Mahallesi'nin kentsel gelişiminde kentin yeni yoksullarının konut sorununa verdikleri yanıt yerleştikleri alanda barınma ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla gecekondu inşa etmek, işsizlik sorununa ise yanıtları ise kentin formel sektörleri dışında enformel ilişki ağlarına sahip tarım işçiliği yapmak olmuştur. Kente gelenlerin mekâna yerleşme süreçlerinde izlenen yolun aynı aşiretten olma, akraba ya da aynı köyden olma gibi birincil ilişkilere dayanarak temelleri vardır. Mahalleye gelen kır yoksullarının kentleşme deneyimine ilişkin süreç eski Hayati Harrani Mahallesi muhtarıyla yapılan bir röportaja da yansımıştır (Kaçmaz, 2014: 1):

Mahalledeki konutların % 80'i gecekondu. Mahallemizde üç yüz on ev bir şahsın adınaydı. Arsaların üzerine kayıtlı olduğu kişinin ölümünden sonra tapu sorunu içinden çıkılmaz bir hal aldı. Vefatının ardından vekâlet verdiği kişinin üzerine geçti. Vekâlet sahibi bankalardan kredi çektiği için ipotekli arsalar da asıl sahiplerine verilemiyor. Başka örnekler vermek gerekirse arsanın üzerine kayıtlı olduğu kişinin vefatı sonrası mirasçıları daha önce arsayı satın alan hak sahiplerinden tekrar bir para talebine gidiyor. Bu sorunlar büyüyerek devam etti ve sürüyor.

Hayati Harrani Mahallesi'nde eski kır yoksullarının yeni kent yoksullarına dönüşme sürecinin ekonomik ve mekânsal düzeyde deneyimlenmesi kentsel hizmetlere erişimini de etkilemektedir. Kaynak kişilere sorulan “*sizce mahallenin en büyük sorunu nedir?*” sorusuna verilen cevapların çoğunlukla mahalledeki yeşil alan eksikliğini vurgulaması, Mahallenin kentsel hizmetlerden yeterince pay alamadığını göstermektedir. Şanlıurfa'da merkez mahalleler içinde en kalabalık nüfusa sahip olan Hayati Harrani Mahallesi'nde, nüfusa oranla oldukça dar bir yeşil alan bulunması Mahalle sakinlerinin yaşam kalitelerini oldukça etkilemektedir.

Park olsun isterdim. Hiç yok ki park. Küçük çocuklar hep evimizin önünde oynuyor. Mahallede parkların olduğu yerlere hep ev yaptılar. Evler arasında bile boşluk yok görmüşsünüzdür. Mahalleye yakın bir park bile yok. En yakın park bir tek Osmanlı Mahallesi'nde var. Oralar da uzak kalıyor bize. Oraya kadar küçük çocuklar nasıl gitsin, biz oraya nasıl gidelim? (H₁₀).

Mahallede komşuluk ilişkilerimiz çok iyi. Bahar aylarında sokakta oturuyoruz. Fazla park yok Mahallede. Olsa sokakta mı otururuz? İleride ufak bir park vardı mesela. Park olan yere imar izni verildi oraya da gecekondular yapıldı (H₂).

Mahalledeki gecekondular bitişik nizam. Park alanı diye bir şey bırakmadılar. Park alanı olan yerlere Büyükşehir Belediyesi imar izni verdi. Rant var, para var diye. Komisyondan geçirdiler. Millete, yapsatçılara peşkeş çektirdiler (H₆).

Yukarıda da özetlendiği gibi Hayati Harrani Mahallesi hem kentin en kalabalık nüfusuna sahip mahallesi olması bakımından hem de kentte mevsimlik tarım işçisi arzının en fazla olduğu mahalleler arasında yer almasıyla mekânsal, ekonomik ve toplumsal olarak özgül nitelikler taşıyan bir yerdir. Mahallenin enformel ilişki ağlarıyla örülen mevsimlik tarım işçiliğini deneyimleme süreci kırdaki egemen ilişkilerin kentsel mekânda da benzer şekillerde yeniden üretilmesiyle sağlanmaktadır. Kırsal dönüşüm sürecinden önce homojen bir kitle olmayan kır yoksullarının yaşamı kent mekânının eşitsiz yapısı içinde eşitsiz güç ilişkilerinin kentsel mekânda da yeniden üretilmesiyle sürmektedir. Böylece Hayati Harrani Mahallesi'nin ekonomik, toplumsal ve mekânsal yapıları bağlamında mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam deneyimlerinin ve pratiklerinin nasıl şekillendiğini anlamlandırmak olanaklı olacaktır.

4.4.2. Osmanlı Mahallesi

Kentin güneydoğu periferinde yer alan Osmanlı Mahallesi hakkında herhangi yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Osmanlı Mahallesi'ne yönelik toplanan bilgiler ağırlıklı olarak araştırmaya kaynak olan kişilerin anlatılarına göre derlenmiştir.

Şanlıurfa'nın merkez Eyyübiye ilçesine bağlı olan Osmanlı Mahallesi'nin kuzeyinde Selçuklu Mahallesi, doğusunda Hayati Harrani Mahallesi, batısında Keberli ve Şahinler Mahalleleri, güneyinde ise Yenice Mahallesi bulunmaktadır (bkz. Harita. 2.). TÜİK'in 2017 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre Osmanlı Mahallesi'nin nüfusu 13.497'dir (bkz. Çizelge. 11.). Osmanlı Mahallesi, Eyyübiye ilçesinin merkez mahallelerinden biridir.

Çizelge. 11: Osmanlı Mahallesi'nin 2007-2017 Yılları Arasındaki Nüfusu

Yıllar	Mahalle Toplam Nüfusu
2007	6341
2008	7533
2009	8221
2010	9353
2011	10.203
2012	10.724
2013	11.233
2014	11.419
2015	12.149
2016	13.005
2017	13.497

Kaynak: TÜİK, 2018.

Osmanlı Mahallesi'nde yapılan saha araştırmasına kaynaklık eden kişilerin tamamının kökenleri kentin ilçelerine ve civar köylere dayanmaktadır. Hayati Harrani Mahallesi'nde de olduğu gibi bu göçün ana kaynağı kırsal dönüşüm süreciyle topraktan kopan köylüler oluşturmuştur. Kırdan kente göç dinamiklerini besleyen kırsal dönüşüm süreciyle geleneksel toprak ve emek ilişkilerinin çözülmesi ile topraktan kopma ve mülksüzleşme arasındaki ilişki kaynak kişilerin ifadelerinde de gözlenmektedir:

Eskiden ortakçılık yaparken iyiydi. Şimdi topraklar iyi değil ki verim versin.
Verim de iyi değil onun için ortakçılıkta artık para da olmuyor (O5).

O5 kodlu kaynak kişinin ifadesinden de anlaşıldığı üzere kapitalist üretim ilişkilerinin tarımda yaygınlaşması bir yandan köylülüğün üretim ve yeniden üretim süreçlerinde asgari geçimlik ilişkilerinin bozulmasına diğer yandan da az topraklı ve topraksız köylülerin köy içinde ücretli iş imkânlarını değerlendirecek koşulların yeterince gelişmemesine neden olmuştur. Bu koşullar, köylülerin kırdan kente göçlerinin ana nedenini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Şanlıurfa'nın iklim ve toprak yapısının kurak ve yarı-kurak bir nitelikte olması, toprak dağılımında olduğu gibi sulu tarım arazilerinin

de eşitsiz dağılması gibi etkenler köylülerin önemli bir kısmının kent içi ve kent dışındaki emek piyasalarına yönelmelerine neden olmuştur. O₁, O₁₀, O₁₁ ve O₁₆ kodlu kaynak kişilerin ifadelerinde kırdaki geleneksel üretim ve emek süreçlerinin çözülmesi sonucu kimi ailelerin kente göç hareketliliğinin yöneldiği ilk bölgenin Çukurova yöresi olduğu görülmüştür.

Akçakale’de toprağımız susuzdu. Ne ekiliyordu ne de biçiliyordu. 1987’de Adana’ya tarım işçisi olarak gittik. O yüzden 1987’den beri tarım işçiliği yapıyoruz. Orada yapamadık. Sonra da Urfa’ya geldik. Önce Eyyübiye’de kira tuttuk. Sonra Osmanlı’da. Burada (*Osmanlı Mahallesi*) ev alınca buraya yerleştik. Bu sefer Urfa’da işçiliğe (*tarım işçiliği*) başladık. 2008’de de evimizin tapusunu aldık (O₁₀).

Merkeze bağlı köylerden çıktık dışarı. Önce Hatay’da on beş yıl kaldık. Sonra anladık ki insanın kendi memleketi gibisi yok, geri döndük. 1994’ten beri buradayız. Köydeyken hayvancılık yapardık ağaya⁶⁴. Tarlamız yoktu. Evimiz yoktu, topraktan yapma bir yerde kalıyorduk diye köyü bıraktık (O₁₁).

Fotoğraf. 2. Osmanlı Mahallesi’nden Ankara-Polatlı’ya Giden Bir Tarım İşçisi Ailesi

⁶⁴ Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde yapılan saha araştırmasında kaynak kişilerin hem geçmişte içinde yer aldıkları geleneksel üretim ve emek ilişkilerinde hem de kentten yöre dışında ya da yöre içinde yer aldıkları tarımsal üretim ve tarımsal emek ilişkilerini deneyimleme süreçlerinde işverenlerini “ağa” olarak tanımladıkları gözlemlenmiştir. Benzer bir örnek de Şeker’in (1986: 126-127), Çukurova ve Amik Ovası’nda yaptığı çalışmada bir mevsimlik tarım işçisi “buranın ağalarını anlamıyorum. Ameleler aralarında kavga ettiklerinden hemen polis, jandarma çağırıyor. Nerede kaldı onun ağalığı.” demiştir. Her iki örnekte de görüldüğü gibi kırsal dönüşüm süreciyle geleneksel üretim ve emek ilişkilerinden kopan köylülerin, gündelik konuşma dillerine hâlâ kırsal dönüşüm öncesindeki toplumsal yapının özellikleri yansımaktadır.

Kırsal dönüşüm sürecinde az topraklı köylüler tarımda gelişen piyasa mekanizması içinde toprağını elden çıkarıp kentlere göç etmiştir. Şanlıurfa'nın ekonomik ve toplumsal altyapısının kentlere yığılan emek fazlasının ortaya çıkardığı bu göç yükünü kaldıramamasıyla kente yığılan kitleler tarımda ücretli işçiliğe yönelmiştir. Adana ve Hatay'da eski kır, yeni kentli yoksulların yoksullukla mücadele etme stratejilerinin başında yaz ayların da ailece tarımda ücretli işçiliği, kış aylarında da tarım işçiliğine alternatif olarak inşaat işçiliği, seyyar satıcılık ve hamallık gibi işler üzerinden geçinme stratejileri belirlemektedir. Fakat köylülerin “gurbet” deneyimi çeşitli nedenlerle bu boyutuyla sınırlı kalmayarak tersine göç hareketliliği yarattığı da görülmektedir. Tersine göç hareketliliğiyle tekrar Şanlıurfa'ya dönen ailelerin burada da yoksullukla mücadele etme stratejilerinin başında yine mevsimlik tarım işçiliği gelmektedir.

Fotoğraf. 3. Osmanlı Mahallesi'ndeki Çok Katlı Gecekondular

Kentsel mekânın sermaye birikim süreçlerinin en ağır sonuçlarının emek kitleleri üzerinde ortaya çıkması ve emeğin kendini yeniden üretme süreçlerine yaşamsal zararlar vermesiyle sonuçlanmıştır. Yoksulluğun başlıca nedenleri arasında emek kitlelerinin esnek üretim ilişkileri içinde, sosyal güvenlikten yoksun bırakılması, sosyal harcamaların kısılması ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesiyle de en temel toplu tüketim gereksinimleri için piyasa koşullarına bağımlı hâle getirilmesi yer almaktadır (Şengül, 2007: 91). Osmanlı Mahallesi'ne kırdan kente göçle yerleşen kitlelerin üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin kentsel mekânda örgütlenme süreçlerinin kendi çözümlerini

yaratarak sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Osmanlı Mahallesi'ne yerleşen kır kökenli kitleler kendilerine uygun şekillerde yer edinerek kendi çözümlerini yaratmıştır. Bu kitleler en temel insan haklarından olan barınma haklarını hazine arazilerine gecekondular yaparak gidermişlerdir. Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2002: 112) vurguladığı gibi gecekondular hem formal konut piyasasının hem de devletin dışladığı kesimlere yönelik piyasa dışı bir çözüm ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle gecekonduların en başından itibaren çok net bir sınıfsal içeriği vardır. Bu bakımdan kente yeni gelen, kentte tutunmaya çalışan, devlet ile piyasanın unuttuğu ve yok saydığı kesimlerin konutu olmuştur gecekondular.

Fotoğraf. 4. Osmanlı Mahallesi'ndeki Gecekondular ve "Yap-Sat" Konutlar

Saha araştırmasına kaynaklık eden kişilerin ifadelerinden yola çıkarak Mahalleye yerleşen ilk kuşak göçmenlerin kentteki varlıklarının keskinleşmesiyle gecekonduların niteliği de değişmeye başlamıştır. Bu değişim Tekeli'nin (2008: 56) ifadesiyle gecekonduların kente gelenlerin, geldiklerinden sonra kendi emekleriyle gerçekleştirebildikleri derme çatma bir konut olmaktan çıktığı bir süreçtir. Mahalledeki gecekonduların çoğunluğunun çok katlı hâle gelmesi ve bazı gecekonduların kiraya verildiği gözlemlenmiştir. Dolayısıyla gecekondular kullanım değerinin dışında bir de değişim değeri için üretilen yapılar hâline dönüşmüştür. Bu süreçte gecekonduların çok katlı bir niteliğe bürünmesi gecekonduların sahiplerinin mevsimlik tarım işçiliği dönüşlerinde ellerine geçen toplu para yoluyla gecekondulara yeni katlar eklemeleriyle gerçekleşmiştir (bkz. Fotoğraf. 4).

İşte (*tarım işçiliği*) kazandığımız parayla bu evi yaptık. Sonraki sene de gelin getirdik. Üst katını yaptırdık. Biraz bakım yaptık eve falan (O₁).

Osmanlı Mahallesi'ndeki gecekonduların hazine arazileri üzerinde yükselmesi gecekonduların yıkılıp temizlenmesini öngören uygulamaların başlamasına da neden olmuştur. Mahalledeki gecekonduların temizlenme süreci iki yolla gerçekleştirilmektedir. İlki Mahalledeki bazı gecekondu için yıkım kararının çıkması yoluyla, ikincisi gecekonduların yerine yapılacak apartmanlar için yapsatçıların Mahalleye girişiyle mahallede hazine arazisi üzerinde kurulan ve inşaatlarına izinsiz kat çıkardıkları belirlenen bazı gecekondu için yıkım kararı çıkarılmıştır. Fotoğraf. 4.'te de Mahallenin güney tarafında gecekonduların yerini çok katlı apartmanların aldığı görülmektedir.

Osmanlı Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçiliği yapılmayan dönemlerde çok kalabalık ailelerin geçinme stratejisi yine enformel alanlardır. Bu alanların başında inşaat işçiliği, seyyar satıcılık, hamallık, kâğıt ve hurda toplayıcılığı gibi enformel alanlar gelmektedir.

Bu evde toplamda on bir kişi yaşıyoruz. İki gelinim, altı çocuğum, iki torunum bir de ben. Her bir gelin bir odada yaşıyor. Maddi durumumuz pek iyi değil. Ne yapalım. Yazın tarlada çalışıyoruz tarım işçiliğinde. Kışın olduğu zamanlarda beş oğlum çöplerde hurdaya çıkıyor. Hurda işi şans işi. Bazen hurda oluyor bazen olmuyor. Öyle geçiyor kış. Kış biterse yazın yine hepimiz tarım işçiliği yapmaya hazırlanırız. Çocuklarımızın belli bir mesleği olsaydı dışarı çıkmazdık. Belli bir işi olsa çocuklarımızın niye çıkalım ki? Yağmur oluyor bazen gittiğimiz yerlerde (*yöre dışındaki tarlalar*) iş olmuyor boş boş oturuyoruz, para da olmuyor öyle olunca (O₁₆).

Osmanlı Mahallesi'nde tarım işçiliği yapan Mahalle sakinlerinin nisan ayında yöre dışına başlattıkları göç hareketliliği, Mahallenin gündelik-mekânsal işleyişine de yansımaktadır. Kışın Mahallede bakkallık yapan yazın da tarım işçisi olarak İç Anadolu Bölgesi'ndeki kentlere gittiklerini belirten O₃, bu süreci şu şekilde özetlemektedir:

Mahallede bakkalımız var ama mahalledekiler işe gitmeye başlayınca Mahalle tamamen boşalır. Mesela on ev varsa bu sokakta bir ev kalır. Diğer hepsi işe gider. Evini kapatır, kışın dönene kadar. Şimdi nisan ayında çıkıyoruz işe gitmeye kasım ayında dönüyoruz. E mahalle boşalınca bakkalların çoğu da kapanır (O₃).

Yazın bakkalda çok iş olmuyor. Anca kışın iş oluyor. Bakkalın borcunu da ödeyemiyorum kimse kalmıyor çünkü mahallede (O₁₅).

Hayati Harrani Mahallesi'yle karşılaştırıldığında Osmanlı Mahallesi'nin yeşil alanları daha fazladır. Fakat kaynak kişiler ifadelerinde Mahallede bulunan Osmanlı

Mesire Alanı ve parkların kullanımını sadece tarım işçiliğinden mahalleye döndükleri zamana kadar kullandıklarını belirtmişlerdir.

25 yıldır bu mahallede yaşıyorum. Baksan haftada bir kez gidebiliyoruz parka. Mesela bacılarım, kardeşlerim var; akrabalarım var Hayati Harrani'de. Orada pek park yok diye onlar buraya gelir parka gideriz (O₁₆).

Geleneksel ataerkil kodlar bir yandan kadınların üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinde diğer yandan da gündelik-mekânsal hareketliliklerini belirlemektedir. Kaynak kişilerden O₄, O₈, O₉, O₁₆, O₁₈ gündelik yaşam pratiklerine ilişkin bazı ifadelerinde örneğin, *“ben olmazsam onların işlerini kim yapar?”* ya da *“ama bizim Arapların genelinde çok dışarı çıkmak gibi şeyler sıkıntılıdır.”* gibi ifadeler gündelik deneyimlerini belirleyen geleneksel ataerkil aile yapıları ile kültürel kodlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Osmanlı Mahallesi'nin mekânsal örgütlenme süreci ve kırdan koparak kente gelen köylülerin yaşama tutunma stratejileri ekonomik ve toplumsal olarak Hayati Harrani Mahallesi'yle benzer özellikler göstermektedir. Kırdan kente taşınan güçlü ataerkil ilişkiler ile geleneksel etnik ve kültürel kodlar kadınların Mahalledeki gündelik-mekânsal deneyimlerini şekillendirmektedir. Kırsal dönüşüm süreciyle toprağa dayalı yüzlerce yıldır edindikleri emek ilişkilerinden kopması ve kentteki emek piyasalarında kendilerine yer bulamamaları sonucunda mahalledeki enformel ilişkiler ağıyla mevsimlik tarım işçiliği yeniden deneyimleme süreçleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4.4.3. Sırrın Mahallesi

Kentin kuzeydoğu periferinde yer alan Sırrın Mahallesi hakkında da herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır. Sırrın Mahallesi'ne ilişkin toplanan bilgiler ağırlıklı olarak saha araştırmasına kaynaklık kişilerin anlatılarına, bir bütün olarak Şanlıurfa'nın mekânsal örgütlenme sürecini inceleyen bazı akademik çalışmalara (Şahinkaya, 2005) ve yerel gazetelerde yayımlanan bazı köşe yazılarına (Kayabaşı, 2017a; 2017b; 2018) göre derlenmiştir.

Merkez Haliliye İlçesi'ne bağlı olan ve Diyarbakır-Mardin karayolu üzerinde bulunan Sırrın Mahallesi, Haliliye İlçesi'nin merkez mahallelerinden biridir. Mahallenin kuzeyinde Karşıyaka Mahallesi, kuzeybatısında Veysel Karani Mahallesi, batısında İmam Bakır Mahallesi ve doğusunda ise Akpınar Mahallesi yer almaktadır (bkz. Harita. 3). Mahalle sakinlerinin bazılarına göre Sırrın Mahallesi, adını Sırrın Deresi'nden

almaktadır. Kayabaşı (2018) ise Sırrın adının kökeninin Mahalle sakinlerinin önemli bir kısmının Alevi-Bektaşî inancında olmalarına bağlamakta; Sırrın adının “Ali Sırrı” ile ilgisini de çağrıştırdığını belirtmektedir. TÜİK 2017 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi’ne göre Sırrın Mahallesi’nin nüfusu 9002’dir (bkz. Çizelge. 12.).

Çizelge. 12: Sırrın Mahallesi’nin 2007-2017 Yılları Arasındaki Nüfusu

Yıllar	Mahalle Toplam Nüfusu
2007	5440
2008	5595
2009	5703
2010	6146
2011	6567
2012	6492
2013	6725
2014	7079
2015	7615
2016	8235
2017	9002

Kaynak: TÜİK, 2018.

Kayabaşı’na (2017a; 2017b; 2018) göre mahalle olmadan önce Sırrın Köyü, üretim ilişkileri, kültür, inanç ve eğitim yönünden Harran Ovası’ndaki köylere örnek teşkil eden bir yerleşim birimidir. Dört bir tarafı bostan ve üzüm bağları ile kaplı, ağalık müessesinin olmamasından ötürü araziye emek ağırlıklı işleme yönü ile yüksek verim alan bir ekonomik potansiyele sahiptir. Kaynak kişilerin ifadelerine de Sırrın’a yakın tarım arazilerinde kavun yetiştiriciliği yapıldığı ve acur bostanlarının yer aldığı yansımıştır:

Eskiden burada kavun tarlaları vardı. Uzaktan akrabalarımızın da kavun tarlaları vardı. Kavun toplama zamanı evden yürüyerek tarlalara giderdik çalışmaya (S₁₇).

Sırrın Mahallesi’nden geçen Sırrın Deresi yatağının doğusunda bulunan kesimine Şanlıurfa Sulama Tünelleri’nin Harran Ovası’na su veren ana sulama kanalının bir kısmı inşa edilmiştir. Sırrın Deresi’nin doğusunda 1960’lı yıllardan itibaren ortaya çıkan yerleşim alanları kentten kopuk bir yapıya sahiptir. Bu durumun ortaya çıkmasının temel sebebi günümüzde Sırrın ve Karşıyaka Mahallelerinin bulunduğu bu alanın daha önceden köy statüsünde (Sırrın Köyü) iken, daha sonra belediye sınırları içine dâhil edilerek mahalle statüsüne gelmesidir. Şanlıurfa’nın 1994 yılından sonra merkezden çepçepere yayılan konut yapı faaliyetleri zamanla doğuya doğru da kaymaya başlamıştır. 2005 yılı itibariyle bahsedilen alana bakıldığında konutların Sırrın Deresi ve ana sulama kanalı yakınına kadar ulaşmıştır (Şahinkaya, 2005: 36, 239, 340). 2018 yılı itibariyle Sırrın

Mahallesi'nde yerleşim yerlerinin Sırrın Deresi'ni aştığı ve ana sulama kanalının yakınlarına kadar geldiği görülmektedir.

Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın (2012: 70, 77, 79) yaptığı bir çalışmada kentin doğu aksında yer alan Sırrın Alt Bölgesi'nde bulunan Sırrın Mahallesi, düzenli konut alanları arasında sıkışmış düzensiz konut alanlarından oluşmaktadır. Sırrın Mahallesi, nüfusu itibariyle kentin küçük mahallelerindedir. Sırrın Alt Bölgesi, sosyal hizmet sunumu açısından incelendiğinde hizmet açığının en fazla hissedildiği mahallenin, Sırrın Mahallesi olduğu görülmektedir. Sırrın Alt Bölgesi'nin bir bölümü yani Sırrın Mahallesi, Harran Ovası'nın verimli toprakları üzerinde yayılım göstermekte ve denetimsiz konut gelişimi tarımsal faaliyeti olumsuz yönde etkilemektedir. Öte yandan Sırrın Alt Bölgesi, 2010 yılında ön protokolü imzalanan ve 2012 yılında Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi meclisinin aldığı kararla kentsel dönüşüm bölgesi olarak ilan edilmiştir. TOKİ ile Büyükşehir Belediyesi eliyle yürütülen ve Yeşildirek Kentsel Dönüşüm Projesi olarak adlandırılan kentsel dönüşüm alanında 2017 yılında birinci etap çalışmaları başlamıştır. Dere ve sulama kanalının Mahallenin doğu kesiminde daha fazla ilerlemesini engellediği görülürken, Mahallenin güney çeperlerindeki tarım arazilerinde gecekonduların yapılarının yanı sıra çok katlı apartmanlarla yapılaşmanın başladığı görülmektedir.

Kırsal dönüşümle tarımda geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin bozulma sürecinde köyde kalıp ücretli tarım işçisi olarak deneyimleyen köylülerin varlığını da yadsımamak gerekmektedir. Şanlıurfa'da yaygın olarak yetiştirilen ve emek-yoğun olan pamuk gibi bazı tarımsal ürünlerin üretiminde büyük ve orta ölçekli işletmeler ücretli işçi çalıştırmaktadır. Tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla büyük ve orta ölçekli işletmeler pamuk gibi üretim girdilerinin yoğun olarak kullanıldığı üretim alanlarında üretim maliyetlerini azaltmak için ücretli işçi kullanımını da bazı koşullarda azaltmıştır. Saha araştırmasına kaynaklık eden kişilerin ifadelerinden de yola çıkarak Mahallede ikamet edip yılın belirli zamanlarında yöre dışına ya da yöre içindeki ilçelere ve mahalle yakınındaki tarlalarda tarım işçiliği yapan kadınların birçoğunun mahalledeki isot üretim aşamalarında çalıştığı görülmektedir. Bu süreç Sırrın Mahallesi'ne oldukça yakın olan köylerden Mahalleye yerleşen S₁, S₄ ve S₁₆ kodlu kaynak kişilerin ifadelerinde de belirtilmektedir:

Bu işte çalışmaktan başka ne yapabiliriz ki buralarda? Dışarı (*yöre dışına*) artık gitmek istemiyoruz. Burada mecburuz isot temizlemeye (S₁).

20-25 yıl evvel Harran'a, pamuk tarlalarına gidiyorduk ailecek. Tarlalara sonra bir makine (*traktör*) girdi de şimdi pek gidemiyoruz. Makine varken çok işçi çalıştırmıyor buradakiler. Ne yapalım başka? Yazın isotta çalışıp kışın da yiyoruz. Fakirin geçimi başka nasıl olur ki? Her şeye hasretiz zaten (S₄).

20 sene boyunca her sene tarlada çalıştım. Şimdi yazın isotta çalışıyorum. Ezandan (*sabah ezanı*) akşama kadar isot temizliyoruz çadırlarda. İşveren önümüze iş indirince mecbur yapıyoruz (S₁₆).

Sırrın Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçiliği iki farklı biçimde deneyimlenmektedir. İlki yıl içinde nisan ayından eylül-ekim aylarına kadar yöre dışına yapılan tarım işçiliği, ikincisi ise Mahalle sınırları içinde eylül-kasım ayları arasında yapılan tarım işçiliğidir. Sırrın Deresi yatağı kenarından Mahallenin iç kısımlarına doğru uzanan sokaklarla genişleyen gecekondü bölgesinde yılın isot hasat zamanı büyük bir hareketlilik yaşanmaktadır. Mahalle etrafında bulunan boş aralarda ve kapı önlerinde tarım işçiliği yapan kadınların sayısı oldukça fazladır. Mahalledeki mevsimlik tarım işçiliği isot üretimi kentteki isot fabrikalarına ve Mahallede bulunan hane içi küçük isot atölyelerine isotun elle temizleme, kurutma ve öğütme aşamalarında gerçekleşmektedir⁶⁵. Kadınların emeği sadece isot fabrikalarına ve hane içi üretim yapan küçük isot atölyelerinde kullanılmamaktadır. Diğer taraftan kent merkezinde oturan orta ve üst gelir grupları sebze hâllerinden yaş isot getirip Mahallede baş faallik yapan kişilerle temas kurarak tarım işçilerine isotlarını temizletmektedir.

Sırrın Mahallesi'nde yöre içinde tarım işçiliğinde işveren ve tarım işçileri arasında aracılığı çavuşlar ve baş faaller yapmaktadır. Çavuşlar mahalleye yakın tarlalarda isot fabrikalarına üretim yapan işçilerin başında duran genellikle fabrika sahiplerinin yakınları ya da görevlendirdiği kişilerdir. Baş faaller ise isot fabrikalarına, hane içi üretim yapan küçük isot atölyelerine ve kentin farklı bölgelerinden isot temizletmek isteyen kişilerle işçiler arasında aracı olan, biber temizleyen işçilerin başında duran ve onları yönlendiren kişidir. Baş faaller bunun karşılığında işçilerin temizledikleri isot çuvalları başına alacakları yevmiyeden belirli bir meblağ almakta ve gün sonunda temizlenen tüm biberlerden arda kalan tohumların tamamını alıp biber fabrikalarına satmaktadır.

⁶⁵ Sırrın Mahallesi'yle özdeşleşmiş isot üretim aşamalarında yer alan kadınların emek süreçlerine için ayrıca "*İsotun zahmetli serüveni*", "*Urfa'dan İsoz manzaraları! Acı hayat bu olsa gerek*", "*Şanlıurfalı Kadınların Acıyla İmtihani*", "*Kadınların isot acısı*" vb. kaynaklara bakılabilir.

Fotoğraf. 5. Sırrın Mahallesi'nde Temizlenen İsofların Kurutulması

Saha araştırmasının yapıldığı süre boyunca Mahalle sınırları içinde yapılan tarım işçiliğinde kadın işçilerin başında duran ve onları yönlendiren kişiler arasında kadınların da yer aldığı görülmüştür. Öte yandan yöre dışına tarım işçiliğine giden ailelerin işveren ile aracılığını sadece erkek elçiler sağlamaktadır. Elçiler çalışma süresini, çalışma yerini ve çalışma şeklini aile reisine aktararak çalışma ilişkisini kurmaktadır. Sırrın Mahallesi'ndeki kaynak kişilerin isot üretiminin herhangi bir aşamasında tarım işçisi olarak çalışması gündelik olağan akışkanlık içerisinde gerçekleşmektedir. Mahalle yakınlarındaki tarlalara evleri yakın olan tarım işçileri yürüyerek ulaşımını sağlamaktadır. Mahalle içinde tarım işçiliği yapan kadınlar ise evlerinin önünde ya da evlerine yakın sokak aralarında isot temizliği yapmaktadır. Mahallede isot fabrikalarına tarım işçiliği yapan kadınların bazılarının haftalık yevmiye yerine aynı yardım aldıkları görülmüştür:

Bazı kadın işçiler alacakları haftalık yevmiye yerine kışlık erzaklarını işverene aldırır. Haftalıktan kestirirler (S₁₅).

İşsizliğin oldukça yüksek olduğu Mahallede, “evin geliri kimlerin geliriyle sağlanıyor?” sorusuna kaynak kişilerin verdiği cevaplar arasında enformel sektörler yaygındır. Ailenin erkek üyeleri enformel iş alanlarında çalışma imkânı bulabildiklerinde fırıncılık, kaynakçılık, inşaat işçiliği ve hamallık gibi işler yaparken; kadınlar ağırlıklı olarak mevsimlik olarak tarım işçiliği yapmaktadır. Saha araştırması boyunca Mahallede mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınlar arasında da bir sınıfsal farklılık olduğu

gözlenmiştir. Örneğin, kaynak kişiler arasında eşlerinin formel sektörlerde çalışan kadınların olduğu da görülmüştür. Bu hanelerde yaşayan kadınlar, mevsimlik tarım işçiliğini “aile bütçesine katkı” olarak değerlendirmektedir.

Kocam Maraş'ta bir fabrikada çalışıyor. Bazen diyor isotla uğraşma diye. Ben de evde boş boş oturacağıma isotta çalıştığım parayla evime bakım yaptıracağım diyorum. Geçen sene bulaşık makinesi aldım kendime. Eşyalarımı yeniledim. Bu sene de başka şeyler alacağım o parayla (S₁₁).

Mahallede genelde mevsimlik tarım işçiliğini farklı dinamiklerle deneyimleyen kadınlar arasında farklı gelir gruplarına göre toplumsal cinsiyet eşitsizliği bakımından denetim mekanizmalarının şiddeti de görece değişmektedir. Alt gelir grubunda ve orta gelir grubunda yer alan mevsimlik tarım işçilerinin ifadelerinde de bu farklılaşma gözlemlenmektedir. Fakat farklı şekillerde de olsa her iki gelir grubunda yer alan kadınlar için mevsimlik tarım işçiliği temelde bir geçinme stratejisidir.

Eşim bir yerde memur. Geçen yıl at yarışı oynamış bizden gizli. Bir sürü borç takmış peşine. Ne yapalım borcu kapatmak için isot işi yapıyorum. Başkasına da isot temizliyorum, bazen eve kendime de isot aldırıyorum. Temizliyorum, kurutuyorum, (*makinede*) çekiyorum eşim iş yerinde satıyor almak isteyenlere (S₁₃).

Sırrın Mahallesi'nde saha araştırması yapılan bölgede farklı gelir gruplarının yanı sıra farklı etnik köken ve mezheplerin bir arada yaşaması toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ve mevsimlik tarım işçiliğini deneyimleme sürecini de farklılaştırmaktadır. Böylece kadınlar arasında mevsimlik tarım işçiliğini deneyimleme sürecinde de kimi farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, etnik ve kültürel kodlar bağlamında Kürt veya Arap kökenli kadınların mahalle içinde veya kapı önlerinde isot temizliği yapmak yerine “tanıdık ve eşlerinin izin verdiği” çadırlarda bu işlemi yaptıkları gözlemlenmiştir. Kapı önlerinde ya da sokak aralarında oturmaları görece daha olağan karşılanan Alevi kökenli kadınlar ise isot temizliğini mahalle içinde ve kapı önlerinde yapmaktadır.

Mahalleimde bildiğim kadarıyla toplamda 70-80 kişi il dışına tarım işçiliğine gidiyor. Adana'ya, Denizli'ye gidecek aileler var. Genelde mahalledeki Kürtler ile Arap kökenliler gider dışarıya. Mesela benim kardeşim de ailesiyle oraya gidecek. Şekerpancarında çalışmaya. Buradaki evi kirada, bir de orada da kiraya çıkacak. İcare⁶⁶ tutup çalışacaklar (S₁₄).

⁶⁶ İcare sözcüğü, Şanlıurfa yöresinde toprak kiracılığı yerine kullanılmaktadır.

Kocam başka çadırda çalışmama izin vermiyor. Buranın sahiplerini tanıdığı, bildiği için izin verdi. Eşimden habersiz bir şey yapamam (S₁).

Sırrın Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların hem kentsel kamusal alanlarda hem de özel alanlarında gelişigüzel ortaya koydukları gündelik-mekânsal pratikleri farklı gelir grupları ile farklı etnik köken ve mezheplere göre farklılaşmaktadır. Bu bakımdan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin diğer boyutunu oluşturan ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıların mekânda ne şekillerde kurgulandığı ve deneyimlendiğini ortaya çıkmaktadır.

Tek başıma çarşıya inemiyorum. Bazen annemle ablamlarla çarşıya gidiyoruz. Balıklıgöl taraflarına. Mesela evimizin ilerisinde park var, gidemiyorum. İzin vermiyorlar oraya. Mahallede birkaç tane akrabamız var bir tek oraya izin veriyorlar (S₈).

Fotoğraf. 6. Sırrın Mahallesi'nde 9. Şah Muhammed Etkinliği

Kaynak: Sırrın Mahallesi Facebook Sayfası, Erişim Tarihi: 3.08.2018.

Yukarıda da belirtildiği gibi Sırrın Mahallesi farklı gelir, farklı etnik köken ve mezhep gruplarını barındırmaktadır. Bu gruplar, Mahalledeki kamusal alanlarda kendi kültür, inanç ve değer sistemlerine ilişkin geleneksel olarak bazı etkinlikler düzenlemektedir. Fotoğraf. 6.'da da görüldüğü üzere bu etkinlikler kadınların da yoğun katılımıyla ve Mahalledeki her farklı etnik köken ve mezhep grubunun katılımıyla gerçekleşmektedir.

Sırrın Mahallesi'nde de tarımda ücretli emek istihdamında kadın emeği yaygın olarak kullanılmaktadır. Kadınların tarımsal üretimde yer alma süreçleri Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde toplumsal olarak daha katı bir şekilde örgütlenirken,

Sırrın Mahallesi'nde kadınların mevsimlik tarım işçiliği deneyimleme süreci daha "esnek koşullar" altında gerçekleşmektedir. Fakat mevsimlik tarım işçilerinin kendi içerisinde de farklılaştığı Sırrın Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçisi kadınlar arasında yöre dışında tarım işçiliği yapan kadınların tarımsal emek süreçlerinin kadın emeğini görünmez kılan ataerkil ilişkilerin daha güçlü ve katı bir şekilde deneyimlendiği gözlemlenmiştir. Diğer taraftan Sırrın Mahallesi'nde mevsimlik tarım işçiliği yapılan tarlaların oldukça yakın olması, Mahallenin kamusal ve yarı kamusal alanlarında da tarımsal üretim yapılması gibi koşullar kadınların tarımsal üretimde yer alırken yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumluluklarını daha farklı boyutlarda gerçekleştirdiğini göstermektedir.

4.5. Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Kentsel Mekândaki ve Tarladaki Gündelik Yaşamlarının Analizi

Erkekler de kadınları gibi bir deri bir kemiktirler. "Değdiği yeri köz gibi yakan güneşin altında aç, terli ama sabırla bekleşir-ler. Irgatbaşular ırgat pazarının mutlak hâkimidirler. Rızkların sahibi! Şöyle bir görünüveren bir ırgatbaşının çevresi hemencecik umutla alınır. Ağzından çıkan her söz kerametmişçesine dinlenir
(Kemal, 2008: 170).

Mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki gündelik-mekânsal deneyimlerini bir bütün olarak inceleyebilmek için üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin gerçekleştiği mekânı toplumsal olarak örgütleyen toplumsal ilişkileri ele almak gerekmektedir. Çünkü mekânın toplumsal olarak örgütlenme süreci toplumsal ilişkilerin üretimi ve yeniden üretimine dair sorunsalları kapsar.

Yukarıda da özetlendiği gibi mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet dinamikleri tarafından belirlenen toplumsal konumları tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla benzer toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet hiyerarşisi içinde üretilen kentsel mekândaki ve tarladaki hiyerarşik toplumsal yapılar arasındaki süreklilik ilişkisi gündelik yaşam ve pratiklerini belirleyen mekanizmaları ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda çalışmanın bu altbölümünde egemen toplumsal yapı üzerinden mevsimlik tarım işçisi kadınların kentte ve tarladaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri ele alınmıştır.

4.5.1. Kentsel Mekândaki Toplumsal İlişkiler Bağlamında Gündelik Yaşam Deneyimleri

Mekân ve onun özgül bir ifadesi olan kentsel mekâna, onu üreten toplumsal ilişkilerin sürekli olarak etkileşimde bulunduğu dinamik bir süreç olarak bakmak gerekmektedir. Bu bakımdan kentsel mekânın ve gündelik yaşamın toplumsal olarak üretilme süreçlerinin toplumsal ilişkiler bütünü ile ilişkisini gündelik-mekânsal pratikler ve deneyimler üzerinden ele alınabilir.

Kadınların gündelik-mekânsal deneyimleri ve pratikleri kısacası yaşam tarzları toplumsal bir uzam olan kentsel mekânda sahip oldukları yatkinlikleri sahip oldukları *sermaye türlerinin* azlığına veya çokluğuna göre oluşmaktadır (Bourdieu, 2006; Bourdieu, 2017). Kadınların kentsel mekânın heterojen yapısındaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin eşitsiz yapısında şekillenmekte ve kendine özgü bir toplumsal işleyişle sürdürülmektedir. Bu işleyiş Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yaşayan ve mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların gündelik-mekânsal pratikleri, gündelik yaşamın ve mekânın “*homojenleştirilmiş, parçalanmış ve hiyerarşiklendirilmiş*” (Lefebvre, 2015c; Lefebvre, 2016b) niteliklere sahip yapısı içerisinde gerçekleşmektedir.

Çalışmanın bu altbölümünde kadınların egemen toplumsal ilişkiler tarafından belirlenen toplumsal konumları ve gündelik yaşamın sınırları üzerinden “gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine ilişkin sorumlulukları, karar alma süreçlerindeki konumları, kentsel kamusal alanları kullanma biçimleri ve alternatif geçinme yolları için olanakları” Mahallelerin özgün toplumsal ve ekonomik yapısı bağlamında ele alınarak değerlendirilmiştir.

4.5.1.1. Gündelik Yaşamın İşleyişi Açısından Kadınların Toplumsal Hiyerarşi İçindeki Konumları

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahalleleri sakinlerinin kırsal dönüşüm süreciyle egemen geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesiyle kırdan koparak kente göç eden az topraklı ve topraksız köylülerden oluştuğu yukarıda vurgulanmıştı. Kırdan kente göç ile kentsel mekâna taşınan yoksulluk ve geleneksel, katı ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri kadınların kentsel mekândaki var olma pratiklerini şekillendirmektedir. Kadınların toplumsal hiyerarşi içindeki konumlarını kavrayabilmek için ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalı ayrımları kavramak gerekmektedir.

Gündelik yaşam ilişkilerinde kadınlara toplumsal olarak biçilen roller biyolojik farklılıkları temel alan cinsiyetçi kültürel yapılardan beslenerek oluşmaktadır.

Kadın ve erkek olmaya ilişkin kimlikler ve bu kimliklere tekabül eden farklılıklar, hem üzerinde sürekli mücadele edilen hem de çelişkili alanlara denk düşmektedir (Dedeoğlu, 2000: 142). Kadınların toplumsal konumunu ele alabilmek için katı ve dönüşüme dirençli erkek egemen toplumsal yaşamda, kadınlara yönelik sistematik ve kalıplaşmış baskı mekanizmaları hesaba katmak gerekmektedir. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde mevsimlik tarım işçisi kadınların bir bütün olarak toplumsal yaşamlarındaki konumları benzer toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileriyle örgütlenmektedir. Kent periferindeki bu mahallelerde yaşayan kadınların gündelik-mekânsal deneyimleri katı bir biçimde kadınlara ve erkeklere biçilen toplumsal rollerle keskin bir biçimde ayrılmıştır. Bu ayrım katı bir biçimde toplumsal olarak örgütlenmiş geleneksel ataerkil kültürel yapılardan beslenmektedir.

Erman'ın (2014: 91) da vurguladığı gibi gecekondü mahallelerinde yaşayan kadınlar geleneksel kural ve değerlerin dışına çıkmalarını engelleyen bir rol üstlenmektedirler. Bu bağlamda gecekondü mahalleleri, erkek egemen toplumsal yapının yeniden üretildiği mekânsal örgütlenme biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her üç mahallede de kırdan kente göç ile birlikte taşınan katı erkek egemen değer ve normların yeniden üretildiği görülmektedir. Mahallelerdeki erkek egemen toplumsal cinsiyet ilişkileri “aynı köyden gelme, aynı aşiretten olma, aynı etnik kimliğe sahip olmak” gibi mekanizmalarla sürdürülmektedir. Dolayısıyla özellikle genç ve bekâr kadınlar gündelik yaşam deneyimlerini bu mekanizmaların belirlediği sınırlılıklarla gerçekleştirmektedir. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde yaşayan kadınlar daha katı, dönüşüme ve değişime dirençli ataerkil denetim mekanizmalarıyla sarmalanmıştır. Öte yandan Sırrın Mahallesi'nde toplumsal cinsiyet rollerinin etnik ve mezhepsel kimliğe dayalı olarak farklı örüntülerle sürdürüldüğü görülmektedir.

Her üç mahallede de yapılan görüşmelerde kadınların gündelik yaşam ilişkilerinin *hiyerarşiklendirilmiş* yapısında toplumsal olarak inşa edilmiş “kadınlık ve erkeklik” rollerine dayalı olarak “kadına özgü” olan davranışların içselleştirildiği görülmektedir. Özellikle Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde kadınların, hanedeki erkek üyelerinin yanında konuşmaması ve onların izni dışında konuşmaya katılmamaları, katı ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin gündelik yaşam ilişkilerinde *homojenleştiğini*

gösteren en bariz örneklerdendir. Kadınların hiyerarşiklendirilmiş gündelik yaşam ilişkilerinin homojenleştiği toplumsal yaşamda, bu katı cinsiyet eşitsiz yapıyı “içselleştirmeleri” bazı kaynak kişilerin ifadelerine de net bir biçimde yansımaktadır:

Kadınlar, kocalarının her dediğini yapmalı. Kocasının lafi, sözü dışına çıkmamalı. Evinde oturmalı ki sorun, sıkıntı çıkmasın (H₁₀).

H₁₀ kodlu kaynak kişi, erkek egemen toplumsal mekân ve gündelik yaşamın belirlediği normlar ve kurallar dışına çıkılırsa “sorun ve sıkıntı yaşanacağına” dair öngörüsü *eril tahakkümün* (Bourdieu, 2016b) yeniden üretilmesinde etkili olmaktadır. Kadınların gündelik yaşamlarında, eril düzenin değerlerine ve kurallarına bağlı kalmaları bu düzenin “sorunsuz ve sıkıntısız” bir şekilde işleyişini sağlamaktadır. Böylece kadınların gündelik yaşamlarında aile içindeki “sorumluluklarını” bilip, buna göre davranışlarını sergilemeleri yönünde herhangi bir aksaklık gerçekleşmeyecektir.

Katı ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayanarak kadınların toplumsal konumlarının “ikincil bir konumda” olduklarının en çarpıcı örnekleri berdel, başlık parası ve çok eşlilik gibi geleneksel olarak kurumsallaşmış olguların varlığı üzerinden görülmektedir. Bu kurumsallaşmış yapıların varlığı saha araştırması boyunca özellikle Arap ve Kürt kökenli ailelerde yaygın bir biçimde görülmüştür. Gündelik yaşam ilişkilerinin ve kadınların toplumsal hiyerarşi içindeki toplumsal konumlarının yeniden üretimi, “hem maddi hem de sembolik bir nitelik taşıyan *kültürel sermayenin* aktarımını sağlamaktadır” (Bourdieu, 2017). Başka bir ifadeyle berdel, başlık parası ve çok eşlilik gibi olguların varlığı kültürel sermayenin bir tahakküm aracı olarak işlemesine neden olmaktadır. Bir bakıma bu kültürel olguların varlıkları, kadınların toplumsal konumları üzerinden bedenlerine işlenmiş yatkınlıklarını belirler. Saha araştırmasına kaynaklık eden kadınların büyük bir çoğunluğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde berdel, başlık parası ve çok eşlilik gibi olgularla gerçekleşen evlilik süreçlerinin herhangi bir aşamasında söz sahibi olamamaktadır. Kadınların herhangi bir aşamalarına dâhil edilmedikleri evlilik süreçlerinde nikâh şeklinin ise tamamen erkeklerin inisiyatifinde olduğu ve resmi nikâhların sonradan yapıldığı ya da sonradan yapılacağı belirtilmiştir (H₁₄, H₈, H₁₂, H₁₆, H₁₈, O₂, O₁₁, O₄, O₁₆, S₁₂, S₁₈, S₈). Hayati Harrani Mahallesi’nde Arap kökenli, birinci, ikinci ve üçüncü kuşakların birlikte yaşadığı bir hanede H₁₀ ve H₁₈ kodlu kaynak kişilerin başlık parasının evlilik sürecindeki rolüne yönelik ifadeleri şu şekildedir:

Bu sene kadınlar pahalı. Geçen sene ağabeyimi 27.000 TL'ye evlendirdik. Şimdi bayağı pahalılaştı başlık parası (H₁₀).

Görücü usulü evlendirildim. Evlendiğimde babamgil bayağı başlık parası aldı. Buralarda başlık parasız evlilik olmaz ki (H₁₈).

Cinsiyetler arası eşitsiz güç ilişkileri erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünün sistematik bir biçimde işlemlerini sağlarken, bu eşitsizliğin kurumsallaşarak bir dizi özellikler de kazanmasına neden olmaktadır. Toplumsal olarak inşa edilen kadınlık kategorisi, geleneksel ataerkil yapıyı tamamlayan kültürel değerlerle yeniden üretilmektedir. Kadınları temelde bir “meta” olarak gören ve bu cinsiyet kalıpları içinde erkek egemen toplumsal yapı, meşruiyetini sağlamaktadır. Erkek egemen toplumsal yapıda kadınların gündelik yaşamın sürekliliği içinde “ev kadınlığı” toplumsal olarak inşa edilmiştir. Kadınların ev kadınlığı kapsamında sergiledikleri hane içi yeniden üretim faaliyetleri, kadınlar arasında yaşa dayalı hiyerarşik ilişkilerle de farklılaşmaktadır. Bu farklılık bizlere erkek egemen toplumda tek bir kadınlık kategorisinin olmadığını kadınlar arasında da gündelik yaşam ilişkileri içerisinde saklı çok katmanlı bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu hiyerarşik yapının ilk katmanında baba/kayınbaba/eş ve her yaşta erkek kayınlar/erkek kardeşler ve erkek çocuklar bulunurken, ikinci katmanında kaynana/anne, gelinler ile ailedeki bekâr kadınlar ve kız çocukları yer almaktadır.

Çok geniş aile yapılarının yer aldığı Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde katı toplumsal cinsiyet ilişkilerine ve yaşa dayalı hiyerarşik yapı gündelik yaşamın her alanına yansımaktadır. O₁₇, H₁₂, H₁₈ ve H₂₁ kodlu kaynak kişilerin ifadelerinden de anlaşılacağı ve Bora'nın (2016: 53) da vurguladığı gibi gündelik yaşamda kadınlık deneyimleri birbiri karşısında kurulan ve birbirini “ötekileştiren” çok sayıda öznelliğe de işaret etmektedir. Bu farklılıklar, toplumsal olarak inşa edilmiş cinsiyet ayrımının yanı sıra hem yaşa dayanan iktidar ilişkilerini hem de kadınlar arasındaki diğer hiyerarşik ilişkilerin yapısal temellerinin olduğunu görmemizi kolaylaştırır.

Ailede en çok kayınbabamın sözü geçer. Onun sözü üstüne söz olmaz. Ondan sonra da kaynanamın sözü geçer. Mesela bizim evimiz üç katlı. Bir katında kayınbabamlar oturur. Diğer katlarında biz ve yeni evlenen kayınmıgil otururlar. Diyelim ki kendi evimize bir şey alacağımızda önce kayınbabama sonra da kaynanama söyleriz. Onlardan izinsiz bir şey yapamaz eşim. Onlara danışır, onlar kabul ederlerse o eşyayı ya alırız ya da almazız (O₁₇).

Mesela ben yeni evliyim, bir yıl oldu evleneli. Ama haftanın bir günü annelere gitmeme izin veriyor kaynanam. Gittiğim zaman da ona haber vermezsem asla olmaz. İlla bir sorun çıkar (H₁₂).

Aynı evde yaşıyoruz kaynanamlarla. O ne derse yapmak zorundayız (H₁₈).

Kumamla aynı evde yaşıyoruz. Her işimizi birlikte yaparız (H₂₁).

Üç aylık evliyim. Ben evlendiğim için çok pişmanım. Kaynanamla yaşıyorum ama her şey çok zor. Beni çok sıkıyor kaynanam, yapamıyorum. Bilmiyorum nasıl olacak (O₄).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine dayanan gündelik yaşam deneyimlerinin kavranışına ilişkin bir diğer olgu cinsiyetçi iş bölümüdür. Üretim ve yeniden üretim faaliyetleri bağlamında cinsiyetçi işbölümü, Lefebvre'in (2015c; 2016b) *parçalanmış gündelik yaşam ilişkileri* içinde yer alan bir olgudur. Bu ilişkiler, gündelik yaşam pratiklerinin cinsiyetlere biçilen toplumsal roller uyarınca ayrılması, bölünmesi ve ayrışmasıyla parçalanarak meydana gelmektedir. Gündelik yaşam pratiklerinde cinsiyetçi işbölümü, ataerkil toplumsal cinsiyet mekanizmalarının sürekliliğine ve doğallaşmasına neden olmaktadır. Böylece gündelik yaşam alanlarında “kadınlık ve erkeklik” kategorilerine bağlı olarak inşa edilen farklılıkları ve eşitsizlikleri görmek kolaylaşacaktır. Aynı zamanda kadınların gündelik edimlerine ve gündelik konuşmalarına da yansıyan bu yapı, eril toplumsal kuralların içselleştirildiğini göstermektedir. Özellikle gündelik yaşam ilişkilerinde kadınların “ailenin temelini oluşturmak, annelik yapmak, sebatkâr olmak ve eşinin söylediklerini alttan almak” gibi kuralların kadınlığın asli görevi olarak görülmesi, eril toplumsal düzenin gücünü ve kendini yeniden üretme dinamiklerini nasıl oluşturulduğunu gözler önüne sermektedir.

Bir kadının görevi evini derleyip toplayacak. Hanım hanımcık olacak, işte çalışsa da. Eşinin kıymetini bilecek (S₁₁).

Annelik yapmak, kadının en temel görevidir. Kadınlar çocuklarının derslerini, yemeklerini, sağlığını her şeylerini düşünmek zorundadır. Hem biz niye bu kadar isot işine girelim. Her şey onlar için (S₁₃).

S₁₁ ve S₁₃'ün ifadelerine de yansıdığı üzere, Sırrın Mahallesi'nde kadınların toplumsal hiyerarşi içerisindeki konumları katı bir şekilde ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayanmaktadır. Öte yandan toplumsal cinsiyet ilişkilerinin eşitsiz rejiminde kadınlar arasında yaşa dayalı hiyerarşiye dayanan bir statünün varlığını da eklemek gerekmektedir. Dolayısıyla kadınların gündelik yaşamın işleyişi açısından toplumsal hiyerarşi içindeki konumları ve bu konumlara bağlı olan *yatkınlıklar* arasında güçlü bir ilişki olduğunu görülmektedir. Bourdieu'nün (2017: 171-172) de vurguladığı gibi toplumsal konumla ilişkilendirilen yatkınlıkların türdeşliği ve toplumsal konumda kayıtlı bulunan zorunluluklara uyumu söz konusudur. Bu uyum, önceden uygunlaştırılmış

bireylerin konumlarını yönlendiren mekanizmalar ile yatkınlıklar, konumlar, beklentiler ve icraatlar arasında kurulan diyalektiğin ürünüdür. Bu toplumsal yapı içinde gündelik yaşam ilişkilerinin işleyişi kadınların ve toplumsal olarak belirlenmiş kadınlık kategorilerinin gündelik yaşamın her alanına katı bir şekilde nüfuz etmesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan kadınların gündelik yaşamın işleyişi içindeki toplumsal konumlarının yeniden üretim süreci geleneksel etnik ve kültürel toplumsal yapı dinamiklerinden beslenmektedir.

4.5.1.2. Kadınların Gündelik Yaşamın Zorunlu İşlevlerinin Üretimindeki Sorumlulukları

Gündelik toplumsal pratiklerin zorunlu işlevleri, insan varlığının yani yeniden üretim faaliyetlerinin sürdürebilmesi için yeme, içme, uyuma ve biyolojik yeniden üretim gibi temel ve zorunlu insan ihtiyaçlardan oluşmaktadır. Kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumluluklarını ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin denetim mekanizmaları belirlemektedir. Erkek egemen toplumsal yapıda kadınlar, yeniden üretim faaliyetlerini aksatmayacak ve bu faaliyetlerle birlikte yürütecekleri üretim faaliyetlerine katılım göstereceklerdir. Bu üretim faaliyetlerinin başında da mevsimlik tarım işçiliği gelmektedir. Fakat mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların çoğunluğu üretim faaliyetlerinde faal olsalar da olmasalar da gündelik yaşamda üzerlerine yüklenen “ev kadını” olma görevlerine yönelik çeşitli “sorumlulukları” yeniden üretim faaliyetlerine dair tüm etkinlikleri yerine getirmek zorundadırlar.

15 yaşında evlendirdiler beni. Eşimle amca çocuğuyuz. İki senedir de çalışmıyor. Evde yatıyor. Kocam benden paraları alıp yiyiyor. Ev, benim elime bakıyor. Ben çalışıyorum. Ne yapayım? Üstüne bir de eve gidip iş gücü yapıyoruz. O yorgunlukla da çalışıyoruz (S4).

Gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine yönelik etkinliklerin oluştuğu koşulların ve kültürel olarak yüklendiği anlamların birçok toplumda değişmez bir özelliği vardır. Özellikle geniş aile yapılarında kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin sürekliliğini sağlamaları bir gün içinde oldukça zaman almaktadır. Bu süreç kadınların özel alan dışındaki mekânsal hareketliliklerini büyük oranda kısıtlamaktadır. Kadınlara yüklenen gündelik yaşamın zorunlu işlevleri Davidoff’a (2012: 147) göre kültürel olarak inşa edilmiştir. Kadınlık rolünün bir parçasıyla özdeşleştirilen ev işleri kavramının kendisi de kültürel olarak kurulmuştur. Ev işleri, en temel anlamıyla faaliyetlerden, insanlardan ve malzemeden anlamlı örüntüler çıkararak gündelik yaşamın zorunlu

işlevlerinin sürekliliğini sağlamaya yönelik ilişkilerdir. Kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumlulukları hane içi kadın emeğinin görünmezliğini pekiştirmekte ve bu faaliyetlerin “kadınlık” doğasına uygun olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Mevsimlik tarım işçisi kadınların üretim faaliyetlerine katılımları hane içinde yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumluluklarını aksatmadan gerçekleşmektedir. H₁ ve S₁₈ kodlu kaynak kişilerin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretim süreçlerinde cinsiyetçi işbölümü, kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevleriyle özdeşleşmiş olduklarını ve ev içi emeğin cinsiyetlendirildiğini göstermektedir. Bu ifadeler, gündelik toplumsal pratiklerin cinsiyetçi yönünün toplumsal olarak inşa edildiğini de özetleyen niteliktedir:

Kadın dediğin işini bilecek. Yemeğini, çamaşırını, akşam olduğunda ne yapması gerektiğini, sabah olduğunda ne yapması gerektiğini bilmek zorunda. Çocuklarının bakımını yapmak zorunda (H₁).

Bence kadınların en temel görevi çocuklarına bakmak. Eve misafir geldiğinde onlara güzel, iyi davranması lazım ki ayıp olmasın elaleme. Ailenin temeli sonuçta kadındır. Kadın dediğin her yaptığı işle ailesini ayakta tutmak zorundadır (S₁₈).

Kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevleri üzerinde hem “ailenin temeli”ni oluşturması hem de “kadınlık rollerini gerçekleştirdiği için takdir kazanacağı” arzusu ya da beklentisi, ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden üretim faaliyetleri üzerindeki etkisini gizlemekte ve doğallaştırmaktadır. Böylece kadınların yeniden üretim alanıyla özdeşleştirilmesi ve daha düşük toplumsal bir değere sahip olan ev işlerine yönelik emeklerini sıradanlaşmaktadır. Kergoat’ın (2015) da vurguladığı gibi kadınlar, gündelik yaşamın sürekliliğini sağlamaya yönelik karşılıksız olarak sundukları ev emeğini kendileri için değil, başkaları için ve çoğu zaman annelik görevi adına harcadıkları önemli bir gerçekliktir.

Yukarıda da belirtildiği gibi mevsimlik tarım işçiliği yapılmayan dönemlerde kadınların ve kız çocuklarının “bir günleri” yeniden üretim faaliyetleri üzerindeki sorumlulukları üzerinden deneyimlenmektedir. “İşimizi (ev işi) bitiririz. Sonra ihtiyacımız olursa abimgille çarşıya ineriz. Çoğunlukla babam bizi pek bırakmaz mahallede dışarıya (O₆).” Bu ifadelerle gündelik yaşamda ihtiyaç durumları dışında kadınların varlıklarını ve emeklerini görünmez kılanın, geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dinamiklerinden beslendiği görülmektedir.

Hane içi ve hane çeperindeki alanların temizliği ve yemek yapmanın yanı sıra geniş aile yapılarında çocuk, yaşlı ve hasta bakımı gibi gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin sürekliliğini sağlamak da kadınların sorumluluğundadır. Bunun yanı sıra Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde görüşme yapılan kimi hanelerde, hane içindeki temel tüketim ihtiyaçlarına yönelik küçükbaş hayvanların beslendiği ve bu hayvanların bakımının da kadınların ve kız çocuklarının sorumluluğu altında olduğu görülmüştür. Ayrıca bu hayvanların temel tüketim ihtiyacını karşılamak amacıyla mevsimlik tarım işçiliği yapılan yerlere götürüldüğü de gözlemlenmiştir. S₂, O₆ ve O₁₈ kodlu kaynak kişilerin ifadelerinde belirttikleri gibi hane içindeki sorumlulukları sadece hane içi gündelik işlerle sınırlı kalmamakta, hayvanların bakım işleriyle daha da katmerleşen bir yapıya bürünmektedir.

Fotoğraf. 7. Osmanlı Mahallesi'ndeki Kadınların Tarla İçin Yaptıkları Hazırlıklar

Kadınların yeniden üretim faaliyetlerine yönelik emekleri, sadece bu boyutlarıyla sınırlı kalmamaktadır. Fotoğraf. 7.'de de görüldüğü gibi, kadınlar tarım işçiliği sezonunun başlamasıyla tarladaki gündelik yaşamın zorunlu faaliyetlerine yönelik çeşitli hazırlıklar yapmaktadır. Bu işlerin başında ekmek yapmak, tarlaya götürülecek eşyaları ve erzakları hazırlamak gelmektedir. Fakat saha araştırması boyunca özellikle yöre dışında mevsimlik tarım işçiliği yapan birçok kadın, kentteki gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumluluklarının, tarladaki gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumluluklarından daha kolay olduğunu belirtmiştir. Örneğin, çocukluğundan beri tarım işçiliği yapan H₁₄, kentte ev işine harcadığı emeğin, tarladaki

üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinden daha kolay ve daha az yorucu olduğunu belirtmiştir:

8 kişi yaşıyoruz bu evde. Bu evin tüm işlerini ben tek başıma yaparım. Çok kolaydır buradaki işler (*günlük ev işlerini kast ediyor*). Buradaki işin zorluğu nedir ki, tarladaki işlerin yanında. Bir kere burada her şey var. Su var, çamaşır makinesi var, cereyan var. Ama tarla işi öyle mi?

Kadınların gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri hiyerarşik toplumsal ilişkilerle toplumsal olarak kurulmuştur. Toplumsal yaşamın maddi olarak üretimi ve yeniden üretimi cinsiyetler arası güç ilişkilerinin temel dinamikleriyle gerçekleşmektedir. Toplumsal yeniden üretim, toplumsal pratiklerin sistematik olarak üretilmesi anlamına gelmektedir. Aile ve hane içi ücretsiz emek kullanımına yönelik olan gündelik ev işleri, gündelik yaşamın işleyişi açısından kadınların toplumsal ilişkilerin “doğal olgular” olarak sunulmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla gündelik yaşamın kesintisiz bir biçimde sürdürülmesini sağlayan toplumsal pratiklerin cinsiyetçi yönü nedeniyle kadınlar, bu pratiklerin kesintisiz ve sürekli olarak sürdürülmesini sağlamak zorundadır.

4.5.1.3. Gündelik Yaşamda Kadınların Karar Alma Süreçlerine ve Kamusal Alana Katılım Durumları

Gündelik yaşam ilişkilerinde katı ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerini egemen kılmanın en önemli aracı, kadınların karar alma süreçlerine dâhil edilmemesi ya da edilgen bir konumda dâhil edilmesinden geçmektedir. Kadınların bedenleri ve emek güçleri üzerindeki kontrol mekanizmaları kendilerine ait değildir. Dolayısıyla bir bütün olarak yaşamlarına ilişkin karar alma süreçlerindeki konumları, erkek egemen toplumsal yapı uyarınca belirlenmektedir. Kadınların gündelik yaşam ilişkilerinde kamusal alana erişimlerini ve giyim konusundaki “sınırlılıkları ve özgürlükleri” egemen toplumsal ilişkilerin dayattığı kurallar tarafından belirlenmiştir. Gündelik yaşam mekânının yani *algılanan mekânın* kamusal alan ve özel alan olarak ayrılması, kadınlar ile erkekler arasındaki gündelik-mekânsal hareketliliklerin sınırlarını anlamak için önemli bir çerçeve oluşturur.

Saha araştırmasının yapıldığı süre boyunca bağımsız ve bağımlı değişkenlerin kadınların gündelik-mekânsal hareketliliğine ve kamusal alanda var olma biçimlerine nasıl ve ne şekillerde yansıdığını anlamaya çalışmak önemli bir süreçti. Bunun için katı ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerini de kadınların bireysel ve aile yaşamı içindeki “karar alma süreçlerindeki” konumları üzerinden de ele alma gereksinimi ortaya

çıktı. Böylece gündelik yaşam mekânlarının kamusal alan ve özel alan olarak “parçalanması”, hiyerarşiklendirilmiş toplumsal ilişkilerin gündelik yaşamda karar alma süreçlerine yansıdığı görülmektedir. Dolayısıyla *hiyerarşiklendirilmiş ve parçalanmış gündelik yaşam ilişkilerinde* kadınların kamusal alanları kullanım şekillerini ve kullanım süreleri sınıfsal aidiyet, kültürel ve geleneksel normlarca oluşturulmaktadır.

Erman (2014: 91), gecekonduların geleneksel cinsiyet rollerinin hâkim olduğu yaşam alanı olduğunu ve gecekonduların yaşam alanlarında kentliliğin bir göstergesi olan bireyselliğin olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla kentin kıyısında yer alan ve homojen bir yapıya sahip olan mahallelerde geleneksel ataerkil toplumsal yapı aynı köyden olma, komşuluk ve akrabalık gibi iç içe geçen ilişkilerle yeniden üretilmektedir. Böylece gündelik yaşamda kadınların mekânsal hareketlilikleri kısıtlanmaktadır. Öte yandan Cantek vd.’nin (2014: 122-123) de vurguladığı gibi kentsel mekânda özellikle alt sınıfa mensup olan kadınlar için, kamusal kent mekânlarının tüketim odaklı olmasıyla birlikte ev çeperine çekilmek kaçınılmaz hale gelmektedir. Başka bir ifadeyle ataerkil kültürün belirlediği sınırlılıklarla yoksulluğun birleşmesi gündelik yaşamda sosyalleşmeyi ve boş zaman etkinliklerini ev içi üretiminde yapıldığı özel alanla sınırlamaktadır.

Gündelik yaşam ilişkilerinde toplumsal mekânların farklılıklara ayrılması bakımından erkekler “kamusal” alanla, kadınlar ise “özel” alanla özdeşleştirilmektedir. Ayrıca Mahallelerin toplumsal sınıf ilişkileri bağlamında *homojenleştirilmiş* bir şekilde kentin kıyısında konumlanmış oluşu, kadınların mahalle içinde sosyalleşmelerine olanak tanımaktadır. Özellikle Sırrın Mahallesi ile diğer iki mahalle arasında sınıfsal aidiyetin oluşturduğu benzerliklerin yanı sıra *homojenleştirilmiş toplumsal mekânlar ve gündelik yaşam* içine gizlenmiş geleneksel kültürel normlar bakımından görece farklılıklar olduğu görülmektedir. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde, kadınların kamusal alanlara erişimleri sıkı ve oldukça katı ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri altında gerçekleşmektedir. Özellikle yaşları ve medeni durumları itibariyle genç bekâr ve genç evli kadınların gündelik yaşam ilişkileri üzerinde bu baskı mekanizmaları daha da artmaktadır. Dolayısıyla kadınlar için toplumsal mekânların hatlarını çizmek, sınırlarını belirlemek ve belirginleştirmek toplumsal hiyerarşilerinin sürdürülmesinin ya da yeniden kurulmasının en temel yoludur. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde kadınların kamusal alanlara katılımları, aile reisinin ya da aile reisi kadar sözü geçen aile fertlerinden birinin ya da birilerinin eşlik etmesiyle veya izniyle gerçekleşmektedir:

Pek fazla dışarı çıkmayız. Bazen on günde bir dışarı çıkarım. Bir de alışmışız ya işe güce. İş (*günlük ev işi*) dışında bir şeye aklımız pek ermez (O₄).

Bazen ablamla bazen annemle çarşıya iniyorum. Mahallede bir yere gidemiyorum. Bir tek mahalledeki akrabalarımın yanına izin veriyorlar. Başka da bir yere izin vermiyorlar (S₈).

Mahallede komşularımız var, onlara gidiyorum. Halalarımız ve amcalarımız da burada, onlara gidiyoruz. İhtiyaç duymuyorum Hayati Harrani'nin dışına çıkmaya. Çarşıya da bir işim olunca annemle, abimle ve kız kardeşimle gidiyorum. Tek başıma asla çıkmam bizim Araplarda bekâr kızlar asla tek çıkamaz (*dışarı*). Hatta beni şimdi tek başıma bıraksalar da çıkmam. Öyle alıştırmışlar çünkü. Öyle gördüm bu güne kadar tersini yapamam ki (H₁₁).

Babam, abim ne derse o olur. İzin alıyoruz öyle komşuya gidiyoruz. Biz gideriz, onlar bize gelir. Bunun dışında yalnız çıkamıyoruz (O₁₈).

Bazen evde çok bunalıyoruz. Dışarıda komşular oturuyor bazen ama babam pek izin vermiyor dışarıda oturmamıza. “Ortam uygun değil” diyor. Bazen annemle parka gidiyoruz. O da her zaman değil. Annem izin verirse bazen arkadaşlarımız bize gelir, otururuz. Onun dışında pek dışarı çıkmayız (O₆).

H₁₁ ve O₆ kodlu kaynak kişilerin ifadeleri kırsal dönüşüm süreciyle kırdan koparak kent periferine yerleşen kitlelerin kentleşme deneyimleri sırasında kırdan kente taşıdıkları değişime ve dönüşüme oldukça dirençli geleneksel ataerkil denetim mekanizmalarının gündelik yaşam ilişkilerinde sıkı sıkıya korunduğunu vurgular niteliktedir. Yüce ve Çelik'in (2016) yaptıkları araştırmada da özellikle genç kadınlar, ailenin erkek üyeleri ve mahalle baskısını hissederek istedikleri giysileri giyemeyen kadınların vurguları yer almaktadır. Böylece kadınların kentliliğin bir göstergesi olan kendi yaşamını inşa etmenin bu Mahallerde oldukça zor olduğu görülmektedir. Erman'ın (2001; 2014) da vurguladığı gibi kırsal kökenli kitleler kadınların yaşamlarında ve görünürlüklerinde geleneksel normlar ve değerleri koruma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde özellikle genç kadınların kamusal alana katılımları üzerindeki bu denetimci mekanizmalar, giyim konusunda kendini göstermektedir. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde “Türk gibi giyinmek⁶⁷” ve pantolon giyme konusunda da erkek egemen değer ve normlar devreye girmektedir. Fakat O₁₈ kodlu kaynak kişinin ifadesinde de görüldüğü üzere, kırdan kente taşınarak yeniden üretilen ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin etkisine ve zorlayıcılığına karşın saha araştırmasındaki kimi kadınlar gündelik yaşamlarında giyim konusundaki baskı

⁶⁷ Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde görüşme yapılan kaynak kişiler arasında özellikle genç kadınlar, geleneksel Arap kıyafetleri dışındaki kıyafetlere “Türk kıyafetleri”, bu giyinme tarzına ise “Türk gibi giyinmek” dedikleri gözlenmiştir.

mekanizmalarına yönelik çeşitli stratejiler geliştirirken kimi kadınlar da “hoş karşılanmayan” giyim tarzından uzak kalmayı tercih etmektedir:

Pantolon giymeyi çok seviyorum ama hep etek giyiyorum. Ama babam izin vermez. Dün mesela evde pantolon giydim. Babam kızdı, ben de çıkardım, yine etek giydim. Aşiret oldukları için bizimkiler kızlar böyle şeylere ama ben arada sırada yine pantolon giyeceğim (O₁₈).

Bir şey demiyorlar giyinmeme. Zaten ben babamları, abilerimi kızdırıcı bir şey yapmam (H₁₀).

H₁₀, O₄ ve O₁₈ kodlu kaynak kişilerin “*arada sırada*”, “*beni tek bıraksalar da çıkamam*”, “*çünkü bu elbiselere alıştım*” ve “*sıkıntı olmuyor*” gibi ifadeleri toplumsal olanın bedenlerde inşa edilmesiyle ortaya çıkan, sürekli olarak yapılanmış ve yapılandırıcı *yatkınlıklar* sistemini işaret etmektedir. Dolayısıyla bireysel olanın hatta kişisel ve öznel olanın dahi toplumsal olduğunu ortaya koymaktadır (Bourdieu ve Wacquant, 2016: 116). Yer aldıkları *alanı* oluşturan güç ilişkilerinde kayıtlı zorunluluklar dâhilinde habituslarına göre eyleyiciler, habituslarına göre algıladıkları duruma uygun hareket tarzları oluştururlar. Dolayısıyla bu hareket tarzları, habituslarının da ürünü olduğu yapıyı yeniden üretme işlevini görür (Bourdieu, 2006; Bourdieu ve Wacquant, 2016). Bu bakımdan kadınlar, kırdan kente göç sürecinden önce kırdan daha güçlü olan ataerkil ilişkilerin kentsel mekânda dönüşüme daha da dirençli hâle gelmesiyle yatkınlıklarını pekiştirecek *stratejiler* ve *taktikler* geliştirerek gündelik yaşam ilişkilerini sürdürmektedirler. Bu olgu diğer taraftan Kandiyoti’nin (1988; 2013), kadınların toplumsal konumları üzerinden gündelik yaşam deneyimlerini ve pratiklerini belirleyerek hem koruyucu hem de denetleyici mekanizmalara sahip olan aynı zamanda erkek egemen toplumsal yapıya kadınların uyumunu gösteren birtakım karşılıklı beklentileri içeren “ataerkil pazarlık” kavramını da hatırlatmaktadır. Kadınların da erkekler kadar bağlı olduğu “ataerkil pazarlık”, birtakım karşılıklı beklentilerin yerine getirileceği varsayımına dayanır ve bu beklentiler kadınların gündelik yaşamlarında ait oldukları ortama ayak uydurmak için geliştirdikleri stratejileri içerir.

Bana deseler ki şu an pantolon giy, giymem. Çünkü bu elbiselere alıştım ama zorunlu demiyorlar illa Arap kıyafeti giy. Ben de etek giyiyorum, bluz giyiyorum, ferace giyiyorum. Onları giyinince pek sıkıntı olmuyor (H₁₁).

Sırrın Mahallesi’nde ise kadınların kamusal alanlara katılımları diğer mahallelere göre daha farklı bir yapıda deneyimlenmektedir. Kaynak kişilerin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi bazı kadınların kamusal alanlara katılımları ve karar alma süreçlerindeki

toplumsal konumları etnik ve kültürel dinamiklerden beslenerek çok katı bir toplumsal yapı altında deneyimlenirken; bazı kadınların ise bu denetim mekanizmalarını görece daha esnek bir yapıda deneyimlendiği gözlemlenmiştir. Bu görece farklılık bir bakıma gündelik pratiklerin ve deneyimlerin sadece ekonomik boyutta oluşmadığını, kültürel yapıların da kaçınılmaz bir şekilde etkili olduğunu göstermektedir. S₁₁ ve S₁₂ kodlu kaynak kişilerin ifadeleri, bir bakıma “egemen toplumsal yapının sürekli olarak yeniden üretilmesini sağlayan tüm eyleycilerin hem bazen çatışmaya yol açacak kadar bağımsız, hem de uyumlu olan, sayısız yeniden üretim stratejilerinin” (Bourdieu ve Wacquant, 2016: 132) toplamıdır.

Evde işim biter. Gider çocukları okuldan alırım. Sonra akşama doğru hava serinlese komşularla kapı önünde oturur, laflarız. Bizim oturduğumuz sokaktaki çoğu kişi zaten akrabamız (S₁₁).

Eşim çok kıskançtır. O izin verirse bir yere gidebilirim. Baktım, o evden çıktı; ben de evden çıkarım (S₁₂).

Yukarıdaki ifadelerden de yola çıkarak kadınların kamusal alanda varoluşlarıyla erkeklerin varoluşları arasında bir asimetri olduğu görülmektedir. Bu asimetrik yapı yani kamusal alan/özel alan bölünmesi, hem kadınların doğal olarak kabul gören konumlarının bir açıklaması olarak, hem de o konumu inşa eden bir ideoloji olarak ikili bir rol oynamaktadır (Davidoff, 2002: 190). Acar-Savran’a (2004: 112) göre ücretli emeğin yanı sıra ücretsiz ev emeğinin, aynı toplumsal düzenlemenin bir parçası olarak ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam ilişkilerinde toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini ortaya çıkaran ve onun yeniden üretilmesinde etkili olan toplumsal mekanizmalar, kadınların kamusal alana ve karar alma süreçlerine olan katılımlarını sınırlarken, tarım dışı alanlarda işgücü piyasasına katılımlarını da benzer şekillerde sınırlandırmaktadır.

4.5.1.4. Kadınların Gündelik Yaşamın Sınırları İçinde Alternatif (Bağımsız) Geçinme Olanakları

Kadınların toplumsal yaşamda sahip oldukları *ekonomik, kültürel, sosyal* ve *simgesel sermayeleri* kentsel mekândaki çalışma alternatifleri türedi işlerde sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Öte yandan bu sınırlılık ataerkil aile kurumunun değerleri ve normlarıyla ve kentin karmaşık ilişkiler ağı ve boyutları ile birleşince, kadınların kentsel işgücü piyasalarına katılımları oldukça daralmaktadır. Dolayısıyla kadınların

kentsel mekânda çalışacakları işler yine çoğunlukla tarım işçiliği olmaktadır. Mevsimlik tarım işçiliği kadınların, erkek egemen iktidara ortak olmama durumunu pekiştirmektedir.

Tarla işini daha güzel daha iyi olarak görüyorlar galiba. Sonuçta babamın gözünün önündeyiz, tüm aile beraber çalışıyoruz ya. Diyor ki “başka işte çalışsanız gözüm arkada kalır.” Biliyorsunuz yani Araplarda pek hoş karşılanmaz böyle şeyler (H₁₂).

Tarla olmasa da başka bir sigortalı bir işte çalışsam... Ama babam kabul etmiyor. Etse, sigortalı bir iş bulurum. Tek kalacağım (*işe tek gitmeyi kast ediyor*) diye izin vermiyor. Tarlada tüm aile birlikteyiz ya. Ama tarlada çok yoruluyoruz, üstümüz başımız kirleniyor. Buradaki işler (*kentteki*) öyle mi sigortalı iş, yani temiz iş (H₁₁).

Kadın emeği üzerindeki kontrol mekanizmaları kadınların sadece mevsimlik tarım işçiliği dışında çalışıp çalışmamasını belirlemez, aynı zamanda kentte mevsimlik tarım işçiliği dışında çalışılmasına izin verilen işlerin hangileri olacağını da belirler. Kadınların tarım işçiliğine alternatif (bağımsız) olarak bazı geçinme stratejilerini belirlemelerinde, erkek egemen iktidarın sınırlarını sarsmayacak işlerde çalışmak gelmektedir. Örneğin O₇ kodlu kaynak kişi, babasının izniyle tekstil fabrikasında sigortasız, yaklaşık on saati bulan ve asgari ücretin altında çalışmayı tarım işçiliğinde çalışmaya tercih etmektedir:

Kasım ayında işten dönüyoruz. Döndüğümüzde ben tekrar işe gidene kadar tekstil fabrikasında çalışıyorum. Bizim mahalledeki kızlar, tarım işçiliği dışında başka işlerde çalışmazlar. Benim ailem daha önce öğrenci olduğum için biraz alışkınlar. Ama başka bir işte çalışmak bizim Arapların genelinde sıkıntılı oluyor. Mart ayında ayrılıyorum tekstilden. Nisan ayında da iş için yine yola çıkıyoruz. Biliyor musunuz? Tarla işinden nefret ediyorum ama bütün akrabalarım işe çıktığı için burada (*kentte*) kalacak yerim yok. Mecbur ben de ailemle gidiyorum. Hem ben onlarla gitmesem, ailem çok zorlanır. Oradaki ev işlerini yapacak kimse yok. Mesela ben olmazsam ekmek yapamazlar. Çamaşırlarını yıkayamazlar. İş yapamazlar (O₇).

Mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal hiyerarşi içinde sahip oldukları *ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel sermayenin* hacmi ve bu sermayelerin zayıflığı kentsel işgücü piyasasında güvencesiz ve getirisi düşük işler dışına çıkacak niteliklere sahip olamamalarına ve tarım işçiliği dışında diğer iş olanaklarını değerlendirememelerine neden olmaktadır. Başka bir deyişle, mevsimlik tarım işçisi kadınların sahip oldukları sermayelerinin hacmi nedeniyle toplumsal hiyerarşi içinde en alta yerleştirilmiş olmaları, kentteki çalışma yaşamına katılmalarındaki en büyük engellerden biridir.

Başka bir işte ben de çalışmak istemez miyim? Nerde çalışayım? Ne iyi Türkçe biliyorum ne de okuma-yazmam var. Hiçbir şey yapamam ki bu işten başka (S₉).

Yukarıda da belirtildiği gibi Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde adeta kronik bir hal alan yoksullukla mücadele aracı olan, aynı zamanda kentsel mekânda zorunlu bir alternatif olan mevsimlik tarım işçiliği bir bakıma çok kalabalık ailelerin yaşama tutunma stratejisidir. Fakat Mahallelerde bazı ailelerde kentsel mekânda düzenli ve sigortalı iş bularak çalışan kişilerin varlığı bazı noktalarda mevsimlik tarım işçiliğine alternatif olmaktadır. Hayati Harrani Mahallesi'nde H₁₄, kızının kentte sürekli ve sigortalı olarak kente yakın sebze seralarında, eşinin ise bir market zincirinde asgari ücretle çalışmalarıyla mevsimlik tarım işçiliği için yöre dışına çıkmadıklarını belirtmiştir:

Eşim bir markette çalışıyor. Asgari ücretle çalışıyor. Kızım da Karaali'deki seralarda domateste çalışıyor. İşe servisle gidip geliyor. İşinden çok memnun. Tatili de oluyor bazen. Sabah gidiyor, akşam da evine geliyor. Evinde tertemiz duşunu alıyor, kıyafetlerini makinede yıkıyor. Rahat rahat dinleniyor. Ama eskiden böyle miydi? Rezillik çekiyorduk hepimiz. İyi ki artık gitmiyoruz (H₁₄).

Saha araştırması boyunca Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yapılan görüşmeler sırasında tarım işçiliği yapmadıkları dönemlerde -yani kış aylarında- evlerinin sokağa bakan bir odasını düzenleyip bakkal ve esnafılık yapan kadınlarla da karşılaşmıştır. S₁₆ ve O₁₅ kodlu bu kaynak kişilerin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi bu işler, yoksullukla mücadele etme stratejisinin yanı sıra hanenin tarım işçiliği dışında tek geçim kaynağını oluşturmaktadır. Evin bir odasını düzenleyerek çalışan bu kadınlar, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin iç içe geçmişliğini tarım işçiliği dışında bu kez başka bir boyutta deneyimlemektedir.

Eşim hiçbir işte çalışmaz, hiçbir işe elini atmaz. Bakkalın alışverişini bile ben yaparım. Mecbur, evin geçimini sağlamak için bakkalı borca açtık. Bakkaldan kazandığımızla geçiniyoruz kışın. Evle bitişik ya bakkalımız. Ben evde iş yaparken kızım bakkala bakıyor. Ben bakkala bakarken kızım, küçük kardeşlerine bakıyor. Öyle işte (O₁₅).

İş (*isot işi*) olduğu zaman sabah ezanından akşam ezanına kadar çadırda çalışırız. İş bitince de dükkânımızı açarız, öbür senenin isot sezonuna kadar. Ben dükkânda dururum. Kızım da evde iş görür (S₁₆).

Altı çocuğum var. Biri evlendi. Son iki sene dışarı gittim üst üste. Seraya bir de pamuğa. Çocuklar dayanamadı. Bir daha da gitmedik. Şimdi oğlanlarım fırında çalışıyor. Bir de ben isota geliyorum. Bir torba isotla ev mi geçindirilir? Mahallede bu iş olmasa ne yaparız? (S₅).

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yöre dışına mevsimlik tarım işçi olarak çalışmaya giden kadınlar arasında kente döndüklerinde yöre içinde de mevsimlik çalışmaya gidenlerin sayısı oldukça fazladır. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerindeki

kadınlar sonbahar aylarında Harran ve Bozova ilçeleri başta olmak üzere yöre içinde çalışırken, Sırrın Mahallesi'ndeki kadınlar ise isot içinde çalışmaktadır. Mevsimlik tarım işçisi kadınların yöre içindeki tarım işçiliğini deneyimleme süreci aile reislerinin elçi, çavuş ya da baş faal aracılığıyla iş sözleşmesinin kurulma aşamasından başlayarak yöre dışındaki çalışma ilişkilerine benzer toplumsal ilişkilerin ürettiği süreçlerle gerçekleşmektedir. Gündelik yaşam ilişkilerinde kadınların yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumlulukları bu kez yöre içindeki tarım işçiliği üzerindeki sorumlulukları üzerinden deneyimlenmektedir.

Tarım işçiliğinden erken dönersek burada yapacağım tek iş biber işinde çalışmak. Baş faal komşumuzun kocası. Tanıdık diye çalışıyorum. Yoksa burada başka işte çalışmama asla izin vermezler (S₁₈).

Dışarıdan gelince bir hafta evde kalıyoruz. Sonra burada bir çavuş var, o bize ayarlıyor işi. Onunla Bozova'ya, Harran'a pamuğa gidiyoruz. Pamuk çok olunca kabala çalışıyoruz, azsa da yevmiyeyle çalışıyoruz. Oralara gittiğimizde gidiş-dönüş yapıyoruz (O₆).

Urfa'ya döndüğümüzde (*eylül-ekim aylarında*) bir hafta falan anca evimizde kalıyoruz. İşe (*yöre dışına*) götürdüğümüz halıları, eşyaları yıkıyoruz. Evimizin temizliğini yapıyoruz, ekmeğimizi yapıyoruz sonra yine işe gidiyoruz (*Harran'da pamuk toplama işine*). Tanıdıklarımızın (*önceden tarlalarında çalıştıkları kişiler*) tarlasında çalışıyoruz. Yine oraya da çadırlarımızı götürüyoruz. Bir buçuk aya yakın da orada kalıyoruz. Bir buçuk ayın sonunda anca eve gelebiliyoruz. Ta ki nisan ayında yeniden işe gidene kadar evimizde kalıyoruz. (H₇).

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerindeki kadınların, eşlerinin tarlada ya da kentsel mekânda çalışıp çalışmadıklarına ilişkin soruya “*canı isterse çalışır.*”, “*başımızda duruyor*”, “*hasta*” ya da “*düzgün bir iş bulamıyor ki çalışsın*” gibi cevaplar verdikleri görülmüştür. Bu cevaplar bir bakıma mevsimlik tarım işçiliğinde ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin işin şekli kadar, kadın ve erkek emeğinin konumlanışında da bulunduğunu göstermektedir. Erkeklerin tarım işçisi olarak ya da herhangi bir işte çalışmadıkları zaman oldukça açık nedenleri bulunmaktadır. Örneğin, üretim faaliyetlerinde faal olmayan erkekler hastadır, yaşlıdır ya da irat sahibidir. Evi geçindirme yükümlülüğünü yerine getiremeyen erkeklerin işsizlik hâllerini iktidarlarını kaybetme korkusu ve toplumsal değeri ekonomik gücüyle ölçülen erkeklik olgusunun sığındığı bir yaşama stratejisi olarak görülebilir (Yüce ve Çelik, 2016; Özbay, 2015).

Kocam tarladayken 1-2 gün çalışır, sonra da yatardı. Sonra başka bir iş buldu. Yine az çalıştı, o işi de bıraktı (O₁₅).

Kocam çalışmıyor. Artık yaşına göre uygun iş bulamadığı için mi iş yapmıyor? Ne için çalışmıyor, bilmiyorum. Yazın benim çalışmamdan aldığım parayla geçiniyoruz. Kışın da oğlum bize bakıyor. Parasını da biz alıyoruz. Fırında çalışıyor. Oğlan 9-10 yaşında... Sokakta dolanmasından iyidir çalışması. Eşim de canı isterse mezatta çalışıyor (S₁).

Yukarıda da özetlendiği gibi Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde kadınların bağımsız çalışma olanakları birçok aşaması hane içindeki erkekler tarafından belirlenen “özgür emek” kategorisi içinde değerlendirilmeyen koşullarda deneyimlenmektedir. Dolayısıyla kadınlar, kentsel mekânda alternatif (bağımsız) geçinme olanaklarına sahip olsalar da olmasalar da erkek egemen toplumsal yapıyı esnetecek ya da sarsacak dinamiklerin arayışına girememektedir. Öte yandan bu işlerde kadınların emekleri karşılığında elde ettikleri gelirin hane bütçesine katkı olarak değerlendirilerek el konulması gerçeği erkek otoritesinin meşru kılındığını bir kez daha kanıtlamaktadır.

4.5.2. Tarladaki Toplumsal İlişkiler Bağlamında Gündelik Yaşam Deneyimleri

Ovada çok işsiz ırgat dolaşıyordu, kendileri gibi aç yoksul. Hepsi onlar gibi şaşkınlık içindeydiler. Tozları dizkapağına kadar çıkan yollardan tozularak mavi, sarı, kırmızı, mor traktörler, biçerdöverler, kocaman kamyonlar geçiyordu, üstlerini yarım parmak kalınlığında toz bağlamış. Makinaların öz renkleri altında kalmış, soluk, belli belirsiz (Kemal, 2017: 37).

Mekânsal yapılar bir kez üretildiğinde, kendisini üreten toplumsal ilişkilere indirgenemeyecek bir gerçeklik haline gelir. Dolayısıyla toplumsal mekânın üretimini anlamak için toplumun bir üyesi olan “özne”nin mekânla olan ilişkisini görmek gerekir. Böylece mekânsal ve gündelik pratiklerin toplumsal ilişkilerin üretim ve yeniden üretimi süreçleriyle ilişkisi kavranabilir.

Mekânın özgül ifadelerinden biri olan tarlada, mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam ilişkilerindeki sorumlulukları sadece üretim faaliyetleri üzerinden değil, yeniden üretim faaliyetlerinin sürekliliğini sağlamak üzerinden deneyimlenmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki gündelik-mekânsal pratiklerini tarlayı toplumsal olarak üreten ilişkilerin mekânsal örgütlenmesi üzerinden ele almak gerekmektedir. Tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak açısından kadın emeği vazgeçilmez bir emektir. Bu bakımdan mevsimlik tarım işçisi

kadınların tarladaki gündelik yaşamlarında mekânsal bir ifade bulan pratikler, hiyerarşik toplumsal ilişkilerin üretim ve yeniden üretim ilişkileri üzerinden örgütlenme süreci içine yerleştirilmelidir.

Çalışmanın bu altbölümünde tarlayı toplumsal olarak örgütleyen hiyerarşik ilişkiler bağlamında mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki gündelik yaşam ilişkileri “gündelik yaşamın işleyişi açısından toplumsal hiyerarşi içindeki konumları, gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumlulukları, karar alma süreçlerinde ve kamusal alana katılım durumları ve alternatif (bağımsız) geçinme olanakları” üzerinden değerlendirilmiştir.

4.5.2.1. Tarladaki Gündelik Yaşamın İşleyişi Açısından Kadınların Toplumsal Hiyerarşi İçindeki Konumları

Mevsimlik tarım işçiliğinde kadınların tarladaki toplumsal konumu ailenin bir çalışma birimi olması, kadın emeğini kontrol eden katı ataerkil denetim mekanizmalarının sürekliliği ile işverenlerin işgücünün nitelikleri ile ilgili taleplerinin kesiştiği noktada şekillenmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki çalışma ilişkilerinin her aşaması erkek egemen yapının kontrolü ve tasarrufuyla gerçekleşmektedir.

Lefebvre’e (2015c; 2016a) göre hem buyurgan hem de dayatan bir şemaya sahip olan gündelik yaşamın ve mekânın *homojen, parçalı ve hiyerarşik* düzeninde içinde yaşadığımız toplumun gündelikliğini doğuran özellikleri saptamak gerekmektedir. Dolayısıyla bu şemanın gündelik yaşama uygulanması, gündelik yaşamla bağlantılı zaman ile toplumsal mekân arasında örtüşmeyi sağlar. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların özgül bir mekân olan tarladaki gündelik yaşam ilişkilerine müdahale eden ve genel şemayı gerçekleştiren faktörler özetlenmiş olacaktır. Öte yandan Bourdieu’ya (2017: 170) referansla, mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal yaşamda sahip oldukları tüm sermaye biçimlerini ele almadan onların toplumsal konumlarını tanımlamanın zor olduğunu belirtmek gerekir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal konumları gündelik yaşam ilişkilerinde sahip oldukları *köken sermaye* ve *ulaşılan sermaye* ile *köken konum* ve *toplumsal uzamdaki güncel konum* ilişkilidir. Bu ilişkisellik, miras edinilmiş sermaye türlerine ve hacimlerine denk gelen toplumsal konumlara götürmektedir. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların özgül bir mekân olan tarladaki gündelik yaşam ilişkilerinde toplumsal konumları ile yatkınlıkları

arasındaki güçlü bağ ortaya çıkmış olur. Saha araştırmasında da görüldüğü üzere kadınların mevsimlik tarım işçisi olmalarının nedenlerinin kökleri toplumsal yapının sınıfsal ve ataerkil yapıya bağlı dinamiklerine dayanmaktadır. Mevsimlik tarım işçiliği yapan ailelerin birkaç kuşaktır tarım işçiliği yapıyor olması ve mevsimlik tarım işçisi kadınların emek güçleri üzerinde kontrol hakkına sahip olamamaları geçmişten miras alınmış “köken sermaye ve ulaşılan sermaye ile köken konum ve toplumsal uzamdaki güncel konum” (Bourdieu, 2017: 170) arasındaki ilişkiyi işaret etmektedir.

Mevsimlik tarım işçiliğinde çalışma ilişkileri, işçi ve işveren arasında özgür bir şekilde sözleşme yapmak yerine işçinin işverene kiralandığı bir sisteme dayanmaktadır. Bu ilişkinin en temel niteliği mevsimlik tarım işçilerinin kendi emek güçleri üzerindeki kontrol hakkını elçiye devretmiştir. Diğer taraftan bu çalışma ilişkileri ile ataerkil aile ilişkilerinin iç içe geçmesiyle kadın ve çocuk işçiler için “özgür ücretli işçi” kavramı daha vahim bir tablo oluşur (Çınar, 2014a: 156, 158). İşveren ile elçi arasında çalışma yeri, çalışma süresi ve ücret ile ilgili kararlara erkek tarım işçileri sonradan dâhil olurken, erkek tarım işçilerinin temsil ettiği kadın tarım işçileri için bu ilişkilere dâhil olmak mümkün değildir. Dolayısıyla hiyerarşik toplumsal yapının en alt tabakasında yer alanların, Çınar’ın da (2016a: 158) vurguladığı gibi “kendi emek kapasitenin, kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi” olduklarını savunmak daha da zorlaşır.

Mevsimlik tarım işçisi kadınlar, işveren-elçi-erkek işçi (aile reisi) arasında gerçekleşen toplumsal sınıf ve ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinden beslenen çalışma ilişkilerine dâhil edilmemektedir. Dolayısıyla araştırmaya kaynaklık eden kişiler arasında yer alan elçilerin⁶⁸ ifadeleri, mevsimlik tarım işçiliği ilişkisinin nasıl kurulduğunu; bu süreçte kadınların emek güçlerine nasıl ulaşıldığını ve çalışma ilişkisinin kurulmasına yönelik hangi aşamalardan geçildiğini özetlemektedir:

Elçiyse önce gidiyorsun iş ayarlıyorsun. İşverenle görüşüyorsun sonra anlaşma olursa (*işveren*) elçiye işini verir. Sonra mahallede işçi toparlıyoruz. Aile reisiyle görüşüyoruz. Aile reisi diyor, “benim 5-10 tane çalışacak kişim var. Onları çalıştıracam.” Bize uyarırsa ona da uyarırsa iş kabul edilir. Biz bu süreçte kadın işçilerle hiç görüşmüyoruz. Aile reisiyle işi hallediyoruz (H₆).

⁶⁸ Saha araştırmasının yapıldığı her üç Mahallede de kaynak kişilerin çoğunluğu yöre dışındaki tarım işçiliğinde elçiler aracılığıyla iş bağlantılarının kurulduğunu belirtmişlerdir. Elçiler, tarım işçileri için yöre dışında daha önce gitmedikleri yerlerde yabancılik çekmemek, işçi ile işveren arasındaki ilişkileri yürütmek için önemli bir pozisyona sahiptir. Tarım işçileri için elçiler, kimi zaman borç ve avans alınabilecek bir statüye sahiptir. Elçiler ayrıca tarlada tarım işçilerinin hastalanması ya da kontrol edemeyecekleri kadar uç bir durum olduğunda aile reisinden sonra başvurulacak ilk kişilerdir.

Elçinin de içinde bulunduğu tarım işçisi gruplarında kadınların çalışma ilişkine dâhil edilme süreci yaşa, cinsiyete, çalışma ilişkilerine dair karar verme süreçlerindeki konuma, sayısal ağırlığa bağlı hiyerarşik bir yapılanmada gerçekleşmektedir (Çınar, 2014: 157). Elçiler, işverenle işçiler arasında aracılık yaparken, elçiler ile kadın ve çocuk işçiler arasında aile reisi olan erkekler yer almaktadır. Dolayısıyla aile reisi erkekler, ailede tarım işçiliği yapan tüm kişiler adına elçi ile müzakerede bulunmaktadır. Yıldırak vd.,'nin de (2003: 95) belirttiği gibi evli kadınlar tarım aracısına iş koşulları hakkında görüş bildirme yerine bu görevi eşlerine bırakırlar. Dul veya bekâr kadınlarda ise erkek çocukları, yakın akrabaları veya baba, erkek kardeşleri kadınlar adına onları temsilen tarım aracıları ile görüşmektedir.

Mevsimlik tarım işçisi kadınların evli olup olmamaları göz önünde bulundurulmaksızın çalışma ilişkilerine yönelik karar verme süreçlerine dâhil edilmemekte ve mevsimlik tarım işçilerinin kendi içindeki hiyerarşik ilişkilerde en alt tabakada bulunmaktadır. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçiliğinde çalışma ilişkileri, ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerine eklenerek kurulmaktadır. Bu bağlam da mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal varlıklarının ve emeklerinin görünmezliğini işaret etmektedir. Çınar'a (2016a: 159) göre üretim sürecinin aksamaması için toplumsal yapıdan kaynaklı olarak bu tür ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerin sağladığı mekanizmalar, özellikle kadın ve çocuk işgücünün ucuzlatılması ve miktarını kontrol etmek için önemlidir. Bu tür tahakküm ilişkilerinin mevsimlik tarım işçiliği üzerinde belirleyiciliği, kadın emeğinin ucuz ve kontrol edilmesi için önemli bir zemin sunmaktadır.

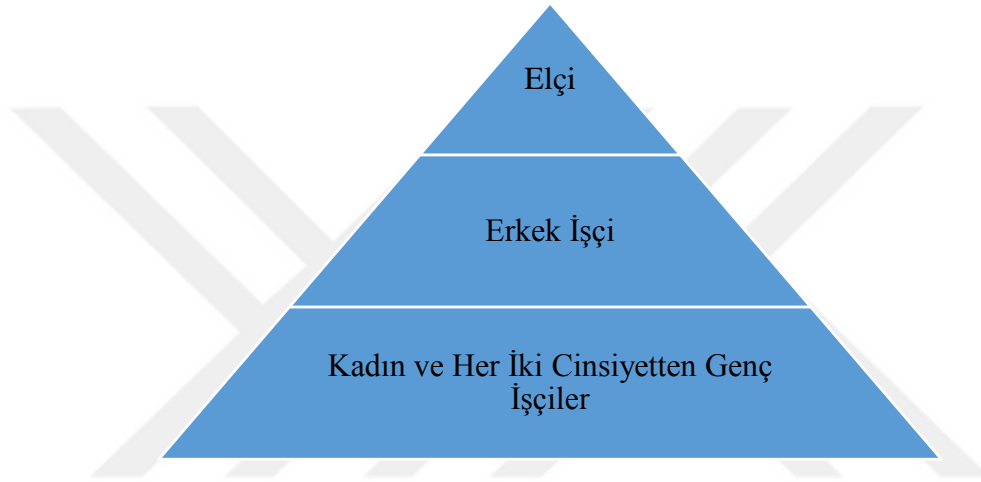
Şekil. 5.'te de görüldüğü gibi mevsimlik tarım işçilerinin kendi içindeki hiyerarşik ilişkilerinde konularında en alt basamakta bulunan kadınlar, aile reisinin kararı ve ailenin bir parçası olarak yöre dışına göç etmekte ve çalışmaktadır. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde özellikle yöre dışında çalışmaya giden mevsimlik tarım işçisi kadınların yanlarında evliyse eşi ve eşinin akrabaları, bekâr ise erkek akrabaları olmadan çalışmaya gitmeleri mümkün değildir. Ancak elçilerin akraba olması gibi bazı durumlarda bekâr kadınlar, aileleri olmadan çalışabilirler. Çınar'ın da (2016: 180) belirttiği gibi mevsimlik tarım işçisi kadınların bu ilişkiler içinde konumlanmaları çalışma ilişkilerinin aile ve akrabalık ilişkileri ile iç içe geçtiği noktada oluşmaktadır. Örneğin, evlenmeden önce de tarım işçiliği yapan O₁₇ ve O₅'nin ifadeleri mevsimlik tarım işçisi

kadınların, çok katmanlı çalışma ilişkilerinde nasıl bir konumda olduğunu ve ataerkil aile yapılarının kadınların toplumsal konumları üzerindeki kontrol mekanizmalarını özetler niteliktedir:

Diyelim ki bu yıl kayınbabamla işe (*tarım işçiliğine*) gitmedi. Kocamla ailesi babamgille işe gitmeme izin vermez. Çünkü param onlara gider diye kabul etmezler (O₁₇).

Mesela kızım bile tarlada evlendi. Kınası, düğünü tarlada yapıldı. Çeyizini bile tarlada yaptık yani yününü, yatağını. Kızım tarladan gelin oldu, yani yine kocasının yanında tarlada çalışmaya devam etti (O₅).

Şekil. 5: Mevsimlik Tarım İşçilerinin Kendi İçindeki Hiyerarşik İlişkilerinde Konumlar

Kaynak: Çınar, 2014: 157.

İşveren-elçi-erkek işçi arasında kurulan çalışma ilişkilerinin ataerkil denetim mekanizmalarıyla beslenmesi, kadın emeğini kontrol etme ve denetleme ağlarını daha sıklaştırmaktadır. Diğer taraftan mevsimlik tarım işçiliğindeki çalışma ilişkilerinin enformel olması bu tür tahakküm ilişkilerini hâkim konuma yükselterek işgücünün ucuz ve miktarının kontrol edilebilir durumda tutulması için verimli bir alan sunmaktadır (Çınar, 2014a: 159; Çınar, 2016: 179). Böylece işçi gruplarının organize olma biçimi hem ataerkilliğin hem de ucuz işgücünün üretilmesini ve yeniden üretilmesini sağlayacaktır. Başka bir ifadeyle tarladaki çalışma ilişkileri, çalışanların toplumsal kimliklerini yadsımayan aksine bu kimliklerin üzerine inşa edilmiş cinsiyete dayalı bir iş bölümüdür (Sirman, 2015: 227). Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yöre dışına giden mevsimlik tarım işçisi kadınların ataerkil ve enformel çalışma ilişkilerinin iç içe geçtiği hiyerarşik çalışma alanları olan tarlada, elçiler yani tarım araçları işçi ailesine ulaşmak için aile reisi olan erkek işçi ile müzakere yapmaktadır. H₁₁ ve H₂₀'nin ifadelerinde de

görüldüğü gibi işi kabul edip etmeme ya da işi bırakma kararı tamamıyla erkek işçinin yani aile reisinin kontrolü ve kararı altındadır:

Mesela elçi babama geliyor. Elçi bize iş tutuyor, yeri gösteriyor. Nerede çalışacağımızı, kabala ya da yevmiyeyle mi çalışacağız onu söylüyor. Diyor ki bu yeri alın şu kadar parayla. Aklına yatarsa, işine gelirse kabul ediyor (*babam*). Sonra da yola çıkmak için hazırlanıyoruz (H₁₁).

Geçen sene kırk gün fındık işinde çalıştık. Zordu fındık işi. İstedığımız kadar da kazanamadık. İstesem bırakıp giderdik ama işi bırakıp gitmedik. Bir kere söz vermiştim çünkü (H₂₀).

Elçi gelip büyük oğlumla görüşür. Aynı elçiyle üç senedir Aksaray'a gidiyoruz. Mesela ağa tarlada işimizi beğenmezse gelir, elçiye söyler. Elçi de gelir oğluma söyler. O da bize işi daha düzgün yapın der (O₁₆).

Tarladaki gündelik yaşam ilişkilerinin işleyişi açısından kadınların toplumsal hiyerarşi içindeki konumlarını, gündelik yaşamda iktidar ilişkilerine katılım derecelerini belirleyen *hiyerarşikleşme faktörleri*, cinsiyetçi işbölümü gibi *parçalanmış faktörler* ve *homojenleştirici faktörlerin* gizlediği toplumsal eşitsizlikler belirlemektedir. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yöre dışı tarım işçiliği yapan kadınlar, “*tarlada en çok kimin sözünün geçtiği*” sorusuna “babamın”, “kayınbabamın”, “eşimin” ya da “en büyük oğlumun” sözü geçer yanıtını vermişlerdir. Böylece gündelik yaşam ilişkilerinde kadınların toplumsal hiyerarşi içindeki konumlarını belirleyen *hiyerarşikleşme faktörlerinin* etkisi görülmektedir. Örneğin, mevsimlik tarım işçiliği yapmak için tüm ailenin birlikte göç ettiği ve çalıştığı bir ailede, ailenin çalışabilecek durumda olan herkesin emek güçleri üzerindeki kontrolünü, baba olmadığı için aile reisi konumundaki en büyük erkek çocuk üstlenmektedir. Özellikle O₁₆'nin “*biz de çok ayıptır böyle şeyler*” gündelik yaşam ilişkilerindeki ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sarsılması güç bir yapı olduğunu göstermektedir:

Tarlada en çok en büyük oğlumun sözü geçer. Parayı da oğluma verirler. Erkektir o. Oğlum gider hesabı görür, parayı alır. Ben gidemem çavuşun karşısında hesap göremem. Biz de çok ayıptır böyle şeyler (O₁₆).

Homojenleştirici gündelik yaşam ve mekân ilişkilerinin içine gizlenen cinsiyetçi işbölümü gibi *parçalanmış faktörler*, mevsimlik tarım işçisi kadınlar ile mevsimlik tarım işçisi erkekler arasında tarımsal işlerin ayrıldığını ve bölündüğünü göstermektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınlar tarlada çapa, hasat, ürün ekme ve tarlalarda traktörlerin işleyişini engelleyen taşların toplanması gibi emek yoğun tarımsal işlerde çalışmaktadır. Saha araştırmasında mevsimlik tarım işçisi kadınlara “*tarlada eşlerinin ne yaptıkları*”

sorulduğunda ise azımsanmayacak kadar “başımızda duruyor”, “bizi yönlendiriyor”, “işî düzgün yapın diyor”, “bize göz kulak oluyor” gibi yanıtların verilmesi tarladaki üretim ilişkilerinde işbölümünün sembolik bir şekilde düzenlendiğine; tarladaki üretim faaliyetlerinin ağırlığının kadınların üzerinde olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların bu ifadeleri gündelik yaşam ilişkilerinde üretim faaliyetleri içinde gizlenmiş *homojenleştirici faktörleri* işaret etmektedir.

Cinsiyetçi işbölümüne vurgu yapan bu ifadelerde kadınlara fiziksel düzen ile toplumsal düzenin kurallarının nasıl bir *yatkınlık* dayattığını veya telkin ettiğini görülmektedir. Bu bağlamda Bourdieu’nün (2016: 37), eril tahakküm ilişkilerini kendisi de doğallaştırılmış bir toplumsal inşa olan biyolojik bir doğanın içine yerleştirerek meşrulaştıran “*tahakkümün bedenleşmesi*” kavramını hatırlamakta fayda vardır. H₁₆ ve O₁₈ kodlu kaynak kişilerin ifadeleri “tahakküm ilişkilerinde iki cins arasındaki pratik ve temsiliyetlerin katıyetle simetrik olmadığını” (Bourdieu, 2016b: 33) ortaya çıkarmaktadır. Bu örneklerde de aile reisleri, bütün ailenin göç etme ve tarım işçiliğine dair çalışma ilişkilerini kurmakla kalmayıp, tarım işçiliği yapan kadınların emek güçlerini yönetme ve yönlendirmede “sınırsız bir yetkiye” sahiptir.

Eşim küçüklükten beri (*tarlada*) bir iş yapmadığı için tarlada pek çalışmıyor. Başımızda duruyor, biz de çalışıyoruz (H₁₆).

(*Tarlada*) Babam, ağabeyim mola verin deyince veriyoruz. Çalışmaya başlayın deyince başlıyoruz (O₁₈).

Sırrın Mahallesi’nde ise mevsimlik tarım işçiliğinde çalışma ilişkilerinin kurulma sürecinde yöre dışı ve yöre içinde yapılan tarım işçiliği arasında bazı farklılıklar gözükmemektedir. Yöre dışında tarım işçiliğini deneyimleyen kadınların çalışma ilişkileri işveren-elçi-erkek işçi arasında hiyerarşik bir yapıda şekillenmektedir. Toplumsal hiyerarşi içinde konumları bakımından çalışma ilişkilerinin kurulma aşamalarına dâhil olamayan kadınlar adına aile reisi konumundaki erkek işçiler karar vermektedir. Fakat Mahalleye yakın tarlalarda ya da kapı önleri ve sokak aralarında tarım işçiliği yapan kadınların çalışma ilişkilerinin kurulma sürecinde daha aktif bir biçimde yer aldıkları görülmektedir. Bu çalışma ilişkilerinin kurulma sürecinde kadınlar, Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi’ndeki mevsimlik tarım işçisi kadınlara göre görece daha aktif bir konumda yer almaktadır. Fakat kadınların çalışma ilişkileri içindeki bu konumu yine ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri sarsmayacak bir sınırlılıkta gerçekleşmektedir.

16 yaşında evlendim. Kocam başka çadırda çalışmama izin vermiyor. Buranın sahiplerini tanıdığı, bildiği için izin verdi. Eşimden habersiz bir şey yapamam. Bu günlük 25 çuval (*isot*) temizledim. Çuval başına 2-2,5 TL alıyorum. Sabah 5.30'da geliyorum. Öğleden sonraya kadar çalışıyorum. Yedi çocuğum var. 10 yaşındaki kızım küçük çocuklarıma bakıyor ben gelene kadar. Ne yapsın o da (S₁).

Babam baş faallik yapıyor. İsoTLarı işverenden alıp bize getiriyor. Paramı da ondan alıyorum. Eşimin borcuna ve eve harcıyorum o parayı (S₁₃).

Bu isot çadırının çavuşu (*işverenin ablası*) mahalledeki kadınlara mesaj atıyor. Diyor ki isot geldi çalışmak isteyen gelsin. Öyle haberimiz olur da gideriz isot çadırına (S₅).

Sırrın Mahallesi'nde yöre dışındaki tarım işçiliğinde işveren-elçi ve yöre içindeki tarım işçiliğinde baş faal-kadın işçiler arasında kurulan çalışma ilişkilerinde bazı farklılıklar görülmektedir. Yöre dışındaki tarım işçiliğinde kadınların toplumsal hiyerarşideki konumları akrabalık ilişkileri ve ataerkil ilişkilerin denetimleri altında gerçekleşiyorken, yöre içinde bu denetim mekanizmalarının görece esnek olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, tarım işçiliğinin mahalle sınırları içinde yapılıyor olmasıdır. Bu bakımdan çalışma ilişkilerinin ve çalışma süreçleri boyunca tarım işçisi kadınların mahalle dışındaki "yabancı" kişilerle temasları daha sınırlı kalmaktadır. Öte yandan çalışma ilişkilerinde akrabalık, komşuluk ve tanıdıklık gibi birincil ilişki ağlarının daha sıkı olması nedeniyle mevsimlik tarım işçiliğinde çalışan kadınlar üzerindeki kontrol mekanizmalarını görünürde daha kolay "yönetilebilir ve yönlendirilebilir" kılmaktadır.

4.5.2.2. Kadınların Tarladaki Gündelik Yaşamın Zorunlu İşlevlerinin Üretimdeki Sorumlulukları

Gündelik yaşamın zorunlu işlevleri her ne kadar *homojenleştirilmiş faktörler* içinde tek-tipleştirilmiş bir yapı olarak değerlendirilse de, kendi içerisinde temel işlevler yemek, uyumak, giyinmek ve üremek vb. gibi parçalara ayrılmıştır. Mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumluluklarında tarladaki üretim ve yeniden üretim alanlarını benzer şekilde örgütleyen toplumsal ilişkilerin bu alanları, birbirinden keskin bir şekilde ayrılmadığı görülmektedir. Üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin iç içe geçtiği tarlalarda, kadınların sorumlulukları, erkeklerin sorumluluklarından farklı olarak gündelik yaşam faaliyetlerinin kesintisiz bir şekilde sürdürülmesi sırasında da devam etmektedir.

Lefebvre'e (2015a: 94) göre emekçinin gündelik yaşamını çok sayıda veçhesi, çatışmaları, çelişkileri içinde incelemek gerekmektedir. Dolayısıyla emekçinin yaşamını

bütünü içinde ele alırsak, çalışması ve çalışma karşısındaki tutumu, bütün toplumsal pratiğe, bütün deneyimine, boş vakitlerine, aile yaşamına bağlanmaktadır. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin örgütleyen toplumsal ilişki ağları tüm gerçekliğiyle ortaya çıkmaktadır. Bourdieu'nun (2017) da vurguladığı gibi *habitus*, gündelik-mekânsal toplumsal pratikleri düzenleyen ve belirleyen bir yapıdır. Dolayısıyla *habitus* toplumsal yapıların kişilerin derinlerine yerleşmiş bir tortu gibi olduğunu, bu tortunun kişileri düşünce, alışkanlık ve eylemlerini yönlendirdiğini hem de bireylerin o an içinde bulunduğu sınıf, çevre, zaman ve kendi kişilik yapısı gibi unsurların da bu tortunun biçimlenmesinde etkili olduğunu gösterir (Yılmaz, 2007: 205). Bu bakımdan mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri yani bunları düzenleyen ve belirleyen habitusları, toplumsal ilişkilerin sınıfsal ve kültürel nitelik gösteren eşitsizliklerin, çeşitli iktidar ilişkileriyle beslendiği dinamikleriyle üretilmektedir. Örneğin, Hayata Destek Derneği'nin (2014: 79), mevsimlik gezici tarım işçilerine yönelik yaptığı araştırmada da gündelik yaşam ilişkilerinde mevsimlik tarım işçisi kadın gündelik yaşam ilişkilerindeki konumu ve sorumlulukları şu şekilde özetlenmiştir:

Mevsimlik tarımda tüm yoksulluk ve yoksunluk koşullarının ortasında ataerkil kültürün örf ve adetleri içinde kız çocuk olmak, kadın olmak tuvalet kullanmadan, banyo yapmaya, okula kaydolmaktan, eğitime devam etmeye, sevmekten, sevmeye, hamile olmaktan, doğurmaya, doğuramamaya kadar oldukça zor. Olmayan malzeme ile yemek yapmak, olmayan suyla çocukları yıkamak, olmayanla temizlik yapmak... Olmayanla tüm aileyi yaşatmak ve tüm bunları kadın olmanın getirdiği baskının altında tarlada, çadırda sağlığını kaybetmiş bir halde çalışarak sürdürmek.

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yöre dışına tarım işçiliğine giden kadınlar, çalışma ilişkileri belirlendikten sonra mahallelerde çeşitli hazırlıklara başlamaktadır. Bu hazırlıklar özellikle yöre dışındaki tarlalara yapılan hazırlıklar olup, ekmek ve tarlada tüketilecek aperiatif yiyeceklerin yapımı, tarladaki yaşam ünitesi olan çadırları ve çadırda kullanılacak halı, mutfak gereçleri, yatak-yorgan gibi ev eşyalarını hazırlama gibi gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine yöneliktir. Sırrın Mahallesi'nde mahalleye yakın tarlalarda çalışan kadınların yeniden üretim faaliyetlerine yönelik "kadınlık sorumlulukları" da yöre dışında çalışmaya giden mevsimlik tarım işçisi kadınlardan pek de farklı değildir.

Geçen gün halılarımızı yıkadık. Oraya (*yöre dışına*) götüreceğiz diye. Birazdan ekme yapacağız, dün de külünçe yaptık. Orada öğlen paydosunda⁶⁹ yiyelim diye (H₁₀).

Burada ekmeğimizi yaptık. Eşyalarımızı ayarladık. Yiyeceklerimizi ayarladık. Orada (*tarlada*) yemek için (O₁₁).

Şimdi eve gidecem iş güç yapacam. Yatakları topla, yemek yap. Artık dayanacak gücüm kalmadı (S₅).

Mevsimlik tarım işçiliğinde kadınların bir günün yarısından fazla kısmını tarladaki üretim ve yeniden üretim ilişkilerine ayrılmaktadır. Bu bakımdan kadınların omuzlarına hem olumsuz koşullarda çalışma hem de ailelerin yaşamlarını idame ettirmeleri için yapılması gerekli ev içi ve bakım işleri orantısız bir şekilde yüklenmiştir (Kalkınma Atölyesi, 2016: 9). Dolayısıyla tarladaki toplumsal ilişkiler yalnızca üretim ilişkilerinde yeniden üretilmez. Mevsimlik tarım işçiliğinde kadınların gündelik yaşamın sürdürülmesi sırasında da bu yapı yeniden üretilir. Böylece kadınların emek güçleri üzerindeki tahakküm mekanizmaları geniş aile yapılarının gündelik yaşam faaliyetleri üzerindeki yükümlülüklerini yerine getirme zorunlulukları üzerinden de sürmektedir. Başka bir ifadeyle mevsimlik tarım işçisi kadınlar tarlada çalışmak dışında hane içi (çadır) gündelik işleri de karşılıksız yapmak zorundadır. O₄ kodlu kaynak kişinin ifadelerinden anlaşılacağı üzere kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine yönelik sorumluluklarının “zorunluluk ve mecburiyet” halleriyle gerçekleştiği; kadınların yeniden üretim faaliyetlerinde emeklerinin görünmez olduğu görülmektedir:

İşten gelmişsin zaten çok yorgunsun. İçinden bir bardak kaldırmak bile gelmez ama mecbursun. Çocuklara bakacaksın, yemek yapacaksın. Genellikle bizde erkekler kadınların hâlden hiç anlamaz. Sanki onların yanında hiç çalışmamışsın. Yorgun olduğunda ne yaptın derler. Sonra kalkın suyu ısıtın, temiz kıyafetler getirin derler. Yani seni asla anlamazlar. Bizim Arap erkeklerinin çoğu kadını anlamazlar. Onların kadın dedikleri nedir? Kadın, hem tarlada çalışacak hem de evin işini bitirecek! (O₄).

Kadınların hane içi hizmetlerinin karşılıksız olarak yerine getirmeleri ve gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin kesintisiz olarak aksamadan sürdürülmesi gerekmektedir.

⁶⁹ İşverenlerin öğle yemeklerini vermesi günümüzde yaygın bir uygulama değildir. Bu uygulama yalnızca çok büyük çiftliklere has bir özelliktir. Yemek parası olarak alınan bir karşılığın ücretten düşülmesi yerine artık mevsimlik tarım işçileri kendi yemeklerinden kendileri sorumludurlar. Hilmi Uran'ın 1940'lı yıllarda yaptığı bir çalışmada, Çukurova'da pamuk amellerine verilen yemekler her gün olmak üzere şunlardır: Sabahları kahvaltı yerine 250 gram ağırlığında yalnız bir somun, kuşluk vakti yine 250 gram ağırlığında bir somunla birlikte nebati yağda pişirilmiş yarma pilavı, öğle yemeği olarak da aynı ağırlıkta bir somunla yağsız süttten yapılmış ayran veya şeker şerbeti, akşamları ise yine nebati yağda pişirilmiş buğday kırmacı çorbası verilir. Bu yemeklerin arasına et veya sebze yemeği hiç girmemekte yahut da pek ender sokulmaktadır (Şeker, 1986: 116).

Bunun için mevsimlik tarım işçisi kadınların bir günlük zaman diliminde işe (tarlaya) gitmeden önce günün erken saatlerinde, tarlada ve tarladan döndüklerinde yapacakları gündelik işler vardır. Saha araştırmasına kaynaklık eden kişilere sorulan “*günlük kaç saatinizi tarla dışındaki işlere ayırıyorsunuz?*” sorusuna kadınlar ağırlıklı olarak en az üç ya da dört saatlerini hane içi yeniden üretim faaliyetlerine ayırdıklarını söylemişlerdir. Çocukların bakımı, yaşlı bakımı, yemek ve ertesi gün tarlada yenilecek erzakları hazırlama, çamaşır ve bulaşık yıkama, ekmek yapma, su taşıma, hayvanların bakımı, odun toplama vb. işler mevsimlik tarım işçisi kadınların yeniden üretim faaliyetlerine yönelik başlıca sorumluluklarıdır. Mevsimlik tarım işçisi kadınlar bu sorumlulukları aksatmadan üretime katılmak ve bu sorumlulukları kesintisiz bir biçimde sürdürmek zorundadır.

Mesela Ankara Polatlı’ya gidiyoruz biz. Orada su yok. Tarladan bayağı uzak bir köy var. Köylüler su verirse oraya gidilir. Çok uzak olduğu için köy, minibüsü olan bir aile çadırlardaki bidonları toplar. O köyden suları doldurur. Eğer tarlada minibüsü olan birileri yoksa o zaman elçi, bidonları doldurtur. Tarla sahibi bazen tankerle su getirir. Bir gün getirir sonraki on gün getirmez (O₄).

Sabah işe gidersin. Akşam geldiğinde de önce çadırı süpürürsün. Ekmek sularsın. Ekmek yoksa hamur yaparsın. Hamuru beklettiğinde, yemek yaparsın. Sonra hızlıca yarın sepetini (*ertesi gün tarlada yenilecek yiyecekler*) hazırlarsın. Çamaşırın varsa çamaşırını yıkadıktan sonra ekmek yapmaya girersin. Ekmek bitince etrafı toparlar, yatarsın. Olur, gece saat 12. Sonra da yatarsın. Ha bir de sabah 5’te kalkıp tekrar işe gideceksin. İşe gitmeden önce yatakları toplar da gidersin. Böyle işte... (O₄).

Kadınların gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üretimindeki sorumlulukları, kadınlar arasında yaşa dayanan hiyerarşik ilişkilerle de paylaşılmaktadır. Ailede birden fazla kadın ve kız çocuğu varsa yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumluluklar yapılacak gündelik işlerin ağırlığına göre en geçten en yaşlıya doğru bir görev dağılımıyla yapılmaktadır. Örneğin ailede yaşı en büyük kadın olmasından dolayı tarlada çalışmayarak çadırda kalan O₁₆’nın görevi, ailedeki genç kadınlar tarlada çalışırken akşam yemeği yapmak ve anneleri tarlada çalışırken torunlara göz kulak olmaktır.

Bir sürü iş var. Gelinlerim ekmek yapıyorlar, çamaşır yıkıyorlar, odun getiriyorlar. Hiç durmuyorlar. Gece 11’de uyuyorlar, sabah 5’te de kalkıyorlar işe gidiyorlar. Ben çadırda kalıyorum. Torunlara bakıyorum. Bir tek onların akşam yemeklerini yapıyorum (O₁₆).

Mesela işten dönünce çadırda benim işim yarın tarlada yiyeceğimiz yemeği hazırlamak. 14 yaşındaki kardeşimin işi çadırı süpürmek. Annemin işi yemek yapmak. Çok yoruluyoruz diyoruz ki bir yerde yığılım dinlenelim (O₇).

Herkes tarlada çalıştığı zaman çadırdaki işleri dönerek (*sırayla*) yapıyoruz. Ben, kardeşim ve onun bir küçüğü sırayla yaparız. Ekmeğimizi, çamaşırımızı bazen havanın yağmurlu olduğu zamanlarda yapıyoruz (H₁₂).

Kadınların gündelik yaşamın faaliyetlerinin zorunlu işlevlerinin ağırlığı kadınlar arasında dayanışma ilişkilerini de geliştirmiştir. Özellikle bir kişinin tek başına yapamayacağı ekmek yapımı, su taşıma ve odun toplama gibi faaliyetlerde kadınlar kendi işlerini bitirdiklerinde farklı çadırlarda yaşayan kadınlara yardım etmektedir. H₆ kodlu kaynak kişinin “aynı geminin yolcusu olmak” ifadesi kadınlar arasındaki dayanışma ilişkilerinin gelişmesini tanımlar niteliktedir:

Hepimiz aynı geminin yolcusuyuz nasıl olsa. Mesela ben buradan işçi ailesi gönderiyorum tarlaya, (*oradaki*) aileler mecbur birbirleriyle anlaşmak zorunda. Misal, bazen oradaki işçiler tanışmazsa bile onlar birbirlerine yardımcı olur. Öyle iyi olurlar (H₆).

Yöre dışında ya da yöre içinde fark etmeksizin mevsimlik tarım işçisi kadınlar, hem tarlada çalıştıklarında kendilerine yardım edecek hem de gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine yönelik sorumluluklarını varsa kız çocukları ile paylaşmaktadır. Yardım edecek kız çocukları yoksa da tarla dönüşünde kendileri gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine yönelik sorumlulukları üstlenmektedir. Çınar’ın da (2014a: 187) belirttiği gibi tarladaki yeniden üretime dair sorumluluklar sadece kadınları değil, kız çocuklarını da bağımlı hale getirmektedir. Anneler ağır iş yüklerini özellikle mevsimlik tarım işçiliği yapamayacak kadar küçük kızlarına yüklemektedirler. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki gündelik işlerin sürdürülmesinde en büyük yardımcıları kız çocuklarıdır. Tarladaki gündelik işlerde her yaştan kız çocuğu çalışırken, erkek çocukları toplumsal cinsiyet ayrımının keskinleştiği yaşlara kadar çalışmaktadır. Özellikle kız çocukları odun toplamak, su taşımak ve küçük kardeşlerle ilgilenmek gibi gündelik işlerde yardımcı olmaktadır. Mevsimlik tarım işçiliği yapan ailelerin yeniden üretim faaliyetlerinin sürekliliğinin devam ettirilmesinde bu çocukların emeği önemlidir. Öte yandan bazı kız çocuklarının tarladaki iş bitiminden sonra ev işleri ve küçük kardeşlerinin bakımlarının ağırlığını nasıl yükledikleri ifadelerinden de anlaşılmaktadır:

Evin büyük kızı benim. Her iş bana bakıyor. Eve gidince iş yapacam mecbur (S₇).

Annem evde kuzulara bakıyor. Ben de teyzemlerle isot temizlemeye geldim. Beş kardeşiz. Buradan gidince anneme yardım ediyorum. Abilerim 15-16 yaşlarında onlar da koyun otlatıyor. Sonra biz de koyunların odalarını temizliyoruz. Evi yıkıyoruz, yemek yapıyoruz (S₂).

Hem annemgile tarlada yardım ediyorum hem de küçük kardeşime bakıyorum. Onu güldürüyorum, onunla oyunlar oynuyorum işim bitince (O₁₂).

Candan ve Günel (2013: 95-96), cinsiyete dayalı işbölümünde erkeklerin genellikle sadece tarımsal işlerin bir kısmını yaptıklarını, kadınların ise kişisel ve gündelik yaşam ilişkilerinin kesintisiz sürdürülmesi için gerekli tüm ihtiyaçları karşılamaya yönelik faaliyetleri de gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Böylece cinsiyete dayalı iş bölümü temelinde kadınlar, tarımsal üretimin dışında hane üyelerinin bakımı, ihtiyaçlarının karşılanması, günlük hayatın sürdürülmesi sürecinde emeklerini yoğun bir şekilde ve çift yönlü olarak kullanmaya devam ederler (Güneş, 2016: 17). Tarımsal üretim ilişkilerinde kadın emeğinin yoğun bir şekilde kullanılması emeğin ve tarladaki ürünün niteliğine göre farklılık göstermektedir. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın mahallelerinde kaynak kişilerin ifadelerinde “kabala⁷⁰” ve “yevmiye işi” olarak ayrılan çalışma süreleri ve çalışma koşullarında syeniden üretim faaliyetlerinin zorunlu işlevleri üzerindeki emek yoğunluğu değişmektedir.

Yevmiyedeki günlük işlerimizle, kabaladaki günlük işlerimiz çok farklı. Mesela yevmiye işinde bir çaycı kız belirlenir. Diyelim ki yevmiye işinde tarlada yirmi-otuz kişi var. O günün çaycı olan kızı o kadar kişiye (*öğle arasında*) bir saat içinde çay hazırlar, sonra “çayın yanına başka bir şey istiyor musunuz?” der. Yiyecek olarak ne isteniyorsa yapar, çaycı kız. Tabii bunları yapabilmesi için odun toplaması, taş toplaması lâzım. Bir kere o günün çaycısı bendim. Çalıştığımız tarlada da çok taş yok. Her yeri dolandım da taş bulamadım. Bulamazsam çay yapamam, yemek yapamam. Sonra kızlar bana. Yapamazsan beceriksizsin derler. Erkek kardeşim var benden küçük dedi ki “milletin kızı nasıl yapıyor. Sen niye yapamıyorsun”. Demezler tarlada taş yok, bu kız ne yapsın? Orada baktım kabak tarlası var. Dört kabak aldım tarladan üstünde çay, yemek yaptım (O₄).

Kabala sisteminde işçiler, işleri daha çabuk bitsin diye yemek molası bile vermezler bazen. Sabah gün ışımadan tarlada çalışmaya başlarlar. Ama yevmiye işinde saatleri bellidir. Ne zaman öğlen molası, ne zaman çay molası vereceklerinin saati bellidir. Ona göre kendilerini ayarlarlar (H₆).

Kabalada ben ve dayımın kızı ailelerimize yemek yapıyoruz. Yemeği biz yaptığımız için o günün çaycısı da biz oluyoruz. Sabah yarım saat, öğlen bir saat, ikindide de yarım saat yemeğidir, çayıdır ayarlıyoruz (O₇).

Mekânsal olarak yapılandırılmış emek piyasalarında emek gücünün yeniden üretimi, sermaye dolaşımı ve gelirler dolaşımı süreçleri sayesinde sürdürülen hanehalkı ve aile etkinliklerine ve topluluğun toplumsal altyapılarına dayanmaktadır. Emek gücünün niteliği, nitelikleri ve değeri esas olarak aile ekonomilerinin karakterine ve topluluk yapılanmalarına bağlıdır (Harvey, 2016b: 338). Dolayısıyla mevsimlik tarım

⁷⁰ Arapça kökenli olan *kabala* sözcüğü, “toptan, götürü, hepsi birden” anlamına gelmektedir (TDK, 2018).

işçiliğinin kuşaktan kuşağa aktarılan bir sistem olması, işgücü ağları ile geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileriyle birleşmesi sayesinde egemen toplumsal yapı kendini yeniden üretmektedir. Mevsimlik tarım işçiliğinde sosyal sermaye ve kültürel sermayenin son derece düşük olmasından dolayı kendini yeniden üreten bir sistem ve bu sistem içerisinde yoğun olarak başta kadın emeği ve çocuk emeği olmak üzere hane içinde bir sömürü mekanizması yaratabilmektedir (Geçgin, 2009: 30-31). Bu bakımdan mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki üretim ilişkileri ve yeniden üretim ilişkileri katı ve dönüşüme dirençli mekanizmalarla dolayısıyla da üretim ve yeniden üretim süreçlerinin her aşamasındaki konumları katı toplumsal sınıf ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet örüntüleriyle belirlenmektedir.

4.5.2.3. Tarladaki Gündelik Yaşamda Kadınların Karar Alma Süreçlerine ve Kamusal Alana Katılım Durumları

Mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki *yaşanan mekân*daki gündelik-mekânsal pratikleri ve hareketlilikleri onların gündelik gerçeklikleri ile mekânsal gerçekliklerini birbirine bağlayarak *algılanan mekân*da birleştirir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam deneyimlerinin ve pratiklerinin katı ataerkil denetim mekanizmalarıyla denetlendiği görülmektedir. Bu ilişki kadınların karar alma ve çalışma ilişkisinin belirlenme süreçlerine dâhil edilmemektedir. Öte yandan kendi ücret hakları üzerindeki tasarruf haklarının bulunmaması ve bu hakları aile reisi olan erkeklerin yönetmesi mevsimlik tarım işçiliğinde çok katmanlı hiyerarşik toplumsal ilişkilerin bir sonucudur.

Mevsimlik tarım işçisi kadınlar tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin neredeyse tamamına yayılmış çok yönlü eşitsizliklerle karşı karşıyadır. Kadınlar toplumsal ilişkilerin güçlü, engelleyici ve eşitsiz temelde ataerkil ilişkiler içinde yaşamlarını sürdürme durumunda kalmaktadırlar (Ecevit, 1994: 96). Kadınların çalışmalarının aile ve topluma olan katkısı, üretken ve yeniden üretken rolleri bakımından önemlidir. Fakat mevsimlik tarım işçiliğinde işin miktarı ve kalitesi yoksul ya da ataerkil toplumsal cinsiyet uygulamalarını güçlendirmektedir (World Bank, 2007: 315). Kadınların mevsimlik tarım işçiliği yapabilmelerinin en önemli nedeni çalışma ilişkilerinin aile üzerinden kurulması ve organize edilmesiyle ilişkilidir. Çünkü çalışma ilişkilerinin ailenin bir çalışma birimi olarak kurulmasıyla ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayanan denetiminin bütün yönleri ile sürdürülmesinin yolu açılmaktadır (Çınar, 2016: 184).

Yukarıda da belirtildiği gibi kadınların çalışma ilişkilerinin kurulma sürecine dâhil edilmemesi, elçilerin mevsimlik tarım işçiliği yapacak kişilerle tek tek görüşmesi yerine aile reisi olan erkeklerle müzakeresiyle başlar. Bu süreçlere ailede mevsimlik tarım işçiliği yapacak kadınlar hiçbir şekilde müdahil olamazlar. Diğer taraftan kadınların emek güçlerinin kontrolünün erkeklere ait olması ataerkil aile yapılarının kadın işçilere ulaşmakta bir araç olarak kullanılmasına neden olmaktadır. Ataerkil aile yapılarının ve çalışma ilişkilerinin iç içe geçmesi kadınların çalışmaya zorlanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda çalışma ilişkilerinde belirleyici olan sözleşme yapma özgürlüğünün hem ailedeki erkek bireyler hem de işveren tarafından kısıtlanması bakımından kadın işçilerin kendi kişisel iradelerinin bir sonucu olarak emek güçlerini sattıklarını iddia etmek oldukça güçtür. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların kendi iradeleriyle emek güçlerini metalaştırdıkları ve işgücü piyasasında kişisel iradelerinin bir sonucunda yer aldıkları söylenemez (Çınar, 2014: 181). Kadınlar özgür olmayan emek güçlerinin metalaştırılmasıyla bu iş karşılığı olan ücrete de sahip olamamaktadır. Bu da mevsimlik tarım işçiliğinin hane içi emeğin bir uzantısı olarak değerlendirildiğini ve hane içi emeğin niteliği gibi görünmez kılındığını göstermektedir:

Ben evlenmeden önce baş faal isottan aldığım paranın ödemesini babama yapardı. Biz niye babamıza hainlik edelim. Babam bize bakıyor sonuçta. Tabii babamdır, atamdır (S₁₁).

Saha araştırmasına kaynaklık eden kişilerin ifadelerine de yansıdığı gibi işveren ile işçi arasında aracılık yapan elçilerin ya da baş faallerin kadınların ücretlerini aile reisine ödemektedir. Dolayısıyla kadın işçilerin emek güçleri ve ücretleri üzerinde tasarruf hakkına sahip olmamaları kadın işçilerin bireysel olarak değil, çalışma birimi olan ailenin ücretsiz işçisi olmalarından kaynaklanmaktadır. Mevsimlik tarım işçisi kadınların emeklerinin karşılıksız olmasının en önemli nedeni hane içi üretimin parçası olarak değerlendirilmeleridir. Başka bir ifadeyle mevsimlik tarım işçisi kadınların emekleri aile üyesi erkekler tarafından kendi emekleriymişçesine mübadele edildiği için kadınların emekleri ve emek güçleri üzerindeki tasarruf hakları sadece erkeklere aittir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçisi kadınlar için tarlada çalışmak birçok nedenle olağan bir şekilde karşılanmaktadır. Bu olağanlık kadınların tarımsal üretim faaliyetlerine katılımlarının “yeniden üretim faaliyetlerinin devamı ve aile bütçesine katkı niteliğinde” olduğunu göstermektedir. Kadınların tarlayı örgütleyen katı toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin eşitsiz yapısı bağlamında çalışma ya da çalışmama kararları, ücretleri

üzerindeki kontrolleri ve gündelik yaşamlarında kendi kişisel yaşamlarına ilişkin kararlarda söz sahibi olamadıkları gibi bu kararların alındıkları süreçlere de herhangi bir fikir sunma özgürlüğüne sahip değildirler. H₆ kodlu kaynak kişinin ifadesi, çalışma ilişkisi karşılığında elde edilen ücretin aile reisinin kontrolü altında olduğunu göstermektedir:

Kadınların ücreti aile reisine verilir. Aile reisi hesabı kitabı yapar. Aile reisi sonuçta yine eşine harcayacak. Hani derler ya bir erkeğin kasası eşidir o hesap işte (H₆).

Lefebvre'e (2015b; 2015c) göre gündelik yaşam, insani olanın gerçekleştiği yer ve zamandır. Gündelik yaşamın homojen, parçalı ve hiyerarşik yapısında toplumsal bir ürün olan mekân, hem toplumsal yapıyı hem de bu yapıyı oluşturan toplumsal olguları yansıtır. Dolayısıyla toplumsal aktörlerin mekânda gündelik yaşam karşısındaki tutumlarında açığa çıkan şey aslında varoluş ve yaşam tarzlarını belirleyen koşullardır. Bu bakımdan mekânda gerçekleşen gündelik-mekânsal pratikler ve deneyimler toplumsal ilişkilerin eşitsiz ve hiyerarşik yapısından bağımsız gerçekleşmemektedir.

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yöre dışında mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların gittikleri yerlerde kamusal alanlara katılımı oldukça katı olan toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet örüntüleriyle sarmalanmıştır. Yöre dışına çalışmaya giden birçok kadın çalışmaya gittikleri kentleri sadece tarlaların, toprağın ve ürünün koşullarına göre değerlendirmektedir. Dolayısıyla kadınların tarladaki mekânsal hareketlilikleri çalışma alanları tarlalar ile yaşam alanı olan çadırlar arasında dokunmaktadır. Özellikle bekâr ya da yeni evli genç kadınların kentsel kamusal alanlara katılımları oldukça güçtür.

Çarşıya pek inemeyiz. Büyüklerimiz var. Onlar iner alışveriş yapmaya. Bizim pek işimiz olmaz çarşıda (O₇).

Tarlada bütün aile bireylerinin birlikte çalışması nedeniyle kadınların mekânsal hareketlilikleri ve kendi aralarında sosyalleşme olanakları da erkeklerin göz hapsiyle ve namus kodlarının belirlediği sınırlar içinde gerçekleşmektedir. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik-mekânsal hareketliliklerini ve sosyalleşmelerini sınırlandıran toplumsal ilişkilerin süreklilik ilişkisi içinde sürdürüldüğü görülebilir. Tarla ve yaşam ünitesi olan çadır arasında dokunan gündelik yaşamlarında kadınların tamamına yakını bu iki alan dışına hastalanınca, doğum yapınca ya da çok acil bir ihtiyaç durumunda çıkmaktadır. Böylesi bir durumda da ailedeki erkek bir üyenin kadınların yanlarında

bulunma zorunluluğu vardır. Tarladaki gündelik yaşam ilişkilerinde özellikle genç kadınlar üzerindeki yoğun denetim mekanizmaları aynı zamanda temel ihtiyaçlarının da aile reisinden başlayarak, elçi ve en son başvurulacak kişi olarak işveren tarafından karşılanmasında da görülmektedir.

Tarlada her kız kendi kişiliğine ve ailesine uygun davranmak zorundadır. Böyle davranırsa kimse ona karışmaz, bir laf edilmez (O₄).

Tarlada çalıştığımızda pek bir ihtiyacım olduğunda önce babama söylerim. Babam halleder ihtiyacımı (S₈).

Yukarıda da belirtildiği gibi Sırrın Mahallesi'nde mahalleye yakın tarlalarda ya da kapı önlerinde tarım işçiliği yapan kadınların kamusal alanlara katılım düzeyleri yöre dışında gezici tarım işçiliği yapan kadınlara göre daha esnek bir şekilde gerçekleşmektedir. Kadınların tarımsal üretime katılımlarının evin çeperindeki yarı kamusal alanlarda gerçekleşmesi kadınların gündelik-mekânsal pratiklerinin iç içe geçmiş ilişkiler ağı içerisinde sürdürüldüğünü göstermektedir:

Kapı önünde isot temizliyoruz. Bir şeye ihtiyacımız olduğunda eve rahat gidip geliyoruz. Hem de yazın geceler uzun ya gece geç saatlere kadar komşularla oturup işi bitiriyoruz. Çocuklarımız da gözümüzün önünde oluyor. Sokakta dolanıyorlar, oynuyorlar komşu çocuklarıyla. E herkes birbirini tanıyor nasıl olsa (S₁₁).

Ev çeperinin kamusal alan ile özel alan arasında bir geçiş noktası olduğu düşünülürse sokakların diğer mahallelere göre kültürel olarak farklı kullanım alanlarının olduğu görülmektedir. Öte yandan isot işi yapan kadınların mekânsal hareketlilikleri *homojenleşmiş* bir yapıya sahip olan mahallede akrabalık, aynı köyden olma, komşuluk, arkadaşlık vb. gibi birincil ilişki ağlarının yoğun etkisiyle gerçekleşmektedir. Fakat kadınların gündelik yaşamlarındaki mekânsal hareketlilikleri “korunaklı olan ev çeperinde ve tanıdıklarla gidip gelinen tarlalar” ile mahallede güvenlik olmadığına kanaat getirilen bazı mekânlar arasındaki çizginin belirlediği sınırlılıkla gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla her üç mahallede de kadınların hangi kamusal alanları ne şekillerle ve ne amaçla kullanacakları erkek egemen toplumsal yapısının öngörüsüyle gerçekleşmektedir.

4.5.2.4. Kadınların Tarladaki Gündelik Yaşamın Sınırları İçinde Alternatif (Bağımsız) Geçinme Olanakları

Mevsimlik tarım işçiliğinde kadın emeğinin ucuz, kontrol edilebilir ve kolaylıkla denetlenebilir olması bakımından giderek fazla bir şekilde kullanılması “tarımda emeğin

feminizasyonu” olgusu olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar tarımsal üretim ilişkilerinde emek yoğun olarak kullanılsa da kadın emeğinin tarladaki işgücü piyasalarındaki hareketlikleri oldukça kısıtlıdır. Kadınların tarladaki emek hareketlilikleri, tarladaki ürünün türüne ve ücret koşullarına göre şekillenen çalışma sürelerine ve çalışma koşullarına göre değişmektedir.

“Tarımda emeğin feminizasyonu” tarımın kadınsallaştığını göstermektedir (Abdelali-Martini vd., 2010). Tarımda emeğin feminizasyonunu besleyen iki önemli neden vardır. Birincisi, tarımsal işletmelerin özellikle hasat zamanlarında kadın işçi istihdam etme eğilimleridir. İkincisi ise düşük ücret karşılığında çalışmaya hazır bir kesimin varlığına bağlıdır. Bu süreç Türkiye tarımsal işgücünde kadın emeğinin yeri için de benzer şekilde ortaya çıkmaktadır (Çınar, 2016: 185, 193). Bu iki neden, mevsimlik tarım işçisi kadınların önlerinde çalışma ilişkilerinde ve ücretleri üzerinde tasarruf hakkına sahip olmasalar da mevsimlik tarım işçiliği yapmak dışında başka alternatif yaratmamaktadır.

Tarladaki mekânsal hareketlilikleri kısıtlı olan aynı zamanda ücretsiz aile işçisi olan mevsimlik tarım işçisi kadınların kentte olduğu gibi tarlada da tarım işçiliği dışında alternatif (bağımsız) geçinme olanakları bulunmamaktadır. Kadınların tarlalarda alternatif geçim kaynakları ve emeklerinin hareketlilikleri sadece “günlük yevmiye ile kabala çalışmak” arasında değişkenlik göstermektedir. Tarımsal ürünün niteliğine ve arazi yapısına göre değişen tarımsal işgücü piyasasında günlük yevmiye ve kabala işiyle çalışmak arasında büyük farklılıklar vardır. Kabala sistemi, işveren ile işçiler arasında aracı olan elçinin, tarlada daha yoğun emek gerektiren işleri belirli bir süre içinde yapması için tarlayı bir süreliğine işçilere bırakma sistemidir. Tarlanın büyüklüğüne göre çalışan ailelerin ya da işçi gruplarının sayısı değişkenlik göstermektedir.

Kabala kişi sayısına, ailenin çalışma gücüne göre değişir. Mesela aile çalışan kişi sayısı azsa kabalaya girilmez, yevmiye işi alınır (O₇).

Yevmiye işine göre daha yaygın ve koşulları daha ağır bir sistem olan kabala sisteminde mevsimlik tarım işçileri ücretlerini iş biter bitmez toplu olarak alırlar. Kabala sisteminde işçiler tarlada verilen işi kısa sürede bitirip diğer tarlalara çalışmaya için gidebilmek için daha hızlı ve daha yoğun çalışmak zorundadır. Burada işveren açısından önemli olan, işin çabuk ve belirlediği fiyat sistemi üzerinden bitmesidir. Kabala sisteminde tarım işçileri açısından önemli olan ise iş bitiminde toplu para almak ve ailede

çalışacak durumda olan tüm kişileri çalışma olanağının bulunmasıdır. Böylelikle tarladaki işler öngörülenden daha kısa sürede biter. Kabala sisteminde özellikle ailede çalışabilecek durumda olan bütün kadınların ve çocukların emeği yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, kabalada çalışma saatleri ve ücretleri yevmiye işine göre farklılıklar göstermektedir. Kaynak kişilerin ifadelerine göre kabala sisteminde ağırlıklı olarak 10 ila 12 saat çalışılırken; yevmiye işinde 8 ila 9 saat çalışılmaktadır. Kabala sistemi, yevmiye sistemine göre emek yoğun olup alınan ücret de yevmiye sistemine göre daha fazladır.

Elçi babama geliyor. Bir tarla gösteriyor. Diyor ki “alın bu tarlayı. Buradaki işleri istediğiniz zamana kadar yapın, bitirin.” Biz de hemen bitiriyoruz ki elçinin gösterdiği diğer tarlaya gidelim. Kabala işinin diğer işlere göre parası biraz daha fazla. Mesela kabalanın yevmiyesi 100 (TL) ise öteki işlerinki 80 (TL). Ama diğer işlere göre de çok yorucu (S₈).

Kabala işi dedikleri mesela ağanın diyelim ki 20.000 bin dönüm tarlası var. İşte dönüme biçtiği fiyat belli. Aile o tarlaya kabala girip bir günde bitirirse bitirir. İsterse iki günde de bitirebilir. Misal ağa, aile reisine der ki bu kadar dönüm tarlayı iki günde bitireceksiniz. Aileler gerekirse akşama kadar çalışıp o tarlayı bir günde bitirir. Ne kadar çabuk bitirirlerse işçiler sonra başka kişinin tarlasında kabala çalışmaya giderler. Kabalaya girdiklerinde canını dişine katarlar ki çabuk bitsin (H₆).

Mesela biz pancara gidiyoruz. Dönüm hesabı kabalada çalışıyoruz. Ağa, dönüme 60 TL verir. O gün biz ağanın tarlasında ne kadar çok dönümde çalışırsak o kadar fazla para alırız. İş çabuk bitsin diye evdeki herkes çalışır. (10 ve 12 yaşlarındaki kardeşlerini göstererek) kardeşlerim bile çalışır (H₁₁).

Geçen sene kabalada ağa işimizi beğenmemişti. Elçiyi arar, ona söyler. Elçi de gelir babama ya da bize söyler. Ağa, bir ot görse geri döndürür, tarlayı baştan yeniden temizletiyor. Bununla da yetse keşke kabalada çalıştığımız için dönümümüzü kesiyor (H₁₂).

Çoğu zaman ağa, işini çabuk bitirmek için kabala çalıştırır. Kabalada herkes işi çabuk bitirmek ister ki başka tarlada gitsin çalışsın (O₁₄).

Kabalanın hem kârı çok hem de faydası çok. Mesela diyelim ki beş milyarlık (5.000 TL) kabala ve yevmiye işi var. Yevmiyede ağa diyor ki günlük otuz liradan yirmi gün çalış desin. Diğer tarafta da beş milyara kabalaya versin tarlasını. Yirmi günde alınacak parayı biz çok çalışarak iki günde bitiririz paramızı da bir kereden toptan alırız. Hem ağaya faydalı hem bize (S₁₈).

Yevmiye sisteminin kabala sistemine göre farklılığını gösteren diğer yönleri ise çalışma saatlerinin belli olması ve işverenlerin maliyet baskısını azaltmak için daha az tarım işçisi çalıştırmak istemesidir. Yevmiye işinde kabala sistemine göre daha farklı bir sistem yürümektedir. Bu yönleri nedeniyle mevsimlik tarım işçileri kabala sistemini aileden mümkün olduğu kadar çok kişinin çalışamayacağı yevmiye sistemine tercih etmektedir. Kaynak kişilerin ifadelerinde “yevmiye işi” olarak adlandırdıkları bu sistemde ise tarım işçilerinin alacağı ücret ya iş bitiminde toplu olarak ya da gündelik

olarak verilmektedir. Yevmiye sisteminde mevsimlik tarım işçileri tarlada çalışılacak süre boyunca her sabah elçilerden aldıkları yevmiye kartlarını biriktirmekte ve iş bitiminde bu kartları aile reislerine vermekte; aileleri reisleri ise bu kartları tekrar elçilere ulaştırarak ücretleri almaktadır.

Yevmiyede sana kart veriyorlar. O kartı kaybedersen yandın. Mesela sabah gideceksin ya yevmiyeye. Sabah 5'te geliyorsun elçinin çadırının önünde duruyorsun. Elçi herkese birer tane kart veriyor. Aybaşında da o kartlar toparlanıyor. Mesela bizim ailede bir ayda beş kişi çalışıyor diyelim ki o ay yüz yevmiye yaptık. Yüz tane kartı götürüyorsun. Paramı da alıyorsun. Misal, yüz karttan beş tanesini kaybettin. Kendi kesenden gider para. Canın gibi bakıyorsun bu kartlara. Kartlar sadece yevmiyede olur. Kabalada olmaz (H₁₁).

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde kadınların tarlalardaki alternatif (bağımsız) geçinme olanakları oldukça kısıtlıdır. Kadınlar, tarladaki üretim faaliyetlerine yönelik yani yine mevsimlik tarım işçiliğinin uzantısı olarak ek gelir getiren bazı işlerde çalışmaktadır. Örneğin, Hayati Harrani Mahallesi'nde O₆ kodlu kaynak kişinin de işaret ettiği gibi tarlada kadınlar, yevmiye veya kabala çalışma ilişkilerinde çapa ve ürün toplama işlerini yapmaktan başka tarımsal makinelerin giremediği arazilerde taş toplama gibi ek gelir getiren işlerde de çalışmaktadır. Sırrın Mahallesi'nde ise yapılan görüşmeler esnasında mevsimlik tarım işçisi kadınların mahalleye yakın tarlalardaki çadırlarda isot işlerini bitirdikten sonra aynı çadırlarda ek gelir kazanmak amacıyla salça yapımı ve yörede *kak* adı verilen bir çeşit kurutmalık sebze üretimine katılmaktadır. Fakat kadınların tarlalarda bu tür alternatif geçim faaliyetlerine katılımları da kendi emekleri ve ücretli üzerinden herhangi bir otonomi sağlamamaktadır.

Yukarıda da özetlendiği gibi tarladaki üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine yönelik “sorumluluklarının” her aşaması toplumsal sınıf ve ataerkil toplumsal cinsiyet rejimi tarafından belirlenmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların özellikle hem kendi emekleri ve ücretleri üzerindeki tasarruf hakları hem de gündelik yaşam pratikleriyle ilgili karar alma süreçlerindeki konumları da bu katı toplumsal ilişkiler mekanizmalarıyla belirlenmektedir. Dolayısıyla kronikleşmiş yoksullukla mücadele etme biçimi olarak mevsimlik tarım işçiliğinin toplumsal hareketliliğinde kadınların üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin sürekliliği bağlamında belirli pratikleri toplumsal ilişkilerin geleneksel ve eşitsiz yapısı içerisinde sürdürülmektedir.

4.6. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerindeki Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Gündelik Yaşam Deneyimleri Üzerine Bir Tartışma

Gündelik yaşamın toplumsal olarak örgütlendiği, gündelik-mekânsal pratiklerin ve deneyimlerin gerçekleştiği yerler toplumsal bir ürün olan mekânlardır. Kendine özgü düzen ve düzensizlikle şekillenen bir somut çelişki olan gündelik yaşam ise hem mekânsal hem de zamansal bir süreç içinde gerçekleşir. Gündelik yaşam pratikleri ve deneyimleri mekânsal ifadesi bulunmakla birlikte onu niteleyen sadece bu yönü değildir. Bu bakımdan gündelik yaşam ve mekân toplumsal ilişkiler ağı içerisine yerleştirilerek anlamlandırılmalıdır. Lefebvre'in (2016b; 2017) de belirttiği gibi gündelik yaşam ilişkileri mekân içinde ilerlediği için mekânsaldır çünkü mekânı dönüştürür; zamansaldır çünkü zaman içinde gelişmektedir.

Lefebvre'e (2015b: 26-27) göre toplumda genel bir gündelik yaşam yoktur. Ne kadar çok mekân, ne kadar çok yaşam tarzı varsa, o kadar gündelik yaşam vardır. Bu çeşitlilik bir bakıma gündelik yaşamı ve mekânları toplumsal olarak üreten ve yeniden üreten ilişkilerin benzerlikleri ya da farklılıklarını vurgular. Bu çeşitlilik aynı zamanda toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal pratiklerini bu benzerlikler ya da farklılıklar içinde deneyimlenmesini sağlar. Öte yandan gündelik yaşamın *homojenleştirilmiş, parçalanmış ve hiyerarşikleştirilmiş* yapısında toplumsal mekân bu genel şemanın içine yerleştirilerek gerçekleşir. Bu genel şema içerisinde gündelik yaşamın karşısında duran gündelik yaşamın üretimi, gündelik mekân ve zamanın üretimini ayrıca gündelik yaşamı işgal eden nesnelere, zamanı ve mekânı kalabalığıyla doldurması gereken nesnelere üretimini içerir (Lefebvre, 2015c: 141). Bu zamansal ve mekânsal süreçte gündelik yaşam ve mekân, hem homojendir hem de parçalanmış ve hiyerarşikleşmiştir. Gündelik yaşamın ve mekânın homojen bir yapıda örgütlenmesi için mekân parçalara ayrılır ve hiyerarşikleştirilir. Böylece gündelik yaşamın ve mekânın içinde oturduğu bu genel şemada saha araştırmasının yapıldığı Mahallelerin gündelik-mekânsal örgütlenmesinin içsellikleri anlaşılabilir.

Kentsel mekânın ve tarlanın homojenleştirilmiş yapısındaki gündelik yaşam ilişkileri ve mekân, zamana göre parçalanmıştır. Katı bir şekilde hiyerarşikleştirilmiş gündelik yaşam ilişkilerinde hiyerarşikleştirilmiş mekânlarda kadınların gündelik-mekânsal pratikleri ve deneyimleri toplumsal ilişkiler bağlamında gerçekleşmektedir. Yukarıda da özetlendiği gibi saha araştırmasının yapıldığı her üç mahallede de her yıl

mevsimlik tarım işçiliğini yöre içinde ya da yöre dışında gezici ve/veya geçici olarak deneyimlemektedir. Üretim ve yeniden üretim süreçlerinin iç içe geçtiği mevsimlik tarım işçiliğinde yoğun bir şekilde yer alan kadınların gündelik yaşam deneyimleri ve pratikleri ise kentsel mekânı ve tarlayı örgütleyen sınıfsal ve kültürel dinamiklerin gündelik-mekânsal sürekliliği bağlamında deneyimlenmektedir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumlulukları sürekli ikamet yerleri olan kentsel mekândan ve çalışma alanları olan tarlalarda bir döngüsel hareketlilikle gerçekleşmektedir.

Türkiye’de her yıl binlerce kadının dâhil olduğu mevsimlik tarım işçiliği istihdamında kadınların toplumsal üretim ve yeniden üretim alanlarındaki sorumluluklarının somut bir parçası, saha araştırmasının yapıldığı Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahalleleri üzerinden değerlendirilmeye çalışıldı. Mevsimlik tarım işçisi kadınların kentteki ve tarladaki toplumsal konumları, kent ile tarladaki gündelik yaşam ilişkilerini benzer şekillerde örgütleyen toplumsal ilişkilerin içsellikleri ile birbirine denk düşmektedir. Dolayısıyla toplumsal mekân içindeki gündelik yaşam pratiklerinin geniş bir süreklilik ilişkisi bağlamında sürdürüldüğünü görmek gerekmektedir. Kentsel mekânın ve tarlanın benzer toplumsal sınıf ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerince üretilmesi, mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam pratiklerini bu mekânları örgütleyen toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içinde deneyimlemelerine neden olmaktadır. Bu bütünlük, üretim ve yeniden üretim alanlarının sosyo-mekânsal özünü oluşturan hiyerarşik toplumsal ilişkilerin zemininde inşa edilen toplumsal bir kurgu olan “kadınlık” deneyimlerini işaret etmektedir.

Yukarıda da vurgulandığı gibi Şanlıurfa’da kırsal dönüşüm süreci geleneksel üretim ve emek ilişkilerini dönüştürmüştür. Böylelikle geleneksel üretim ve yeniden üretim ilişkilerinden kopan az topraklı ve topraksız köylüler alternatif geçim stratejileri aramak için kentsel mekâna yönelmişlerdir. Kırsal dönüşüm süreciyle hızlanan göç süreci kır ve kent arasındaki dengenin önü alınamaz bir biçimde kent aleyhine değişmesine neden olmuştur. Bu bakımdan kentsel mekânın yığılan emek gücünü soğurabilecek altyapıya sahip olmaması “eski köylü yeni kentli”lerin önünde mevsimlik tarım işçiliği yapmaktan başka alternatif bırakmamıştır. Kısaca yapılan bu değerlendirme bir bakıma Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin yaklaşık olarak son 50 yılının özeti niteliğindedir. Bu süreci az topraklı ve topraksız köylü grupları içinde toplumsal yaşamdaki yeri bağlamında

kadınlar sancılı bir biçimde deneyimlemişlerdir. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin mekânsal olarak örgütleyen en temel dinamik kırsal dönüşüm süreciyle kentin kırsalından gelen göçlerdir.

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yapılan saha araştırmasıyla elde edilen bulgularla mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam pratiklerinin çok yönlü eşitsiz bir yapıda deneyimledikleri görülmüştür. Özellikle Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde yaşayan kadınların toplumsal hiyerarşi içindeki konumları oldukça katı, değişime ve dönüşüme dirençli ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri tarafından belirlenmektedir. Böylesi katı toplumsal yapı içinde kadınlar, kentsel mekândaki gündelik yaşam deneyimleri ve pratiklerini sürdürmektedir. Diğer iki mahalleyle karşılaştırıldığında Sırrın Mahallesi'nde kadınların özellikle kültürel olarak kentsel gündelik yaşamlarının görece farklılaştıran koşullarda deneyimlediklerini söylemek mümkündür. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinin Arap ve Kürt kimliklerinin ağırlıkta olan toplumsal yapısı, Sırrın Mahallesi'nde ise Alevi ve Kürt kimliklerinin ağırlıkta olması gündelik yaşam ilişkilerini yapılandıran sosyo-mekânsal olgulara vurgu yapmaktadır. Fakat her üç mahallede de gündelik toplumsal pratikte “kadınlık konumunun” inşa edilme sürecinin kurumsallaşmış ataerkil kültürle üretildiğini (yeniden) göz ardı etmemek gerekir.

Gündelik yaşamda kadınların kentsel mekânın hareketli zemininde “gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üzerindeki sorumlulukları, kamusal alanlara katılımları, karar alma süreçlerine konumları ve alternatif (bağımsız) geçinme olanakları” toplumsal sınıf ve kültürel kodların belirlediği hiyerarşik toplumsal ilişkiler bağlamında deneyimlenmektedir. Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde kadınların kamusal alanlara katılımları oldukça sınırlıyken, Sırrın Mahallesi'nde kadınların kamusal alanlara katılımları belli ölçüler dâhilinde gerçekleşmektedir. Kadınların mahalledeki kamusal ya da yarı kamusal alanlarda varoluş biçimleri “güvenli”, “göz önünde olan”, “akrabaların, komşuların yoğun olduğu” ve erkeklerle özdeşleşmemiş mekânlarda ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalı otoriteyi sarsmadan meydana gelmektedir. Kadınların kentsel mekânda gündelik yaşam ilişkilerindeki karar alma süreçlerine katılım durumları da oldukça sınırlanmıştır. Kadınların kamusal alanda katılımlarında “ne giyecekleri ya da ne giymeyecekleri” konusunda erkek egemen toplumsal yapının değer yargıları katı bir şekilde etkide bulunmaktadır. Bu noktada özellikle bazı genç kadınların

çeşitli stratejiler geliştirdiği gözlemlenmiştir. Bu stratejiler erkek egemen toplumsal yapıyı sarsmadan gerçekleşen stratejilerdir. Kadınların kendi kişisel yaşamlarına dair aldıkları ya da alacakları kararlara ilişkin süreç de erkek egemen toplumsal yapının belirlediği sınırlılıklar içinde gerçekleşmektedir. Bu yapı içerisinde kadınlar, kendi kişisel yaşamları üzerinde karar verme olanaklarından büyük ölçüde dışlanmıştır. Kadınların karar alma süreçlerine ve kamusal alanlara katılım koşulları katı toplumsal ilişkiler ağlarıyla örülürken bu yapı, mevsimlik tarım işçiliği dışında başka çalışma alanlarına yönelmelerini de büyük ölçüde kısıtlamaktadır. Hali hazırda kentsel mekânın çalışma alanları bakımından oldukça sınırlı alternatifler sunmasına ek olarak, kadınların sahip oldukları *sermayenin hacmi* ile geleneksel erkek egemen yapı içindeki toplumsal konumları mevsimlik tarım işçiliği dışında diğer geçim olanaklarını değerlendirmeyi mümkün kılmamaktadır.

Gündelik yaşamın sürekliliğini sağlayan temel zorunlulukların başka bir ifadeyle emek gücünün yeniden üretilmesine yönelik faaliyetlerin ağırlığı kadınların omuzlarına yüklenmiştir. Kadınların kendi aralarında gündelik yaşamın zorunlu işlevlerinin üzerindeki sorumlulukları, yaşa dayalı hiyerarşik ilişkilerle ataerkil geniş aile yapıları içinde sürdürülmektedir. Kadınların hane içindeki bu sorumlulukları “ücretsiz hane içi emek” olarak değerlendirilmelerini mümkün kılmaktadır. Fakat mevsimlik tarım işçisi kadınların üretim alanlarındaki faaliyetleri gündelik yaşamın zorunlu işlevlerine yönelik sorumluluklarını aksatmadan gerçekleşmektedir. Kentsel mekânı üreten egemen toplumsal ilişkiler, mevsimlik tarım işçisi kadınların sadece kentsel-gündelik yaşam pratiklerini belirleyen toplumsal ilişkiler ağları değildir. Bu toplumsal ilişkiler ağı tarlaya taşınarak tarlayı ve tarladaki gündelik yaşam deneyimlerini örgütlemektedir. Her ne kadar kentsel mekân ve tarlanın mekânsal yapıları farklı olsa da onları üreten toplumsal ilişki bağları güçlü bir şekilde birbirlerini beslemektedir. Kadınlar tarlalarda uzun süren çalışma saatlerinin ardından bakım işleri ve hane içi tüketime dayalı çeşitli faaliyetleri sürdürmektedir. Kadınların tarlada hem üretim hem de yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumlulukları hane içi karşılıksız emek bağlamında değerlendirilmektedir. Böylece toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin birlikte farklı mekânlarda benzerlikler sergileyerek yeniden ve yeniden üretildiği görülür.

Hayati Harrani Mahallesi, Osmanlı Mahallesi ve Sırrın Mahallesi’nde yöre dışına mevsimlik tarım işçisi olarak giden kadınların kamusal alanlara katılımı oldukça

sınırlıdır. Özellikle genç bekâr ya da genç evli kadınların özel durumlar dışında kamusal alanlara katılımları mümkün olmamaktadır. Kadınların gündelik-mekânsal hareketlilikleri tarla ile yaşam ünitesi olan çadırlar arasında dokunmaktadır. Fakat Sırrın Mahallesi'nde ise mahalleye oldukça yakın tarlalarda ve ev çeperinde mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların gündelik-mekânsal hareketlilikleri yöre dışında mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların katılımlarına göre daha esnek bir yapıda gerçekleşmektedir. Homojenleştirilmiş Mahalle sınırları içinde deneyimlenen mevsimlik tarım işçiliği, kadınların kamusal alan ve yarı-kamusal alanlarda görünürlüklerini arttırsa da mekânsal hareketlilikleri cinsiyetçi toplumsal roller uyarınca gerçekleşmektedir. Örneğin, herkesin birbirini tanıdığı isot çadırları ya da herkesin birbirini tanıdığı bir sokakta mevsimlik tarım işçiliği yapmak kadınların “güvende ve kontrol altında” olduğuna dair bir algı yaratmaktadır.

Kadınların karar alma süreçlerinde konumları özellikle kendi emek güçleri üzerinde tasarruflarının hane içindeki egemen ilişkilerden kaynaklanarak erkek bireylerde olduğu görülmektedir. Katı ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hâkim olduğu çalışma ilişkilerinin kurulma aşamalarında da kadınlar bu sürece dâhil edilmemektedir. Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde yaşayan mevsimlik tarım işçisi kadınların tarladaki alternatif yani bağımsız çalışma olanakları kentsel mekânda olduğu gibi oldukça kısıtlıdır. Fakat Sırrın Mahallesi'ndeki kadınlardan bazılarının haneye ek gelir kazandırmak amacıyla “isot işi”nden arda kalan zamanlarını yine aynı çadırlarda kurutmalık sebze üretimde yer aldıkları görülmüştür.

Mekânsal ve zamansal pratikler toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi ve dönüşümü süreçleriyle yakından ilgilidir. Farklı fiziksel yapılarıdaki toplumsal mekânlarda benzer toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileri içindeki *sermayenin hacmi* gündelik yaşam ilişkilerinin benzer pratikler bağlamında oluşmasını sağlamaktadır. Bunun sonucu Bourdieu'nün (2017: 16) vurguladığı “türdeş yaşam tarzları”dır. Dolayısıyla kentsel mekândaki ve tarladaki türdeş yaşam tarzları bağlamında mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam ilişkilerinde benzer *habitusların* ortaya çıkmaktadır. Kentsel mekânda ve tarlada toplumsal olarak benzer konumları paylaşan kadınlar, gündelik toplumsal pratiklerini yapılandıran ortak bir habitusu üreten benzer deneyimler yaşamaktadır. Başka bir deyişle gündelik yaşam ilişkilerinde mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarlada taşıdıkları *sermayenin hacmi* bakımından

yatkınlıkları benzer bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Lefebvre'in (2016b), *yaşamı değiştirmek mekânı değiştirmektir; mekânı değiştirmek ise yaşamı değiştirmektir* vurgusunun aksine mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânı ve tarlayı aynı zamanda bu mekânlardaki gündelik yaşam pratiklerini toplumsal olarak üreten dinamiklerin yeniden üretildiği bir yapıda deneyimledikleri görülmektedir.

Yılım belirli dönemlerinde mevsimlik tarım işçisi kadınlar her ne kadar farklı fiziksel yapılardaki toplumsal mekânlarda (kentsel mekân ve tarla) yaşasalar da bu toplumsal mekânları üreten toplumsal ilişkiler sisteminin benzerliği içinde gündelik yaşam pratiklerini deneyimlemektedirler. Dolayısıyla kentsel mekânda ve tarlada mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşamın eşitsiz yapısında öznelliklerini inşa etme sürecinin toplumsal olarak kurgulandığı gerçeği ortaya çıkar. Kadınların toplumsal konumlarını inşa eden toplumsal hiyerarşi tarafından örgütlenen farklı toplumsal mekânlarda gerçekleşen gündelik-mekânsal varoluş biçimleri benzer temsillerden beslenmektedir. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânda ve tarladaki toplumsal konumları taşıdıkları sermayenin biçimi ve yönüyle yatkınlıklarını belirleyerek üretim ve yeniden üretim faaliyetleri üzerinde iktidar sağlayan kuralların ve düzenliklerin sürekliliğini sağlamaktadır.

5. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Gündelik yaşam ve mekân, toplumsala ait olan tüm hiyerarşilerin, çelişkilerin, uzlaşmaların ve stratejilerin gerçekleştiği alanlardır. Gündelik yaşamı ve mekânı toplumsal olarak üreten aynı zamanda gündelik yaşam ve mekân üzerinde yeniden üretilen toplumsal ilişkiler, toplumsal aktörlerin gündelik-mekânsal pratiklerini ve deneyimlerini belirlemektedir. Toplumsal mekânların benzer üretim ve yeniden üretim ilişkileri tarafından örgütlenmesi toplumsal mekânlar ile gündelik yaşam deneyimleri arasında bir ilişkisellik olduğunu gösterir. Bu ilişkiselliğe süreklilik kazandıran zemin ise gündelik yaşam deneyimlerinin mekânsal gerçeklik içinde üretildiğini ve yeniden üretildiği vurgulamaktan geçmektedir.

Gündelik yaşamın mekânsal olarak örgütlenme süreçlerini belirleyen toplumsal eşitsizlikler kadınların gündelik-mekânsal pratiklerinde somut bir biçimde deneyimlenmektedir. Kadınların gündelik yaşamlarında benzer sınıfsal ve kültürel yapılar içerisinde deneyimledikleri mekânsal pratikleri bir bütün olarak toplumsal yaşamı inşa eden hiyerarşik toplumsal dinamikleri yansıtmaktadır. Böylece gündelik yaşamın sosyo-mekânsal örgütlenmesinin özünü toplumsal yaşamın varlığını sürdürmesini sağlayan maddi pratiklerle sürdürüldüğünü görülmektedir. Dolayısıyla gündelik yaşamın toplumsal mekânlar ve onun kendi içinde bütünlüğe sahip parçalarındaki sosyo-mekânsal örgütlenmesinin özü toplumsal yaşamı örgütleyen toplumsal sınıf ve kültürel dinamiklerle beslenmekte ve yeniden üretilmektedir. Lefebvre'e (2015a; 2015b; 2015c) göre *toplumsal bir ürün olan mekânlarda gerçekleşen gündelik yaşam sıradan yönü ile hem neden hem de sonuç olarak toplumsal yaşamı örgütleyen toplumsal sınıf ve kültürel dinamiklerine dayanan hiyerarşik toplumsal ilişkileri maskeler*. Bir diğer ifadeyle toplumsal mekânlarda toplumsal yaşamın işleyişini sağlayan gündelik yaşam pratiklerine ve deneyimlerine eleştirel bir bakış açısıyla bakmak gündelik yaşamın sıradanlığı içine saklanmış toplumsal ilişkilere dayanan mekanizmaları görmemizi sağlar. Böylelikle kadınların gündelik-mekânsal hareketliliklerini belirleyen ve belli ölçülerde sınırlayan toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini belirleyen kültürel dinamikleri irdeleme olanağını buluruz.

Gündelik yaşamda bir bütün olarak toplumsal yaşamın maddi ve maddi olmayan pratiklerinin hiyerarşik zemininde kadınların yaşam tarzlarını *ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel sermayelerinin* varlığı belirlemektedir. Toplumsal yaşamın kısmi bir

gerçekliği olan gündelik yaşamda kadınların gündelik-mekânsal pratiklerinin hiyerarşik olarak inşa edilmiş toplumsal konumları tarafından belirlendiği açık bir şekilde görölmektedir. Bourdieu'nün (2016; 2017) belirttiği gibi toplumsal uzamdaki her mekân, belirli yaşam koşullarının durumuna yani toplumsal aktörlerin toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalı olarak inşa edilen yatkinlar sistemini işaret etmektedir. Bu yatkinlıklar yani *habitus* gündelik yaşamda “kendiliğinden” gelişen toplumsal pratikleri yapılandırmaktadır. Böylelikle toplumsal aktörler, farklı fiziksel alanlarda meydana gelen ve kendi toplumsal pratiklerini toplumsal statü ilişkilerine (sınıf ve cinsiyet) göre yapılandırdıkları *habitus*larda benzer deneyimler yaşarlar.

Kapitalist üretim tarzının egemenliğinde her ne kadar üretim ve yeniden üretim alanları keskin bir şekilde ayrılmış olsa da mevsimlik tarım işçiliği bu keskin ayrımın görece ortadan kalktığı dolayısıyla üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin iç içe geçtiği bir emek süreci olarak değerlendirmek gerekir. Bu bağlamda Türkiye tarımında mevsimlik tarım işçiliği emeğinin talebini ve arzını arttıran sürecin tarihsel arka planı ele alındı. Bu yapılırken, ilk olarak tarihsel süreçte tarımda kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasıyla köy toplumsal yapısında egemen olan geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözölme süreci incelendi. Böylelikle kırsal dönüşüm sonrasında topraktan kopan az topraklı ve topraksız köylülerin işgücü ve mekânsal hareketlilikleri ele alınarak kırsal dönüşüm sürecini sancılı bir şekilde deneyimleyen Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile mevsimlik tarım işçiliği emek arzı arasındaki ilişkisellik anlaşılmaya çalışıldı. Öte yandan kırsal dönüşüm süreciyle tarımın geleneksellikten çözölme ve yeniden yapılma sürecinde toprağa bağlı geleneksel geçim imkânları kalmayan az topraklı ve topraksız köylülerin alternatif geçim yolları aramak için kentlere yönelme süreci ele alındı. Böylece kentsel mekâna yerleşen ve kentsel işgücü piyasasına eklemlenemeyerek mevsimlik tarım işçiliğini kentsel mekânda da deneyimlemek zorunda kalan “eski köylü, yeni kentli kitlelerin” kentsel mekânın yeniden üretimini sağlayan toplumsal hiyerarşik zemininde toplumsal sınıf ilişkileri içerisindeki konumları incelendi.

Saha araştırmasının yapıldığı kent periferinde konumlanmış Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin mekânsal yapılanması kırsal dönüşüm sürecini sancılı bir şekilde deneyimleyen az topraklı ve topraksız köylülerin yerleşmeleriyle oluşmuştur. Her üç mahallenin de kentin periferinde konumlanmış olması mahallelerin kendilerine özgü toplumsal ve mekânsal dinamiklerle örgütlendiğini göstermektedir. Mahallelerin,

bir bütün olarak yoksul ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet normlarının katı bir şekilde örgütlendiği bir yapıda olması gündelik yaşamın maddi ve maddi olmayan pratiklerine yansımaktadır. Şanlıurfa'nın kendi kırsalından gelen bu kitleleri kentsel işgücü piyasasında eklemleyecek altyapıya sahip olamaması kente yığılan bu emek fazlasını mevsimlik tarım işçiliğine yönlendirmiştir. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde mevsimlik tarım işçiliğinin mahalle sakinlerinin en temel geçim aracı haline dönüşmüştür. Öte yandan yılın belirli dönemlerinde yapılan mevsimlik tarım işçiliğinde ailenin çalışma birimi olması kadın emeğinin yaygın olarak değerlendirilmesine olanak tanımıştır.

Çizilen bu çerçeve içerisinde Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde kadınların mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştıkları ve çalışmadıkları dönemlerde üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine ilişkin sorumluluklarını belirleyen toplumsal yapı dinamiklerinin gündelik-mekânsal deneyimlerine ne ölçüde etkiye bulunduğunu belirlemek için bazı hareket noktaları oluşturuldu. Böylece mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânı ve tarlayı benzer şekillerde örgütleyen aynı zamanda bu mekânlarda gündelik yaşam pratikleri ve deneyimlerini de benzer biçimlerde şekillendiren toplumsal dinamikler ele alınmaya çalışıldı. Bu bakış açısı mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekânın ve tarlanın *homojenleştirilmiş, parçalanmış ve hiyerarşiklendirilmiş* yapısındaki *homojenleştirilmiş, parçalanmış ve hiyerarşiklendirilmiş* gündelik yaşam ilişkilerinde kadınların toplumsal konumları üzerinden üretim ve yeniden üretim alanlarındaki görünmeyen emekleri, “karar alma süreçlerine katılım ve kamusal alana erişim durumları ile alternatif (bağımsız) geçinme olanakları” üzerinden ele alındı.

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde mevsimlik tarım işçisi kadınların kentsel mekândaki gündelik yaşam pratikleri toplumsal sınıf ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet normları ve değer yargıları bağlamında deneyimlenmektedir. Kadınların hane içi tüketime yönelik gündelik yaşamın temel işleyişlerini sağlayacak zorunlu işlevleri ve karar alma süreçleri ile kamusal alana erişim durumları katı ve geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri dolayımında gerçekleşmektedir. Öte yandan kadınların tarım işçiliği dışında alternatif (bağımsız) geçinme olanakları da belli ölçüler dâhilinde (örneğin, hanenin bir odasının bakkala dönüştürülmesi gibi) gerçekleştiği görülmüştür. Her üç mahallede de kadınların toplumsal ve mekânsal

konumlarına ilişkin benzer toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet dinamikleriyle örülmesi, toplumsal örgütlenme süreçlerinin yeniden üretilmesinde benzer süreçlerden geçtiğini göstermektedir. Her ne kadar diğer mahallelerle toplumsal sınıf ilişkileri benzer olsa da Sırrın Mahallesi'nde özellikle yöre içinde mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların gündelik yaşam pratiklerini görece farklılaştıran kültürel dinamiklerin yapılandığı görülmektedir. Örneğin, mahallenin toplumsal ve mekânsal örgütlenişinde yöre içinde mevsimlik tarım işçiliği yapan kadınların tarımsal üretim faaliyetlerine katılımlarının kapı önlerinde ya da mahalleye oldukça yakın tarlalarda gerçekleşmesi gündelik-mekânsal hareketliliklerini arttırmaktadır. Sırrın Mahallesi'ndeki kadınların gündelik-mekânsal olarak görünürlüğünü arttıran bu mekânsal hareketliliğinin geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet normlarına “uygun” bir şekilde gerçekleştiğini belirtmekte fayda vardır. Bir bakıma Sırrın Mahallesi'nde yöre içinde kamusal ve yarı kamusal alanlarda yapılan mevsimlik tarım işçiliğinde gündelik yaşam pratiklerinin daha geçirgen bir yapıda deneyimlendiğini söylemek mümkündür.

Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde ise kadınların gündelik-mekânsal deneyimlerinin Sırrın Mahallesi'ne nazaran daha katı ve geleneksel bir biçimde deneyimlendiğini görmek mümkündür. Arap ve Kürt ağırlıklı olan Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde yaşayan kadınların özellikle genç bekâr ve yeni evli kadınların gündelik yaşam deneyimlerinde bu etnik ve kültürel denetim mekanizmaları daha sıkı örülmektedir (bkz. 4.5.1.1 ve 4.5.1.3 numaralı başlıklar). Fakat her üç mahallede kültürel olarak bazı farklılıklar olsa kalıplaşmış geleneksel ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dinamik yönleri kadınların tarımsal üretim ilişkileri dışına katılımlarını engellemektedir. Bu bağlamda mevsimlik tarım işçiliği bir yandan yoksullukla mücadele etme aracı olmakta diğer yandan da egemen ataerkil toplumsal yapıyı yeniden üretmektedir. Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde kadınların yöre dışında ve yöre içinde gezici mevsimlik tarım işçiliğine katılım sürecinin her aşaması ailenin erkek üyeleri tarafından belirlenmektedir (s. 190). Kendi emekleri üzerinde herhangi bir tasarruf hakkına sahip olmayan kadınlar ücretleri üzerinde de herhangi bir tasarruf hakkına sahip değildir. Yöre dışında ya da yöre içinde gezici ve geçici tarım işçiliğini deneyimleyen kadınların tarladaki gündelik yaşam pratikleri üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine yönelik sorumlulukları üzerinden belirlenmektedir. Cinsiyetler arasında toplumsal olarak inşa edilmiş ve gündelik yaşamın sürekliliği içerisinde adeta sıradanmışçasına değerlendirilen

cinsiyetçi işbölümü, kadınların üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini yönelik sorumluluklarını arttırmaktadır (s. 187-188). Diğer taraftan tarlada da mevsimlik tarım işçisi kadınların kamusal alanlara katılımları oldukça kısıtlıdır. Özellikle yöre dışında ya da yöre içinde çalışmaları fark etmeksizin mevsimlik tarım işçisi kadınlar, kentsel mekânın ve tarlanın homojenleştirilmiş yapısında tarla ile yaşam ünitesi çadır ya da hane olarak parçalanmış toplumsal mekânlarda, hiyerarşikleştirilmiş toplumsal ilişkilerle gündelik yaşam ilişkilerini sürdürmektedir.

Bu tez çalışmasında yoksullukla mücadele etme stratejisi olan mevsimlik tarım işçiliğinde yaygın biçimde kullanılan kadın emeği üzerindeki ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dayattığı denetim mekanizmaları incelenmeye çalışıldı. Böylelikle mevsimlik tarım işçiliğinde kadın emeğinin yaygın olarak kullanılması toplumsal sınıf ilişkilerinin yanı sıra cinsiyetin toplumsal olarak inşasına ve buna bağlı olarak cinsiyetçi işbölümü arasındaki bağlam ele alındı. Saha araştırmasının yapıldığı her üç mahallede de güçlü, değişime ve dönüşüme oldukça dirençli olan ataerkil toplumsal aile yapısı kadın emeği üzerindeki tahakküm ilişkilerini güçlendirdiği görüldü. Bu tez çalışmasında egemen toplumsal ilişkiler gündelik yaşam ilişkilerinin sıradanlığı içine gizlenmiş olsa da farklı fiziksel yapılarıdaki toplumsal mekânları benzer şekillerde üreten ve yeniden üreten toplumsal ilişkiler sistemi üzerinden kadınların gündelik-mekânsal pratikleri ve deneyimleri üzerinde bir süreklilik ilişkisine odaklanıldı. Yukarıda da özetlendiği gibi mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal konumlarının toplumsal bir ürün olan kentsel mekânı ve tarlayı aynı zamanda bu toplumsal mekânlarda gündelik yaşam deneyimlerini örgütleyen toplumsal ilişkiler arasında süreklilik olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu sürekliliği mevsimlik tarım işçiliğinin üretim ve yeniden üretim alanlarındaki birbirine içkin durum sağlamaktadır. Bu bağlamda mevsimlik tarım işçisi kadınların toplumsal konumları üzerinden kentsel mekândaki ve tarladaki gündelik yaşam ilişkileri arasındaki benzerlik yani taşıdıkları *sermaye türleri ve bedene işlemiş sermayenin (habitus) toplumsal uzam olan alanda aldığı biçim* olarak sürdürülmektedir.

Sonsöz olarak bu tez çalışmasının saha araştırmasına yönelik değerlendirmelerde bulunmakta fayda vardır. Bu tez çalışmasının saha araştırması esnasında Smith'in (1987: 107) vurguladığı "toplumsal olarak inşa edilmiş bir dünyayı algılayabilmemizin tek yolunun, onu içinden bilebilmektir." bakışıyla hareket edilmeye çalışılmıştır. Böylesi bir bakış açısı mevsimlik tarım işçisi kadınların gündelik yaşam ilişkilerini kavramaya

yönelik bir bakış getirmiştir. Saha araştırması boyunca gündelik-toplumsal yaşamda “kadın olma deneyimleri” benzeşse de, toplumsal yaşamın maddi ve maddi olmayan pratikleri içinde araştırmacı ile araştırılan arasında iktidar ilişkileri en aza indirgenmeye çalışılsa da araştırmacı ile araştırılanın farklı konumlanışından dolayı bazı ikilemler ve çelişkilerle karşılaşmıştır. Bu tablo şüphesiz saha araştırmasının ilerleyen süreçlerinde aşılmıştır. Saha araştırmasının başlangıcında birçok kadın, mahallelerinde yapılan birçok çalışmaların “*kendilerine bir fayda sağlamadığını; bir işe yaramadığını*” vurgulamışlardır. Saha araştırmasının ilerleyen kimi aşamalarında ise bu vurguları “*çilemizi yazarsın da belki bir şeyler değişir.*” şeklindeki ifadelere dönüşmüştür. Kadınların bu ifadeleri bir bağlamda gündelik yaşam deneyimlerini şekillendiren ve onları kendi yaşam dünyalarını dönüştürme kapasitesinden yoksun bırakan hiyerarşik toplumsal ilişkilerin dayattığı “sessizliğin” dışavurumu olarak değerlendirmek mümkündür.

EK. 1: Görüşme Yapılan Kaynak Kişiler Listesi

		İsim	Yaş	Medeni Durumu	Görüşme Tarihi	Açıklamalar
Hayati Harrani Mahallesi	H ₁	Zeynep	20	Bekâr	24.4.2018	
	H ₂	Zeynep	56	Evli	24.4.2018	
	H ₃	Fatma	28	Evli	23.4.2018	
	H ₄	-	39	Evli	23.4.2018	İsmini vermek istemedi.
	H ₅	Ayşe	47	Evli	24.4.2018	
	H ₆	Fethi Kaya	-	Evli	23.4.2018	Hayati Harrani Mahalle Muhtarı
	H ₇	Halil	45	Evli	25.4.2018	
	H ₈	Fatma	37	Evli	25.4.2018	
	H ₉	Osman	47	Evli	23.4.2018	Elçi (Çavuş)
	H ₁₀	Hazne	20	Bekâr	23.4.2018	
	H ₁₁	Kübra	21	Bekâr	24.4.2018	
	H ₁₂	Türkan	19	Evli	24.4.2018	
	H ₁₃	Fatma	37	Evli	26.4.2018	
	H ₁₄	Şemse	47	Evli	27.4.2018	
	H ₁₅	-	41	Evli	27.4.2018	İsmini vermek istemedi.
	H ₁₆	Fatma	36	Evli	27.4.2018	
	H ₁₇	Ayşe	15		25.4.2018	
	H ₁₈	Vahide	24	Evli	23.4.2018	
	H ₁₉	-	41	Evli	23.4.2018	İsmini vermek istemedi.
	H ₂₀	Hasan	36	Evli	25.4.2018	
	H ₂₁	Fatma	42	Evli	25.4.2018	
Osmanlı Mahallesi	O ₁	Fatma	42	Evli	28.4.2018	
	O ₂	Nafiye	38	Evli	28.4.2018	
	O ₃	Hamit	19	Bekâr	28.4.2018	Tarım işçiliği yapmadığı dönemlerde mahallede bakkallık yapıyor.
	O ₄	Nura	20	Evli	1.5.2018	
	O ₅	Zemu	51	Evli	1.5.2018	
	O ₆	Fatma	18	Bekâr	1.5.2018	
	O ₇	Zeynep	19	Bekâr	1.5.2018	

	O ₈	Hamra	20	Bekâr	1.5.2018	
	O ₉	Zehra	17	Bekâr	2.5.2018	
	O ₁₀	Abdullah	54	Evli	1.5.2018	
	O ₁₁	Hatice	Yaşını Bilmiyor	Evli	29.5.2018	
	O ₁₂	Elif	8		28.4.2018	
	O ₁₃	Melek	8		28.4.2018	
	O ₁₄	Zeynep	56	Evli	2.5.2018	
	O ₁₅	Halime	Yaşını Bilmiyor	Evli	3.5.2018	Tarım işçiliği yapmadığı dönemlerde mahallede bakkallık yapıyor.
	O ₁₆	Fatma	46	Boşanmış	3.5.2018	
	O ₁₇	Fatma	26	Evli	3.5.2018	
	O ₁₈	Meryem	16		1.5.2018	
Sırrın Mahallesi	S ₁	Semra	37	Evli	11.10.2017	
	S ₂	Tuba	10		11.10.2017	
	S ₃	Esmâ	11		11.10.2017	
	S ₄	Hüsne	45	Evli	15.10.2017	
	S ₅	Fatma	40	Evli	15.10.2017	
	S ₆	Gamze	15		15.10.2017	
	S ₇	Hacer	16		15.10.2017	
	S ₈	Aysel	15		20.04.2018	
	S ₉	Ayşe	47	Evli	20.04.2018	
	S ₁₀	Aysel	41	Evli	20.04.2018	
	S ₁₁	-	37	Evli	21.04.2018	İsmi vermek istemedi.
	S ₁₂	-	54	Evli	21.04.2018	İsmi vermek istemedi.
	S ₁₃	Tuba	29	Evli	21.04.2018	
	S ₁₄	İbrahim Kara	46	Evli	21.04.2018	Sırrın Mahalle Muhtarı
	S ₁₅	Gönül	29	Evli	22.04.2018	
	S ₁₆	Fatma	50	Evli	22.04.2018	Tarım işçiliği yapmadığı dönemlerde mahallede bakkallık yapıyor.
	S ₁₇	Sakine	75	Evli	22.04.2018	
	S ₁₈	Emine	25	Evli	22.04.2018	

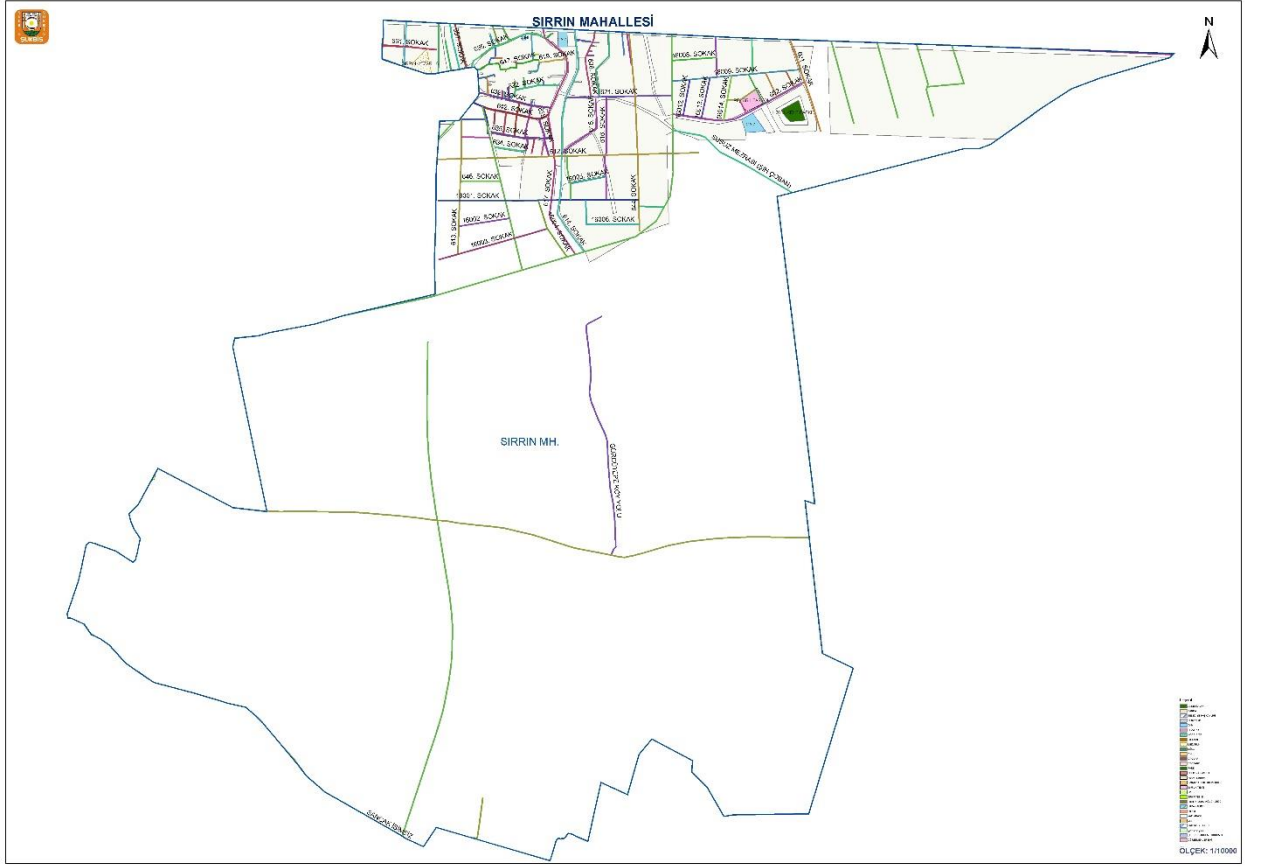
EK. 2: MAHALLE HARİTALARI

Harita. 1: Hayati Harrani Mahallesi

Kaynak: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi.

Harita. 3: Sırrın Mahallesi

Kaynak: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi.

EK. 3: GÖRÜŞME SORULARI

1. Demografik Sorular:

- Yaşınız?
- Doğum yeriniz?
- Eğitim durumunuz?
- Yaşadığınız mahalle?
- Medeni durumunuz?
- Yaşadığınız hanede sürekli olarak ikamet eden siz dâhil kaç kişi bulunmaktadır?
- Gelir durumunuz?
- Oturduğunuz konutun mülkiyet durumu?
- Oturduğunuz konutun fiziksel koşulları (yaşanılan konutun kent içindeki konumu, yapı kalitesi, oda sayısı, tuvalet ve banyo durumu gibi) nasıl?

2. Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Toplumsal Sınıf ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri İçindeki Konumlarını Belirlemeye Yönelik Sorular:

2.1. Toplumsal Sınıf İlişkileri İçindeki Konumlarını Belirlemeye Yönelik Sorular:

- Sosyal güvenceniz var mı?
- (Evlili iseniz) Kaç yaşında evlendiniz?
- (Evlili iseniz) Nasıl evlendiniz? Nikâh şekliniz?
- (Evlili iseniz) Evlenirken aileniz başlık parası aldı mı?
- (Evlili iseniz) Eşinizle aranızda bir akrabalık bağı var mı?
- (Evlili iseniz) Eşiniz/babanız çalışıyor mu?
- (Evlili iseniz) Çocuğunuz var mı? (Varsa) Kaç çocuğunuz var? Kaç kız, kaç erkektir?
- (Evlili iseniz) Okula devam eden çocuklarınızın sayısı? Kaç kız, kaç erkektir?
- (Evlili iseniz) Evlenmeden önce mevsimlik tarım işçiliği yapıyor muydunuz?
- (Küçük çocuğunuz varsa) Siz tarlada çalışırken kim bakıyor?
- (Evlili iseniz) Kaç yıldır mevsimlik tarım işçiliği yapıyorsunuz?
- (Evlili değilseniz) Kaç yıldır mevsimlik tarım işçiliği yapıyorsunuz?
- Ailenizde mevsimlik tarım işçiliği yapan sizin dışınızda toplamda kaç kişi var?
- Evin geçimi kimlerin gelirleri ile sağlanıyor?
- Ailenizde mevsimlik tarım işçiliği dışında başka işlerde çalışan kişiler var mı? (Varsa) Hangi işlerde çalışıyorlar? Aylık kazancı/kazançları ne kadardır?
- Sizin ya da aile bireylerinden birinin borcu var mı? (Varsa) Neden ve kime borçlandınız/borçlandı?
- Ev işlerinde size kim yardımcı oluyor?
- Evin ve ailenin ihtiyaçlarını kim karşılıyor? Evin alışverişi kim tarafından yapılıyor?
- Sizce bir kadının aile içindeki en temel görevi nedir?

2.2. Toplumsal Cinsiyet İlişkileri İçindeki Konumlarını Belirlemeye Yönelik Sorular:

- Ailede en çok kimin sözü geçmektedir?
- Tarlada en çok kimin sözü geçmektedir?
- Gündelik yaşamda bir sorunla karşılaştığınızda ailenizde ilk önce kime gidersiniz?

- Tarlada bir sorunla karşılaştığınızda ilk önce kime gidersiniz?
- (İl dışına çalışmaya gittiyseniz) Çarşıya ne sıklıkla gidebiliyorsunuz?
- (İl dışına çalışmaya gittiyseniz) Dışarı çıktığınızda izin alıyor musunuz? Alıyorsanız kimden izin alıyorsunuz?
- Mahallenizde dışarı ne sıklıkla gidebiliyorsunuz?
- Dışarı çıktığınızda izin alıyor musunuz? Alıyorsanız kimden izin alıyorsunuz?
- Size göre ideal çocuk sayısı kaçtır? Kaç çocuğunuz olmasını isterdiniz?
- Eşiniz/babanız/ağabeyiniz/erkek kardeşiniz giyinmeniz konusunda müdahalede bulunur mu?
- (Evlü iseniz) Eşiniz/babanız/ağabeyiniz/erkek kardeşiniz şehir dışında mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmanız konusunda müdahalede bulunur mu?
- Mevsimlik tarım işçiliği dışında başka bir işte çalışmak ister miydiniz? Yapmak isteseydiniz bu iş ne olurdu? Aileniz bunu nasıl karşılardı?
- Mevsimlik tarım işçiliği yapmadığımız zamanlarda mahallede vaktinizi nasıl geçiriyorsunuz?

3. Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Tarladaki Gündelik Yaşam Deneyimlerini Tanımlamaya Yönelik Sorular:

- Mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştığınız/çalışacağınız yerler kimler tarafından belirleniyor?
- Çalıştığınız/çalışacağınız yerlere olan ulaşımınız nasıl ve kimler tarafından sağlanıyor?
- Hangi aylarda mevsimlik tarım işçiliği yapıyorsunuz?
- Kaç yıldır bu işle uğraşıyorsunuz?
- Kent dışında çalışmaya gittiğinizde nerede barınıyorsunuz?
- Günde kaç saatinizi tarlada geçiriyorsunuz?
- Tarlada çalışanlarla herhangi bir akrabalık bağınız var mı?
- İşvereninizin size karşı davranışları nasıl?
- Ortak/elçi/çavuşunuz kadın mı erkek mi? (Erkekse) size karşı davranışları nasıl?
- Yevmiyenizi kim ödüyor? Doğrudan işveren mi ödüyor yoksa ortak/elçi/çavuş aracılığıyla mı ödeniyor?
- Yevmiyeniz kime ödeniyor? Size mi ödeniyor yoksa eşinize/babanıza/ağabeyinize/erkek kardeşinize mi ödeniyor?
- Yevmiyelerin nasıl belirlendiğine dair bir bilginiz var mı?
- Tarlada çalışma saati dışında neler yapıyorsunuz? Bu işlere günlük ortalama kaç saat ayırmak gereklidir?
- Tarladaki çalışma ve dinlenme sürecindeki ihtiyaçları (içecek, yiyecek vs.) kim hazırlıyor?
- Tarlada kadınlar arasında hangi konularda yardımlaşma oluyor?
- Bu yıl aldığınız/alacağınız ücret ne kadardır?
- Geçen yılda mevsimlik tarım işçiliği yaptıysanız aldığınız ücret ne kadardır?

4. Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Kentsel Mekândaki Gündelik Yaşam Deneyimlerini Tanımlamaya Yönelik Sorular:

- Kaç yıldır bu mahallede ikamet ediyorsunuz?
- Bir gününüzün ne kadarını evde, ne kadarını ev dışında geçiriyorsunuz?
- Evde bir gününüz nasıl geçiyor?

- Ev dışındaki zamanınızı daha çok nerede ve kimlerle geçiriyorsunuz?
- Kent merkezine ne sıklıkla gidiyorsunuz?
- Mahallenizdeki parka gidiyor musunuz?
- Mevsimlik tarım işçiliği yapmadığınız dönemde farklı bir işte çalıştınız mı? (Çalıştıysanız) Ne iş yaptınız?
- Mahallede geçirdiğiniz sürede kente ve mahalleye dair gelişmeleri konuşur musunuz?
- Sizce mahallenizin en büyük sorunu nedir?

KAYNAKÇA

- ABDELALİ-MARTİNİ, Malika, P. Goldey, G. Jones, E. Bailey, (2010), "Towards a Feminization of Agricultural Labour in Northwest Syria", **The Journal of Peasant Studies**, 30 (2), pp. 71-94.
- ACAR-SAVRAN, Gülnur, (2004), **Beden Emek Tarih Diyalektik Bir Feminizm İçin**, Kanat Kitap, İstanbul.
- AKÇAY, Adnan, (1999), "Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler", O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 115-131.
- AKÇAY, Adnan, B. Akşit, (1999), "GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama", O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 187-198.
- AKIŞ, Tonguç, (2002), "Gündelik Hayat ve Kentsel Mekân: Yüksel Yaya Bölgesinde Yürümek", G. A. Sargın (haz.), **Ankara'nın Kamusal Yüzleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 77-118.
- AKŞİT, Bahattin, (1967), **Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi**, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları, Ankara.
- AKŞİT, Bahattin vd., (1993), **GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması**, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
- AKŞİT, Bahattin, (1999), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler", O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 173-186.
- AKŞİT, Bahattin, A. A. Akçay, (1999), "GAP Bölgesinde Nüfus Hareketleri", O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 323-334.
- AKTAŞ, Gül, (2013), "Feminist Söylemler Bağlamında Kadın Kimliği: Erkek Egemen Bir Toplumda Kadın Olmak", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 30(1), ss. 53-72.
- ALKAN, Ayten, (1999), **Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekân**, Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Doktora Programı "Güncel Toplumsal Sorunlar Semineri"nde Hazırlanan Yayınlanmamış Çalışma.
- ALKAN, Ayten, Bülent Duru (der. ve çev.), (2002), "Giriş: 20. Yüzyılda Kent ve Kentsel Düşünce", **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, ss. 7-26.
- ALKAN, Ayten, (2004), "Yerel Siyaset Kadınlar İçin Neden Önemli?", **Birikim**, 2004(179), ss. 71-77.

- ALKAN, Ayten, (2009a), “Yerim mi Dar Yenim mi? Cinsiyete Dayalı Kentsel Hak İhlalleri ve Ötesi”, **Kent ve İnsan Hakları Sempozyumu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- ALKAN, Ayten, (2009b), “Cinsiyet Dinamiklerinin Peşinden Mekânın İzini Sürmek”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 7-35.
- ALKAN, Ayten, S. Çakır, (2014), Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar, F. Dumankaya ve B. Duru (der.), **1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim**, Phoenix Yayınları, Ankara.
- ALADA, Adalet B., (2008), **Osmanlı Şehrinde Mahalle**, Sümer Kitabevi, İstanbul.
- ALPTEKİN, Duygu, (2016), “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Örüntüsünde Kadının Yoksulluğu ve Yoksunlukları”, A.Topçuoğlu, G. Aksan, D. Alptekin (der.), **Yoksulluk ve Kadın**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ALTINPIÇAK, Tuba, B. Gülçubuk, 2004, “Ankara İli Polatlı İlçesinde Gezici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları”, **Tarım Bilimleri Dergisi**, 10(1), ss. 59-66.
- ALTUNPOLAT, Remzi, 2011, “Cinsiyet/Cinsel Kimlik Penceresinden Kent/Mekân”, **Kaos GL**, 2011(120), ss. 11-12.
- AMİN, Samir (der.), (2008), “Söz Konusu Köylü Toplumların Geleceği”, **XXI. Yüzyılın Meydan Okumaları Karşısında Köylü ve İşçi Mücadeleleri**, çev. Ş. Ünsaldı, Maki Basın Yayın, Ankara.
- ARENDDT, Hannah, (1994), **İnsanlık Durumu**, çev. B. S. Şener, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- ARIK, Hülya, (2009), “Kahvehanede Erkek Olmak: Kamusal Alanda Erkek Egemenliğin Antropolojisi”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 168-201.
- ARIKAN, Hülya, (1988), “Kırsal Kesimde Kadın Olmak”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 5(2), ss. 1-16.
- ASLANOĞLU, Rana A., (2000), **Kent, Kimlik ve Küreselleşme**, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- ATALAR, Tuğba, (2015), “Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği”, **KA Dergi**, 2015(1), ss. 23-29.
- ATAUZ, Akın, (2004), “Toplumsal Cinsiyet, Mekân ve Kentler”, **Mimarist Dergisi**, 4(14), ss. 54-59.

- ATILGAN, Gökhan, (2014), “Türkiye’de Toplumsal Sınıflar: 1923–2010”, F. Dumankaya ve B. Duru (der.), **1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim**, Phoenix Yayınları, Ankara.
- ATILGAN, Yusuf, (2013), **Aylak Adam**, Yapı Kredi, İstanbul.
- Başbakanlık, (1982), “1617 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu Ön tedbirler Kanununa Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun Tasarısı Gerekçesi”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM_/d02/c005/dm__02005086ss0105.pdf, Erişim Tarihi: 30.08.2018.
- BENEK, Sedat, (2005), “Gap’ın Şanlıurfa İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısında Meydana Getirdiği Değişme/Gelişmeler”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, 2005(11), ss. 215-224.
- BENEK, Sedat, (2006), “Şanlıurfa İlinin Tarımsal Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 4(1), ss. 67-91.
- BENEK, Sedat, Ş. Ökten, (2011), “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Yaşam Koşullarına İlişkin Bir Araştırma: Hilvan İlçesi (Şanlıurfa) Örneği”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10(2), ss. 653-676.
- BENEVOLO, Leonardo, (2006), **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. N. Nirven, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- BENHABİB, Seyla, (1996), “Kamu Alanı Modelleri”, **Cogito: Kent ve Kültürü**, çev. Z. Aygen, 1996(8), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 238-258.
- BERGER, Peter, T. Luckmann, (2003), “Gündelik Hayatın Gerçekliği”, **SBARd Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, 2003(1), ss. 43-51.
- BERİK, Günseli, (2015), “Türkiye’de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırılmalı Bir Tartışma”, Ş. Tekeli (der.), **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 141-158.
- BERKTAY, Fatmagül, (2009), “Arendt’le Kimlik Politikasının Ötesine”, **Dipnot Sosyal Bilim Dergisi**, 2009(7), ss. 5-22.
- BERNSTEİN, Henry, (2014), **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, çev. O. Köymen, Yordam Kitap, İstanbul.
- BEŞİKÇİ, İsmail, (1992), **Doğu Anadolu’nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I**, Yurt Kitap-Yayın, Ankara.
- BIÇKI, Doğan, (2015), **Kent(te), Yoksulluk, Ayrışma ve Yaşam Kalitesi**, Dora Yayıncılık, Bursa.

- BİRKALAN-GEDİK, Hande, (2009), “Türkiye’de Feminizmi ve Antropolojiyi Yeniden Düşünmek: Feminist Antropoloji Üzerine Eleştirel Bir Deneme”, **Cogito: Feminizm**, 2009(58), ss. 285-338.
- BORA, Aksu, (2016), **Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BORATAV, Korkut, (2004), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İmge Yayınevi, Ankara.
- BOURDİEU, Pierre, (2006), **Pratik Nedenler**, çev. H.U. Tanrıöver, Hil Yayın, İstanbul.
- BOURDİEU, Pierre, (2014), “Simgesel Sermaye ve Toplumsal Sınıflar Simgesel Sermaye ve Toplumsal Sınıflar”, çev. N. Ökten, **Cogito: Pierre Bourdieu**, 2014(76), ss. 192-203.
- BOURDİEU, Pierre, L., Wacquant, (2016a), **Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar**, çev. N. Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BOURDİEU, Pierre, (2016b), **Eril Tahakküm**, çev. B. Yılmaz, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- BOURDİEU, Pierre, (2017), **Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi**, çev. D. Fırat, G. Berkkurt, Heretik Yayınları, Ankara.
- CAN, Kemal, (2007), “Şanlıurfa’da Yoksulluk Manzaraları”, N. Erdoğan (der.), **Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, ss. 293-306.
- CANDAN, Esin, S.Ö. Günal, (2013), “Tarımda Kadın Emeği”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 19(1), ss. 93-101.
- CANGÖZ, İncilay, H. Ergül, E. Gökalp, (2016), “Eril Gerçeklik, Kurgusal Kadınlık!”” Yoksulun Hanesinde Medya ve Toplumsal Cinsiyetin İnşası”, A.Topçuoğlu, G. Aksan, D. Alptekin (der.), **Yoksulluk ve Kadın**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- CANTEK, Funda Ş., Ç. Ünlütürk Ulutaş, S. Çakmak, (2014), “Evin İçindeki Sokak, Sokağın İçindeki Ev: Kamusal ile Özel ‘Arası’nda Kalanlar”, F. Ş. Cantek (der.), **Kenarın Kitabı: “Arada” Kalmak, Çeperde Yaşamak**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 121-159.
- CASTELLS, Manuel, (2014), **Kent, Sınıf, İktidar**, çev. A. Türkün, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- CLAUDE MATHİEU, Nicole, (2015), “Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet”, H. Hırata vd. (der.), **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, çev. G. Acar-Savran, Dipnot Yayınları, Ankara.

- CEM, İsmail, (2011), **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- CEYLAN, İdil Soyseçkin, (2016), “Ailenin ‘Dayanılmaz Hafifliği’: Türkiye’de Bakım Politikaları ve Kadın Emeği ve İstihdamı”, M. Yaman, S. Dedeoğlu (der.), **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, ss. 196-217.
- CHANEY, David, (1999), **Yaşam Tarzları**, çev. İ. Kutluk, Dost Kitabevi, Ankara.
- CHİLDE, Gordon, (2014), **Tarihte Ne Oldu?**, çev. A. Şenel, M. Tuncay, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- ÇAKIR, Serpil, (2009), “Osmanlı’da Kadınların Mekânı, Sınırlar ve İhlaller”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 76-101.
- ÇELEBİCAN, Gürgân, (1970), “Türkiye’nin Toprak Yapısı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1970(1-2), ss. 139-168.
- ÇELEBİCAN, Gürgân, (1972), “Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye’de Tarımsal Toprakların Dağılımı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1(2), ss. 139-168.
- ÇELİK, Kezban, Z. Şimşek, Y. Yüce Tar, A. Kırca Duman, (2016), **Gezici Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınların Çalışma ve Yaşam Koşullarının İrdelenmesi**, World Bank Group, Washington, D.C.
- ÇELİK, Coşku, (2017), “Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası’nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri”, **Praksis**, 2017(43), ss. 785-810.
- ÇINAR, Sidar, K. Lordoğlu, (2010), “Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Tekil Bir Analiz: Karasu Fındık Toplama İşçileri”, **TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, 10(38), ss. 23-34.
- ÇINAR Sidar, K. Lordoğlu, (2011), “Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine”, Sosyal Haklar Uluslar Arası Sempozyumu, Kocaeli Üniversitesi.
- ÇINAR, Sidar, (2012a), **Bağımlı Çalışma İlişkileri Kapsamında Mevsimlik Tarım İşçilerinin Malatya Örneği Üzerinden Analizi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ÇINAR, Sidar, (2012b), “Ataerkillik ve Çalışma İlişkileri Kısacasında Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınlar”, 7. Karaburun Bilim Kongresi Bildiri Metni.
- ÇINAR, Sidar, (2014a), **Öteki Proletarya De-Proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri**, Nota Bene Yayınları, Ankara.

- ÇINAR, Sidar, (2014b), **Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçilerine Dair Kısa Bir Değerlendirme**, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, https://tr.boell.org/sites/default/files/downloads/sidar_cinar_1._sayi_tr.pdf, Erişim Tarihi: 20. 07. 2018.
- ÇINAR, Sidar, (2016), “Ataerkillik Ekseninde İşgücünün Feminizasyonu: Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınlar”, M. Yaman, S. Dedeoğlu (der.), **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, ss. 171-195.
- CİRAVOĞLU, Ayşen, (2004), “Kadın Mimarlar ve Yapılı Çevrede Kadın”, **Mimarist**, 2004(14), ss. 44-46.
- COŞKUN, Mustafa Kemal, (2013), **Sınıf, Kültür ve Bilinç**, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Partisi, (1999), “Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’nden Göç”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 334-342.
- DAVIDOFF, Leonard, (2002), **Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet**, çev. Z. Ateşer, S. Somuncuoğlu, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- DE CERTEAU, Michel, (2008), **Gündelik Hayatın Keşfi: I Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları**, çev. L. A. Özcan, Dost Kitabevi, Ankara.
- DEDEOĞLU, Saniye, (2000), “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emegi”, **Toplum ve Bilim**, 2000(46), ss. 139-170.
- DEDEOĞLU, Saniye, (2018), “Tarımsal Üretimde Göçmen İşçiler: Yoksulluk Nöbetinde Yoksulların Rekabetine”, **Çalışma ve Toplum**, 2018(1), ss. 37-68.
- DEĞİRMENCİ, Ekin, (2017), “Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma”, **Praksis**, 2017(43), ss. 765-785.
- DELPY, Christine, (2008), “Baş Düşman”, G. Acar-Savran ve N.T. Demiryotan (der.), **Kadının Görünmeyen Emegi**, Yordam Kitap, İstanbul.
- DELPY, Christine, (2015), “Patriyarka (teorileri)”, H. Hırata vd. (der.), **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, çev. G. Acar-Savran, Dipnot Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Erol, (2002), “Kamusal Alan ve İmge: Gençlik Parkının Değişen Anlamı”, **Toplum ve Bilim**, 2002(94), ss. 109-142.
- DEMİRLER, Derya, V. Eşsiz, (2008), “Zorunlu Göç Deneyimini Kadınlardan Dinlemek: Bir İmkânsızlık Olarak Dil”, N. Mutluer (der.), **Cinsiyet Hâlleri: Türkiye’de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 165-180.

- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1973), **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977**,
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/7/plan3.pdf>,
Erişim Tarihi: 12.06.2018.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1979), **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983**,
http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Dorduncu_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-1979-1983.pdf,
Erişim Tarihi: 22. 07. 2018.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1990), **Güneydoğu Anadolu Projesi Master Plan Nihai Raporu Cilt: 1**, <http://yayin.gap.gov.tr/guneydogu-anadolu-projesi-master-plan-calismasi-master-plan-nihai-raporu-cilt-1-yayin-96aa15d7ad.html>, Erişim Tarihi: 22. 07. 2018.
- Diyarbakır Sanayi Odası (DSO), (1999), “GAP Bölgesinde Arazi ve Mülkiyet Yapısı”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 80-83.
- DOĞAN, Ali Ekber, (2006), “Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri’den Bakmak”, **Praksis**, 2006(16), ss. 91-122.
- DOĞAN, Ali Ekber, (2007), **Eğreti Kamusalılık: Kayseri Örneğinde İslâmci Belediyecilik**, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- DUBEN, Alan, (2012), **Kent, Aile, Tarih**, çev. L. Şimşek, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- ECEVİT, Mehmet, (1994), “Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler”, **Amme İdaresi Dergisi**, 27(2), ss. 90-106.
- ECEVİT, F. Yıldız, (2015), “Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeginin Konumu”, Ş. Tekeli (der.), **1980’ler Türkiye’inde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- EGE, Yavuz, (2001), “1989 GAP Master Planı-GAP Bölge Kalkınma Planı”, **Her Yönüyle GAP Neler Yapıldı? Neler Yapılamadı? Neler Yapılmalı? Sempozyumu**, Ankara, ss. 57-64.
- ELDEM, Edhem, D. Goffman, B. Masters, (2000), **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, çev. S. Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ELDEN, Stuart, (2004), **Understanding Henri Lefebvre Theory and the Possible**, Continuum, NY.

- ELKİN, Lauren, (2016), “A tribute to female flâneurs: the women who reclaimed our city streets”, <https://www.theguardian.com/cities/2016/jul/29/female-flaneur-women-reclaim-streets>, Erişim Tarihi: 2. 3. 2018.
- ENGELS, Friedrich, (1997), **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Y. Fincancı, Sol Yayınları, Ankara.
- ERBAŞ, Hayriye, (2017), “Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Yaşamın Yükselişi: Tarihsel Bir İzlek ve Gelecek ‘Umudu’”, **Emek Araştırma Dergisi (GEAD)**, 7(11), ss. 9-30.
- ERCAN, Fuat, (2013), **Toplumlar ve Ekonomiler**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- ERDER, Leila, (1978), “Dolaylı Yöntemlerle Türkiye İçin Yapılan Göç Tahminleri”, İ. Tekeli, L. Erder (der.), **Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, ss. 135-154.
- ERMAN, Tahire, (1998), “Kadınların Bakış Açısından Köyden Kente Göç ve Kentteki Yaşam”, A. B. Hacımirzaoğlu (der.), **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 211-224.
- ERMAN, Tahire, (2001), “Rural Migrants and Patriarchy in Turkish Cities”, **International Journal of Urban and Regional Research**, 25(1), ss. 118-133.
- ERMAN, Tahire, (2014), “Kentın Kıyısında Kadın Olmak: Gecekonudan TOKİ Kentsel Dönüşüm Sitesine Geçişte Kadın Deneyimleri”, F. Ş. Cantek (der.), **Kenarın Kitabı: “Arada” Kalmak, Çeperde Yaşamak**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.89-120.
- ERTÜRK, Mustafa, (2013), **Mekânın Diyalojisi: Kent Mekânı-Kent Öznesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ERTÜRK, Yakın, (2015), “Doğu Anadolu’da Modernleşme ve Kırsal Kadın”, Ş. Tekeli (der.), **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 177-186.
- Eyyübiye Belediyesi, (2014), **2015-2019 Stratejik Planı**, <https://www.eyyubiye.bel.tr/kategori/28/1/stratejik-plan>, Erişim Tarihi: 1.8.2018.
- FALAY, Nihat, (1985), “Kentlerin Kökenlerine Toplu Bir Bakış”, **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, 6(1-3), ss. 95-108.
- FAO, (2011), “The State of Food and Agriculture”, <http://www.fao.org/docrep/013/i2050e/i2050e.pdf>, Erişim Tarihi: 10.8.2018.

- FAO-ILO-IUF, (2005), "Agricultural Workers and Their Contribution to Sustainable Agriculture and Rural Development", http://www.fao-ilo.org/fileadmin/user_upload/fao_ilo/pdf/engl_agricultureC4163.pdf, Erişim Tarihi: 17.3.2018.
- FAZLIOĞLU, Aygöl, (2002), "Kadının Kırsal Kalkınmadaki Yeri: GAP Örneği", Türkiye Tarım Ekonomisi Kongresi, Erzurum.
- FURAT, Mina, (2016), "Türkiye'de Kırsal Kalkınma Ekseninde Yoksulluk ve Kadın", A.Topçuoğlu, G. Aksan, D. Alptekin (der.), **Yoksulluk ve Kadın**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- FÜLBERTH, Georg, (2011), **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. S. Usta, Yordam, İstanbul.
- GANGULY, Talwar Swapan, (2003), "Feminization of India's Agricultural Workforce", https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/publication/wcms_111457.pdf, Erişim Tarihi: 18.08.2018.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (GBKİ), 1994, **GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması**, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.
- GARDİNER, Michael, (2016), **Gündelik Hayat Eleştirileri**, çev. D. Özçetin vd., Heretik, Ankara.
- GEÇGİN, Ercan, (2009), "Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(1), ss. 3-35.
- GHULYAN, Husik, (2017), "Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma", **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, 26(3), ss. 1-29.
- GİDDENS, Anthony, (2012), **Sosyolojiye Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş**, çev. Ü.Y. Battal, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- GOTTDİENER, Mark, (2001), "Mekân Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksise Doğru", **Praksis**, 2001(2), ss. 248-269.
- GOUGH, Jamie, (2006), "Mekân, Toplum ve Marksizm Üzerine Söyleşi", **Praksis**, 2006(2), ss. 13-48.
- GÖKÇE, Birsan, A. Kasapoğlu, N. Çabuk Kaya, Z. Güler, (2010), **Bölgesel Kalkınmanın Can Suyu: GAP Karşılaştırılmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması**, Ümit Matbaacılık, Ankara.
- GÜNEŞ, Fatime, (2016a), "Yoksullukla Başa Çıkma Stratejileri, Kaynakların Yoksulluğu mu?: Kadın Emegi Merkezli Eleştirel Bir Analiz", A.Topçuoğlu, G. Aksan, D. Alptekin (der.), **Yoksulluk ve Kadın**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- GÜNEŞ, Fatime, (2016b), “Mevsimlik İşçilikte Kadın Emeği”, **Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi**, 2016(16), ss. 16-19.
- HABERMAS, Jürgen, (2003), **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, çev. T. Bora ve M. Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HARDING, Sandra, (1995), “Feminist Yöntem Diye Bir Şey Var Mı?”, S. Çakır, N. Akgökçe (der.), **Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem**, Sel Yayınları, İstanbul, ss. 34-47.
- HARTMANN, Heidi, (2008), “Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği”, G. Acar-Savran, N. T. Demiryontan (der.), **Kadının Görünmeyen Emeği**, çev. G. Aygen, Yordam Kitap, İstanbul, ss. 157-206.
- HARVEY, David, (2002), “Sınıfsal Yapı ve Mekânsal Farklılaşma Kuramı”, A. Alkan ve B. Duru (der.), **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, ss. 147-173.
- HARVEY, David, (2012), **Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru**, çev. A. D. Temiz, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- HARVEY, David, (2014), **Postmodernliğin Durumu**, çev. S. Savran, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- HARVEY, David, (2016a), **Sosyal Adalet ve Şehir**, çev. M. Moralı, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- HARVEY, David, (2016b), **Kent Deneyimi**, çev. E. Soğancılar, Sel Yayınları, İstanbul.
- HATT, Paul K., Jr. A. J. Reiss, (1957), “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, B. Duru, A. Alkan (çev. ve der.), 2002, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, ss. 27-36.
- Hayata Destek Derneği, (2014), **Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği 2014 Araştırma Raporu**,
http://hayatadestek.org/yayinlarimiz/Mevsimlik_Gezici_Tar%C4%B1m_%C4%B0sciligi_%202014_Arast%C4%B1rma_Raporu.pdf, Erişim Tarihi: 1. 7. 2018.
- HEATER, Derek, (2007), **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, çev. M. Delikara Üst, İmge Kitabevi, Ankara.
- HELLE, Hans Jürgen, (1996), “Kentlileşmiş İnsan”, **Cogito: Kent ve Kültürü**, çev. Z. Aygen, 1996(8), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 71-89.
- HOELL, Günter, (1975), **Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı**, çev. A. Doğan, Bilim Yayınları, İstanbul.
- HOGGART, Keith, C. Mendoza, (1999), “African Immigrant Workers in Spanish Agriculture”, **International Migration Review**, 39(4): 538-562.

- HOŞGÖR, Ayşe Gündüz, (2011), “Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vakanın Analizi”, S. Çakır (der.), **Birkaç Arpa Boyu 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan Cilt: I**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 219-248.
- ILGAZ, Afet, (1989), **Bir Feministin Doğruya Yakın Portresi**, Gümüş Basımevi, İstanbul.
- ILO, (2003), “Decent Work in Agriculture”, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_161567.pdf, Erişim Tarihi: 16.3.2018.
- ILO, (2005), “A Global Alliance Against Forced Labour”, <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc93/pdf/rep-i-b.pdf>, Erişim Tarihi, 20. 3. 2018.
- IŞIK, Oğuz, M. M. Pınarcıoğlu, 2002, **Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği**, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- İÇDUYGU, Ahmet, İ. Sirkeci, (1999), “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Göç Hareketleri”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 249-259.
- İLKKARACAN, İpek, P. İlkkaracan, (1999), “1990’lar Türkiye’inde Kadın ve Göç”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 305-322.
- İNCE-GÜNEY, Yasemin, (2009), “Konutta Mekânsal Organizasyon ve Toplumsal Cinsiyet: Yirminci Yüzyıl Ankara Apartmanları”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 102-135.
- İNGÜN, Özlem, (2013), “Dönüştürülen Mahallelerde Toplumsal Muhalefet ve Cinsiyet Dinamikleri”, C. Ergun vd. (der.), **Kent Üzerine Özgür Yazılar**, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss. 216-236.
- İPEK, Naci, (1968), **İlimiz Şanlıurfa**, Özgül Yayınları, Isparta.
- “İsotun zahmetli serüveni”, (2011), <http://www.tarimtv.gov.tr/tr/video-detay/sotun-zahmetli-serveni-580>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- “İsot’un Bu Yıl Kilosu 30 Lira”, (2015), <http://www.tarim.com.tr/ISOT-un-Bu-Yil-Kilosu-30-Lira,23994h>, Erişim Tarihi: 12.06.2018.
- JOURDAİN, Anne, S. Naulin, (2016), **Pierre Bourdieu’nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları**, çev. Ö. Elitez, İletişim Yayınları, İstanbul.
- JOYCE, James, (2015), **Ulysses**, çev. A. Ekici, Norgunk, İstanbul.

- KAÇMAZ, Naif, (2014), “Sorunların Enleri Hayati Harrani Mahallesi’nde”, http://www.yeniurfagazetesi.com/habersorunlarin_enleri_hayati_harrani_mahallesinde_-13783.html, Erişim Tarihi: 3.8.2018.
- “Kadınların İsoet Acısı”, (2003), <https://www.evrensel.net/haber/143661/kadinlarin-isot-acisi>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- KALFA, Aslıcan, B. S. Aytekin, Z.Ö. Dinç, (2009), “Kent İçi Ulaşımın Cinsiyeti”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 217-242.
- Kalkınma Atölyesi, (2014), **Fındık Hasadının Oyuncuları Batı Karadeniz İllerinde Fındık Hasadında Yer Alan Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri, Çocuklar, Tarım Araçları ve Bahçe Sahipleri Temel Araştırması**, Altan Matbaası, Ankara.
- Kalkınma Atölyesi, (2016a), “Yoksulların Nöbetinden Yoksulların Rekabetine”, **Türkiye’de Mevsimlik Tarımsal Üretimde Yabancı Göçmenler Mevcut Durum Raporu**, Ankara.
- Kalkınma Atölyesi, (2016b), **Bereketli Topraklar, Zehir Gibi Yaşamlar**, Altan Matbaası, Ankara.
- KAN, Arzu, (2014), “Kırsal Yoksulluğun Tarım ve Kadın Boyutu”, A.Topçuoğlu, G. Aksan, D. Alptekin (der.), **Yoksulluk ve Kadın**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- KANDİYOTİ, Deniz, (1988), “Bargaining with Patriarchy”, **Gender and Society**, 2(3), pp. 274-290.
- KANDİYOTİ, Deniz, (2013), **Cariyeler, Yurttaşlar, Bacılar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı, (2012), **Şanlıurfa-Diyarbakır Kentsel Alt Bölge Kalkınma Yaklaşımı**, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_162_BD8C66NE_sanliurfa__diyarbakir_kentsel_alt_bolge_kalkinma_yaklasimi.pdf, Erişim Tarihi: 1.8.2018.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı, (2016), **İstatistiklerle Şanlıurfa**, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_173_LL1P33ET_istatistiklerle_sanliurfa_2016.pdf, Erişim Tarihi: 23. 07. 2018.
- KARADAĞ, Meltem, (2009), “Pierre Bourdieu’nün Sınıf Analizi: Sınıf Pratikleri, Sınıf Habitüsü ve Sembolik Şiddet”, D. Hattatoğlu, G. Ertuğrul (der.), **Methodos: Kavram ve Yöntem Kenarından**, Anahtar Yayıncılık, İstanbul.
- KARASU, Mithat Arman, (2014), “Şanlıurfa’da Kentsel Gelişme ve 6360 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2014(1), ss. 178-193.

- KARKINER, Nadide, (2006), “Tarımda Kadın ve Bazı Yapısal İlişkiler”, **İktisat Dergisi**, 2006(469), ss. 24-30.
- KARTAL, S. Kemal, 1983, **Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye’de Kentleşme**, Yurt Yayınları, Ankara.
- KAYABAŞI, Aşir, (2017a), “Sırrın Acur ve Kavun Bostanları”, <http://www.urfaçağdaş.com/kose-yazisi/102/sirrin-acur-ve-kavun-bostanlari.html>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- KAYABAŞI, Aşir, (2017b), “Sırrın Köyünün 16. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yapısı”, <http://www.urfaçağdaş.com/kose-yazisi/108/sirrin-koyunun-16-yuzyilda-sosyo-ekonomik-yapisi.html>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- KAYABAŞI, Aşir, (2018), “Sırrın Köyü’nün Tarihi”, <http://www.xn--urfaada-xxa91cwu.com/kose-yazisi/113/sirrin-koyunun-tarihi.html>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- KAYACAN, Gülay, (1999), “Doğu ve Güneydoğu’da Zorunlu Göç Kızıltepe’den İstanbul’a... Kemerburgaz ‘Çadır Köyü’”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 353-359.
- KAYAN, Ahmet, (2013), “Gap Bölgesinde Kentleşmeden Doğan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2(3), ss. 24-43.
- KAYGALAK, Sevilay, (2008), **Kapitalizmin Taşrası**, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- KAYGALAK, Sevilay, (2009), **Kentin Mültecileri: Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme**, Dipnot Yayınları, Ankara.
- KAZGAN, Gülten, (1999), “1980’lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 31-37.
- KELEŞ, Ruşen, (2016), **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KEMAL, Orhan, (2008), **Bereketli Topraklar Üzerinde**, Everest Yayınları, İstanbul.
- KEMAL, Yaşar, (2014), **Ortadirek-Dağın Öteki Yüzü 1**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KEMAL, Yaşar, (2017), **Hüyükteki Nar Ağacı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KERGOAT, Daniele, (2015), “Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri”, H. Hirata vd. (der.), **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, çev. G. Acar-Savran, Dipnot Yayınları, Ankara.

- KEYDER, Çağlar, Z. Yenal, (2015), **Bildiğimiz Tarım Sorunu: Küresel İktidar ve Köylülük**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KIRAY, Mübeccel, (1982a), “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi”, **Toplumbilim Yazıları**, Gazi Üniversitesi, Ankara, ss. 116-132.
- KIRAY, Mübeccel, (1982b), “Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşme”, **Toplumbilim Yazıları**, Gazi Üniversitesi, Ankara, ss. 339-352.
- KIRAY, Mübeccel, (1999), “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Yüzü”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.151-162.
- KULAK, Esra, (2011), **Tarımsal Üretim Süreçlerindeki Değişimin Kırsal Alanda Kadın İstihdamına Etkileri: 1980 Sonrası Gelişmeler**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara.
- KURTAR, Senem, (2012), “Bir Şehir Filozofu Olarak Henri Lefebvre ve Gündelik Yaşam Sanatı”, Şehir ve Felsefe II. Uluslararası Felsefe Kongresi Basılmamış Bildiri Metni.
- KURTAR, Senem, (2013), “Mekânı Yaşamak: Lefebvre ve Mekânın Diyalektik Oluşumu”, **TÜCAUM VII. Coğrafya Sempozyumu Bildiri Kitabı**, ss. 349-356.
- KÖSE, Hüseyin, (2008), “Lefebvre ve Modern Dünyada Gündelik Hayat”, **Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, 2008(27), ss. 7-25.
- KÖYMEN, Oya, (1999a), “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 1-30.
- KÖYMEN, Oya, (1999b), “Bazı İçgöç Verileri (1950-1980)”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 260-263.
- KÖYMEN, Oya, (2008), **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul.
- KÜÇÜKKIRCA, İclal Ayşe, (2015), “The Transformation of the Private Home of Kurdish Seasonal Workers”, Z.Gambetti, J. Jongerden (ed.), **The Kurdish Issue in Turkey: A Spatial Perspective**, Routledge.
- LASTARRIA-CORNHIEL, Susana, (2006), “Feminization of Agriculture: Trends and Driving Forces”, **Background Paper for the World Development Report 2008 Version** I, <http://documents.worldbank.org/curated/en/655741468338477909/Feminization-of-agriculture-trends-and-driving-forces>, Erişim Tarihi: 15.08.2018.

- LEFEBVRE, Henri, K. Regulier, (2005), “Gündelik Hayat ve Ritimleri”, **Birikim**, 2005(191), ss. 79-85.
- LEFEBVRE, Henri, (2015a), **Gündelik Hayatın Eleştirisi I**, çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, Henri, (2015b), **Gündelik Hayatın Eleştirisi II**, çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, Henri, (2015c), **Gündelik Hayatın Eleştirisi III**, çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, Henri, (2016a), **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, çev. I. Gürbüz, Metis Yayıncılık, İstanbul..
- LEFEBVRE, Henri, (2016b), **Mekânın Üretimi**, çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, Henri, (2017), **Kentsel Devrim**, çev. S. Sezer, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LENİN, Vladimir İlyiç, (1975), **Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi**, çev. S. Erdoğan, Sol Yayınları, Ankara.
- LENİN, Vladimir İlyiç, (1996), **Tarımda Kapitalizm**, çev. S. Güvenç, Sol Yayınları, Ankara.
- MACKENZİE, Suzanne, (2002), “Kentte Kadınlar”, A. Alkan, B. Duru (der. ve çev.), **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Yayınevi, Ankara.
- MARGOSYAN, Mıgırdıç, (2012), **Gâvur Mahallesi**, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- MARX, Karl, F. Engels, (2013), **Komünist Manifesto**, çev. C. Üster, N. Deriş, Can Yayınları, İstanbul.
- MARTİN, Philip, (2002), “Mexican Workers and US. Agriculture: The Revolving Door”, **International Migration Review**, 36(4): 1124: 1142.
- MASSEY, Doreen, (2001), **Space, Place, and Gender**, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- MCDOWELL, Linda, (1999), **Gender, Identity and Place: Understanding Feminist Geographies**, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Mevsimlik İşçi Göçü Ağı (MİGA), (2012), “Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti”, Friedrich Ebert Stiftung Türkiye Temsilciliği, [http://www.fes-tuerkei.org/media/pdf/D%C3%BCnyadan/d%C3%BCnyadan_12%20\(1\).pdf](http://www.fes-tuerkei.org/media/pdf/D%C3%BCnyadan/d%C3%BCnyadan_12%20(1).pdf), Erişim Tarihi: 15.08.2018.

- MİNTZURİ, Hagop, (2003), **Arıdan Fırat'ın Öte Yanı**, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- MUMFORD, Lewis, (2007), **Tarih Boyunca Kent**, çev. G. Koca, T. Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- MUNGAN, Murathan, (2015), **Kadınlığın 21 Hikâyesi**, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- OAKLEY, Ann, (1972), **Sex, Gender and Society**, Temple Smith, London.
- OTYAM, Fikret, (1969), **Can Pazarı: Vay Kurban Hayvanlar ve İnsanlar**, Doğan Yayınevi, Ankara.
- ÖKTEN, Şevket, (2009), "Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2(8), ss. 302-312.
- ÖNEN, Selin, (2012), "Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Çingenerler", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, 4(2), ss. 281-290.
- ÖZ, Yasemin, (2009), "Ahlaksızlar'ın Mekânsal Dışlanması", A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 284-302.
- ÖZ, Cihan Selek, (2015), "Mevsimlik Gezici Tarım İşinde Kadın Emegi ve Sorunları", **TTOB (Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi)**, 2015(16), ss. 13-15.
- ÖZBAY, Ferhunde, (2015), "Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme", Ş. Tekeli (der.), **1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖZBEKMEZCİ, Şule, Sahil S., (2004), "Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi", **Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi**, 3(19), ss. 261-274.
- ÖZKAPLAN, Nurcan, E. Öztan, (2016), "AVM Mağazacılığında Çalışma Rejimi ve Kadın Emegi", M. Yaman, S. Dedeoğlu (der.), **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, ss. 105-129.
- ÖZUĞURLU, Metin, (2011), **Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler**, Nota Bene Yayınları, Ankara.
- ÖZYEGİN, Gül, (2005), **Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri**, çev. S. Öncü, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PARMAKSIZ, P. M. Yelsalı, (2011), "Kadınların Belleği: Hatırlama, Anlatı, Deneyim ve Toplumsal Cinsiyet", S. Çakır (der.), **Birkaç Arpa Boyu 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan Cilt: I**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- PEKER, Esra, Y. Kubar, (2012), “Türkiye’de Kırsal Kesimde Kadın İstihdamına Genel Bir Bakış”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, 14(2), ss. 173-188.
- PEREC, Georges, (2017), **Mekân Feşmekân**, çev. A. Erkay, Everest Yayınları, İstanbul.
- PINARCIOĞLU, N. Ş., A. Kanbak, M. Şiriner, (2010), “Kent Kuramları”, Ö. Uğurlu vd. (der.), **Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları**, Örgün Yayınevi, İstanbul, ss. 71-102.
- PİRENNE, Henri, (2005), **Ortaçağ Kentleri**, çev. Ş. Karadeniz, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- PONTİNG, Clive, (2000), **Dünyanın Yeşil Tarihi**, çev. A. Başcı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- RHODES, Jesse, (2008), **Anrew Curry on “The World’s First Temple”**, <http://gobeklitepe.info/gobeklitepe-news/andrew-curry-on-the-worlds-first-temple/>, Erişim Tarihi: 20. 07. 2018.
- SAFA, Peyami, (2004), **Fatih-Harbiye**, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- SANCAR, Serpil, (2008), **Erkeklik: İmkânsız İktidar**, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- SCOTT, Joan W., (2007), **Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi**, çev. A. T. Kılıç, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- SCHMİDT, Klaus, Ç. Köksal- Schmidt, tarihsiz, **Tarihin Sıfır Noktası: Göbeklitepe**, https://www.sanliurfa.bel.tr/files/1/bsb_sonra/5_gobeklitepe.pdf, Erişim Tarihi: 20. 07. 2018.
- SENCER, Mustafa, (1993), **GAP Bölgesi’nde Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması Bölüm I**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- SENCER, Mustafa, (1999), “Toprak Reformu Çabaları ve Tartışmaları”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 22-25.
- SJOBORG, Gideon, (1957), “Sanayi Öncesi Kenti”, B. Duru ve A. Alkan (çev. ve der.), 2002, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, ss. 55-76.
- SİRMAN, Nükhet, (2015), “Köy Kadınının Evlilikte Güçlenme Mücadelesi”, Ş. Tekeli (der.), **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadımlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 221-245.
- SMİTH, Dorothy E., (1987), **The Everyday World as Problematics**, Northeastern University Press, Boston.

- STANLEY, Liz, S. Wise, (1995), “Feminist Araştırma Sürecinde Metot, Metodoloji ve Epistemoloji”, S. Çakır, N. Akgökçe (der.), **Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem**, Sel Yayıncılık, İstanbul, ss. 67-98.
- SÖNMEZ, M. Emin, V. Akgül, (2013), “Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi”, **Türk Coğrafya Dergisi**, 2013(61), ss. 45-62.
- ŞAHİN, Özlem, E. Balta, (2001), “Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce”, **Praksis**, 2001(4), ss. 185-217.
- ŞAHİNALP, M. Şahin, (2005), **Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- “Şanlıurfalı Kadınların Acıyla İmtihani”, (2017), <https://www.urfadasin.com/gundem/sanliurfali-kadinlarin-aciyla-imtihani/10009>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- ŞEKER, Murat, (1986), **Türkiye’de Tarım İşçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi**, Değişim Yayınları, Ankara.
- ŞEKER, Murat, (1987), **Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal ve Ekonomik Sorunlar**, V Yayıncılık, Ankara.
- ŞENEL, Alâeddin, (2004), **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ŞENEL, Burcu, (2014), **Cinsel Yönelim Ayrımcılığının Gündelik Yaşama Yansımaları**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ŞENGÜL, H. Tarık, (2001), “Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı”, **Praksis**, 2001(2), ss. 9-31.
- ŞENGÜL, H. Tarık, (2008), “Kapitalist Kentleşme Dinamikleri Küreselleşme ve Türkiye Kentleri”, **TMMOB Adana Kent Sorunları Sempozyumu**, Adana.
- ŞENGÜL, H. Tarık, (2009), **Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi**, İmge Kitabevi, Ankara.
- ŞENGÜL, H. Tarık, (2014), “Türkiye’nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi”, F. Dumankaya ve B. Duru (der.), **1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim**, Phoenix Yayınları, Ankara.
- ŞENGÜL, Mihriban, (2007), “Kentleşen Dünya, ‘Küreselleşme’ ve Yoksulluk: Türkiye Kentleşmesine Bir Bakış”, A. Mengi (der.), **Kent ve Politika Antik Kentten Dünya Kentine**, İmge Kitabevi, Ankara.

- ŞENGÜL, Mihriban, (2017), “Türkiye’de Sermaye Kapanı’ndaki Köylülerin HES Karşıtı Mücadelesi: Köylülerin Korumaya Çalıştığı Doğa mı?”, **İdealkent**, 8(21), ss. 57-90.
- ŞENTÜRK, Burcu, (2015), **Bu Çamuru Beraber Çığnedik Bir Gecekondlu Mahallesi Hikâyesi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Levent, (2009), “Eril Kente Dönüş”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 36-62.
- TANİLLİ, Server, (2012), **Uygarlık Tarihi**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- TAR, Yasemin Yüce, K. Çelik, (2016), “Mevsimlik Gezici Tarım İşinde Çalışan Kadınların Çalışma ve Yaşam Koşulları”, **Turkish Migration Conference**, Yayınlanmış Bildiri Metni, Viyana.
- TEKELİ, İlhan, (1978), “Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci”, İ. Tekeli, L. Erder (der.), **Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, ss. 299-329.
- TEKELİ, İlhan, (2000), “Gündelik Yaşam Üzerine Düşünceler”, F. Atacan vd., (der.), **Mübeccel Kiray İçin Yazılar**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, ss. 339-345.
- TEKELİ, İlhan, (2008), **Göç ve Ötesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan, (2015), **Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan, S. İlkin, (1999), “Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.6-9.
- TEKELİOğLU, Yavuz, (2010), “Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları”, **Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2010(19), ss. 43-80.
- TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı), (2008), **Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası**, TESEV Yayınları, İstanbul.
- THOMPSON, Edward P., (2004), **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, çev. U. Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul.
- TOKSÖZ, Gülay, (2016), “Kimler, Neden Geliyor?” **KA Dergi**, 2016(5), ss. 30-34.
- TOPRAK, Zafer, (1997), “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Adana’da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi”, **Toplumsal Tarih**, 1997(41), ss. 7-10.

- “Toprak ve Tarım Reformu Kanunu”, (25.06.1973), **Resmi Gazete**, 1757/14599, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601757.pdf, Erişim Tarihi: 30.07.2018.
- TUNCER, Selda, (2015), “Dışarı Çıkmak: Özelden Kamusala Feminist Bir Saha Hikâyesi”, **Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi**, 2(2), ss. 30-58.
- TÜRK, Namık Kemal, (2006), **Kilis İli Elbeyli İlçe Merkezindeki Kadın Tarım İşçilerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (TDK), **Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü**, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b6792be954824.01908647, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (çevrimiçi), **İşletme Büyüklüğü ve Arazinin Tasarruf Şekline Göre İşletme Sayısı ve İşledikleri Arazi**, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=292, Erişim Tarihi: 20.8.2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2001), **Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri**, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 20. 04. 2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2011), **Hanehalkı İşgücü İstatistikleri**, http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=8&KITAP_ID=25, Erişim Tarihi: 7. 7. 2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2017), **Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı, 2016**, <http://www.istib.org.tr/resim/siteici/files/Tar%C4%B1msal%20%C4%B0%C5%9Fletme%20%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%20%C3%9Ccret%20Yap%C4%B1s%C4%B1%202017.pdf>, Erişim Tarihi: 15. 8. 2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2018a), **Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi**, www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 2.8.2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2018b), **İşgücü İstatistikleri**, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27694>, Erişim Tarihi: 8. 7. 2018.
- Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), (2015), **Gezici-Geçici Mevsimlik Kadın Tarım İşçileri Şanlıurfa Toplantısı Sonuç Bildirgesi**, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=23683&tipi=3&sube=0, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

- TÜTENGİL, Cavit Orhan, (1977), **100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- UĞURLU, Örgen, (2010), "Kentlerin Tarihsel Gelişimi", Ö. Uğurlu vd., (der.), **Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları**, Örgün Yayınevi, İstanbul, ss. 25-70.
- ULUÇ, A. Vahap, M. A. Karasu, (2015), "Kente Yerleşmiş Aşiret Üyelerinin Kentleşme Eğilimleri Üzerine Bir Çalışma: Şanlıurfa Örneği", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 13(25), ss. 201-232.
- "Urfa'dan İstot Manzaraları! Acı Hayat Bu Olsa Gerek", (2017), <http://www.balikligol.com/ekonomi/urfadan-istot-manzaralari-aci-hayat-bu-olsa-gerek-h57669.html>, Erişim Tarihi: 4.8.2018.
- USLU, Ateş, (2006), "Lukacs'ın Ontolojisinde Emek ve Gündelik Yaşam", **Praksis**, 2006(16), ss. 49-64.
- UZUN, Emel, (2015), "Kürt Fındık İşçileri: Bir Etnik Karşılaşma Mekânı Olarak Akçakoca", **Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi**, 2(1), ss. 100-132.
- ÜNAL, Bayram, (2016), "Meşruiyetin Yeniden Üretilmesinde Mekânın Önemi", **Amme İdaresi Dergisi**, 49(3), ss. 41-57.
- ÜSTÜN, Hasan, (2009), "Kadınların Tarihi, Erkeklerin Kararı: Antalya 'Şeker Fabrikası'nın Anı Değeri", A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 243-263.
- WACQUANT, Loic, (2014), "Simgesel İktidar ve Grup Oluşumu: Pierre Bourdieu'nün Sınıfı Yeniden Çerçevelemesi Üzerine", çev. E. Ünal, **Cogito**, 2014(76), ss. 204-230.
- WHITE, Jenny B., (2015), **Para ile Akriba: Kentsel Türkiye'de Kadın Emeği**, çev. A. Bora, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- WIRTH, Louis, (1938), "Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme", B. Duru ve A. Alkan (çev. ve der.), 2002, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, ss. 77-106.
- WOLİN, Richard, (1984), "Agnes Heller on Everyday Life", **Theory and Society**, 1984(16), ss. 295-304.
- WOOLF, Virginia, (1994), **Biz Kadınlar**, çev. E. Esençay, Deniz Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- WOOLF, Virginia, (2014), **Kendine Ait Bir Oda**, çev. H. Saraç, Remzi Kitabevi, İstanbul.

WOOLF, Virginia, (2016a), **Mrs. Dalloway**, çev. S. Duman, Aylak Adam, İstanbul.

WOOLF, Virginia, (2016b), **Londra Manzaraları**, çev. Ş. Mutlu, T. Kaban, Hece Yayınları, Ankara.

World Bank, (2007), **Gender Issues in Agricultural Labor**, <http://siteresources.worldbank.org/INTGENAGRLIVSOUBOOK/Resources/Module8.pdf>, Erişim Tarihi: 5.8.2018.

YAMAN, Melda, (2013), **Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında Kadın Emegi, Bedeni**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.

YAMAN, Melda, Ö. Akduran, 2013, “Tarımsal Üretimde Kadın Emegi: Tütün Üreticisi Kadınlar”, **Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında Kadın Emegi, Bedeni**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, ss. 181-200.

YANIKKAYA, Berrin, (2004), “Kent ve Kadın: Değişiyorum, Değişiyor musunuz?”, **Mimarist Dergisi**, 4(14), ss. 63- 67.

YILDIRAK, Nurettin, , B. Gülçubuk, S. Gün, E. Olhan, ve M. Kılıç, (2003), **Türkiye’de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları**, Tarım-İş Sendikası Yayınları, Ankara.

YILDIRIM, Uygur D., (2015), **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.

YILDIRIM, Uygur D., (2017), “Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımsal Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler”, **Praksis**, 2017(43), ss. 859-894.

YILDIRMAZ, Sinan, (2010), “Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu”, B. Şen ve A. E. Doğan (der.), **Tarih, Sınıflar ve Kent**, Dipnot Yayınları, Ankara, ss. 398-464.

YILDIZ, Nazmi, E. Köktürk, (1984), “Türkiye’de Kırsal Toprak Düzenlemeleri”, **Harita ve Kadastro Mühendisliği**, 1984(48-49), ss. 98-119.

YILMAZ, Arzu, (2009), “Benim Adım Bayram, Herkes Bu Tezgâha Hayran: Kadın-Kent İlişkisinde Sosyete Pazarı Durağı”, A. Alkan (der.), **Cins Cins Mekân**, Varlık Yayınları, İstanbul, ss. 202-216.

YILMAZ, Bediz, (2007), “Hayatta Kalmak Yaşamak Değildir! Kent Yoksulu Göçmenlerin Gündelik Yaşam Mücadelelerini Habitus Kavramıyla Düşünmek”, **Mülkiye Dergisi**, 31(255), ss. 203-225.

2017/11103 Sayılı Kararname, <http://www.resmigazete.gov.tr>, Erişim Tarihi: 2.8.2018.